

АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПСИХОЛОГІЇ ІМЕНІ Г.С. КОСТЮКА НАПН УКРАЇНИ

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СТАНОВЛЕННЯ
ЕКОЛОГІЧНО ОРІЄНТОВАНОГО СПОСОБУ ЖИТТЯ
ОСОБИСТОСТІ

Монографія

За редакцією Ю.М. Швалба

Київ
Педагогічна думка
2015

*Рекомендовано до друку вченою радою Інституту психології імені
Г. С. Костюка НАПН України (протокол № 7 від 2 липня 2015 р.)*

Рецензенти:

Бласова О.І. — завідувачка кафедри психології розвитку факультету психології КНУ імені Тараса Шевченка, доктор психологічних наук, професор.

Карамушка Л.М. — заступник директора, завідувач лабораторії організаційної психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України, член-кореспондент НАПН України, доктор психологічних наук, професор.

Соціально-психологічні засади становлення екологічно орієнтованого способу життя особистості : монографія / Ю.М. Швалб, О.Л. Вернік, О.О. Вовчик-Блакитна, О.В. Рудоміно-Дусятська [та ін.]; за ред. Ю.М. Швалба. – К.: Педагогічна думка, 2015. – 216 с.

ISBN 978-966-644-411-3

Дана монографія являє собою результат виконання співробітниками лабораторії екологічної психології Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України п'ятирічної науково-дослідної роботи. У ній висвітлюються питання визначення соціально-психологічних засад, особливостей виявлення умов і чинників становлення екологічно-орієнтованого життя особистості. У першій частині проаналізовано основні теоретико-методологічні підходи до проблеми, запропоновано оригінальну модель екологічно-орієнтованого способу життя особистості. Здійснено історико-психологічний аналіз становлення екологічних цінностей у європейському суспільстві як фундаменту екологічно-орієнтованого способу життя. Друга частина монографії присвячена конкретним питанням становлення екологічно орієнтованого способу життя, зокрема у дитинстві і юнацькому віці.

Монографія розрахована на фахівців у галузі екологічної та соціальної психології, психології особистості, психодіагностики, практичних психологів, а також на викладачів і студентів психологічних факультетів вищих навчальних закладів, аспірантів.

Видано державним коштом. Продаж заборонено.

Номер державної реєстрації НДР 0111U000358

УДК: 159.922 : 159.923

ЗМІСТ

Вступ.....	6
------------	---

Частина I

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПІДХОДІВ ДО СТАНОВЛЕННЯ ЕКОЛОГІЧНО ОРІЄНТОВАНОГО СПОСОБУ ЖИТТЯ ОСОБИСТОСТІ

Розділ 1. Екопсихологічні виміри простору життєдіяльності особистості.....	9
--	---

1. Теоретико-методологічні засади поняття простору
індивідуальної життєдіяльності (*Ю.М. Швалб*).....9
2. Психологічна будова зовнішнього простору
життєдіяльності (*Ю.М. Швалб*)..... 16
3. Еколого-психологічний зміст поняття спосіб життя
соціальних суб'єктів (*О.В. Рудоміно-Дусятська*).....45

Розділ 2. Природа як цінність. Динаміка місця природи в системі цінностей європейського суспільства різних історичних епох (<i>О.Л. Вернік</i>)	
--	--

4. Передумови аналізу цінності природи в системі
цінностей європейського суспільства57
5. Місце природи в епоху Античності62
6. Роль природи в епохи Середньовіччя і Відродження67
7. Місце природи в системі культурних суспільних
цінностей в XVII-XIX ст.71
8. Цінність природи в європейському суспільстві XX ст.77

Розділ 3. Психологічна характеристика еколого-орієнтованого способу життя особистості
(*О.В. Рудоміно-Дусятська*)

- 9. Психологічний зміст поняття «спосіб життя особистості»93
- 10. Становлення екологічно-орієнтованого способу життя особистості як умова переживання її єдності із дійсністю97
- 11. Емпіричне дослідження екологічно орієнтованого способу життя міської родини як чинника ціннісного ставлення дітей до міського середовища101
- 12. Особистісні засади еколого-орієнтованого способу життя (постановка проблеми)117

Частина II

**ВІКОВІ ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ ЕКОЛОГІЧНО
ОРІЄНТОВАНОГО СПОСОБУ ЖИТТЯ В УМОВАХ СУЧАСНОЇ
УКРАЇНСЬКОЇ ДІЙСНОСТІ**

Розділ 4. Становлення екологічно орієнтованого способу життя у дитинстві (*О.О. Вовчик-Блакитна*)

- 13. Сім'я як середовище розвитку дитини121
- 14. Спосіб життя в батьківських уявленнях про здоров'я дитини132

Розділ 5. Становлення екологічно орієнтованого способу життя у юнацькому і зрілому віці

- 15. Екологічна орієнтація у життєвих сценаріях сучасної студентської молоді (*О.В. Матвієнко*).....145

16.	Психологія формування та розвитку екологічної культури студентської молоді (<i>А.М. Льовочкіна</i>)	164
17.	Занепокоєння екологічними негараздами як фактор становлення екологічно орієнтованого способу життя (<i>О.С. Килимник</i>).....	187
18.	Особливості формування екологічно орієнтованого способу життя у локальних спільнотах (<i>О.М. Гарнець</i>)	203
Література		208
Відомості про авторів		216

ВСТУП

Світова соціально-економічна криза висвітила низку проблем загального характеру серед яких одне з провідних місць посідає проблема усталеного способу та стилю життя людей. Провідна орієнтація на необмежене споживання не тільки промислових товарів та послуг, а й природних умов життєдіяльності, стала значущим чинником виникнення та розповсюдження даної кризи. На сьогодні в різних галузях науки й практики стає все більш зрозумілим, що споживацький спосіб життя вичерпав свої можливості та світове суспільство переживає необхідність у продукуванні нових взірців ставлення людини до себе та оточуючого світу. Одним з аспектів історії психології є постійне протиріччя між прагненням до зразків класичної науки, в основі яких лежить ідеал експерименту, і прагненням до філософського розуміння Миру й Життя, в основі якого лежить ідеал споглядальності й збагнення. Обидві ці лінії представлені потужними теоріями й видатними вченими.

Тенденції розвитку сучасного суспільства характеризуються низкою протиріч, серед яких одне з центральних місць посідає протиріччя між соціально-економічною спрямованістю на підвищення якості життя людей та загальним погіршенням стану навколишнього середовища. Ставлення людини до світу є надзвичайно складним психологічним конструктом, у якому поєднується внутрішня цілісність і диференційованість. В екологічній психології, як правило, обговорюється тільки один з аспектів цього ставлення, а саме, відношення людини до природного середовища. Виключення складає інвайроментальний підхід, де як вихідна система розглядається відношення «Людина – Середовище» у широкому контексті середовища життєдіяльності.

В загальному плані до поняття «навколишнє середовище» слід включати характеристики стану базових умов життєдіяльності людини. З еколого-психологічної точки зору умови життєдіяльності утворюють систему соціокультурних середовищ, серед яких у сучасному суспільстві провідними є: природне, побутове, соціальне, освітнє та інформаційне середовища.

При цьому вкрай важливо виявити психологічні закономірності сукупного впливу усвідомлення та оцінки середовищних умов життєдіяльності на якість життя людей і зворотного впливу оцінки якості життя на організацію суб'єктом своєї життєдіяльності в різних сферах буття. Оскільки саме психологічні чинники і умови своєю сукупністю визначають сутнісні аспекти становлення способу життя людини, вектору його розвитку – екологічної, деструктивної чи конвенційної орієнтованості.

Основна ідея представленої роботи полягає у тому, що екологічно-орієнтований спосіб життя не може сам по собі зайняти провідне місце у структурі ціннісних орієнтацій особистості та стати домінуючим засобом в структурі її буденної свідомості та поведінки – для цього необхідно розробка та впровадження цілісної системи екологічно орієнтованих проектів щодо способів організації повсякденної життєдіяльності людей. Своє головне завдання автори монографії вбачали у визначенні структури умов, чинників та їх зв'язків у становленні екологічно орієнтованого життя особистості на різних етапах її онтогенезу. Рішення цього завдання є необхідним кроком для розуміння напрямків і тенденцій в екологізації життя як окремої людини, так і спільноти, а, отже й збереження і розвитку життєвого простору людства в цілому. Така система необхідна для підвищення рівня усвідомлення суспільством дійсного стану навколишнього середовища та можливостей соціального контролю якості умов життєдіяльності. Реалізація такого роду проектів демонструє новий

перспективний підхід незалежної експертизи ефективності заходів, необхідних для підвищення соціального благополуччя населення.

Структура монографії відбиває намагання її авторів розглянути феномен екологічної орієнтованості способу життя під кутом зору сучасних ноосферних запитів та вимог. Перша частина присвячена висвітленню теоретико-методологічних засад становлення екологічно орієнтованого способу життя. Вона представлена трьома розділами. У першому проаналізовано основні теоретико-методологічні підходи до проблеми, запропоновано еколого-психологічний зміст поняття спосіб життя, презентовано оригінальну модель екологічно-орієнтованого способу життя особистості. У другому розділі здійснено історико-психологічний аналіз становлення екологічних цінностей у європейському суспільстві як фундаменту екологічно-орієнтованого способу життя. Третій розділ присвячено розгляду психологічних характеристик екологічно орієнтованого способу життя особистості. У другій частині монографії представлено конкретні питання становлення екологічно орієнтованого способу життя у дитинстві, юнацькому і дорослому віці.

Зусилля авторів адресовані фахівцям в галузі загальної, соціальної і вікової психології, соціальної експертизи, соціологам, психологам, які розробляють проблематику екологічної психології, соціоекологам, що впроваджують системи моніторингу небезпечних для людини факторів довкілля. Авторський колектив сподівається, що книга знайде свого читача.

ЧАСТИНА І. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПІДХОДІВ ДО СТАНОВЛЕННЯ ЕКОЛОГІЧНО ОРІЄНТОВАНОГО СПОСОБУ ЖИТТЯ ОСОБИСТОСТІ

РОЗДІЛ 1. Екопсихологічні виміри простору життєдіяльності особистості

1.1. Теоретико-методологічні засади поняття простору індивідуальної життєдіяльності

Психологічні дослідження «простору» ведуться вже досить давно, принаймні, вони мають уже столітню історію, але в останні роки інтерес до цієї проблематики різко зріс, про що свідчить значна кількість публікацій на цю тему в самих різних галузях психології. Не вдаючись у детальний історичний аналіз (такого роду аналіз проведений С. К. Нартовой-Бочавер /2/), укажемо тільки, що із самого початку чітко позначилися дві лінії досліджень, а саме: дослідження сприйняття простору як сукупності об'єктів у гештальт-психології й дослідження «психологічного», «особистісного» простору як сфери ідентичності індивіда в психоаналітичній психології. У роботах К.Левина була зроблена надзвичайно цікава спроба об'єднання цих підходів через введення особливої категорії «поля», яку, правда досить умовно, можна інтерпретувати як «Я в сприйманому просторі».

Обидві ці лінії виявилися досить продуктивними, і більш ніж півстоліття вони взагалі не зазнавали критики або сумнівів. Ситуація почала суттєво мінятися у зв'язку з активним розвитком екологічної

психології, особливо в її інвайроментальному розвороті, де ключовим поняттям стає поняття «навколишнього середовища». У зв'язку із цим виникла необхідність хоч якогось методологічного пророблення понять «простір» і «середовище» життя особистості. Проблемність полягає в тому, що й простір, і середовище покладаються як щось зовнішнє стосовно індивіда, але таке, що впливає на його стан або поведінку. Для порівняння приведемо три визначення – психологічне, біологічне й соціологічне:

«Психологічний простір особистості ми розуміємо як суб'єктивно значимий фрагмент буття, що визначає актуальну діяльність і стратегію життя людини. Воно включає комплекс фізичних, соціальних і чисто психологічних явищ, з якими людина себе ототожнює (територію, особисті предмети, соціальні погляди, установки)» /5/.

«Середовище, середовище проживання – усі тіла і явища (природні й антропогенні), з якими організм перебуває в прямих або непрямих взаєминах. Середовище включає всі *екологічні фактори...*, – і далі автор уточнює: – *Середовища, що оточує людину* – уся сукупність природних і соціальних умов, у яких живе людина (курсив – автора)» /3; с. 415/.

«Середовище, соціальне середовище... усе те, що оточує предмет, рослину, тварина або людину й впливає на них безпосередньо або опосередковане» /4; с. 469/.

У цих визначеннях чітко видно, що поняття середовища й простору виявляються фактично ідентичними – у всіх випадках базовою ознакою виступає якась зовнішня предметність. Відмінність полягає тільки в тому, що психологи вводять додаткову ознаку « суб'єктивної значимості», що, на наш погляд, не міняє суті справи. Такий, наївно-натуралістичний підхід можна метафорично виразити словами: «те, що я бачу навколо себе – це простір, а те, що впливає на мене – це середовище».

Наприкінці 70-х р.р. у вітчизняній методології було зроблено спробу подолання цього натуралізму за рахунок введення поняття сфери життєдіяльності й сферно-фокусної організації життєдіяльності. При

цьому за основу було взято канонічне визначення Бога як сфери, центр якої скрізь, а край – ніде. Уведення принципу сферності означало наступне:

- по-перше, затвердження того, що простір життя не є простою безліччю зовнішніх предметностей, а являє собою складно організовану цілісність;
- по-друге, простір життя треба представити не як одну єдину сферу (це припустимо тільки для ідеї Бога), а як безліч сфер, де спосіб їх соорганізації задає його системність;
- по-третє, одні й ті самі предметності одночасно можуть входити в структуру різних сфер (підсистем), залежно від точки фокусування, тобто залежно від того, яку ознаку ми беремо в якості системотвірної для даної сфери в цей момент життєдіяльності.

Протягом двох десятиріч років з'явилася значна кількість теоретико-методологічних публікацій, у яких принцип сферності розкривався на різному матеріалі – культури (Б. В. Сазонов, О. І. Генисаретский), освіти (В. М. Розин), виробництва (Л. П. Щедровицкий), гри (І. Берлянд) і т.і. Однак виявилось, що цей підхід добре працює тільки при аналізі й описі «великих» систем, де люди «беруться» як абстрактні позиціонери у надіндивідуальних процесах і структурах. Спроби психологізації ідеї сферності, тобто спроби представити сферу як форму й спосіб індивідуальної організації простору самим суб'єктом життєдіяльності виявилися, поки що, не продуктивними. Нам представляється, що одна із причин цього полягає в тому, що сама ідея сфери як особливої організації простору, співвідноситься з категоріями життя й життєдіяльності, а не з діяльністю як такою. Але, на відміну від категорії діяльності, категорії життя й життєдіяльності ні в методологічному, ні в теоретичному плані не пророблені. Це значить, що ми ними користуємося, по перевазі, у їхньому повсякденному змісті, а не в науковій значенні, у результаті чого сама ідея

сфери залишилася скоріше гарною метафорою, але не стала понятійним конструктором.

Істотним поштовхом до подальшої методологічної розробки понятійної зв'язки простір//середовище стало обговорення інформаційних мереж, які стали чи то простором, чи то середовищем життя особистості. На відміну від інших просторово-середовищних феноменів, інформаційні мережі виникли буквально в нас на очах і, тому, динаміка їх розвитку стала предметом безпосереднього спостереження й вивчення. Для нас принципово важливо те, що стосовно просторових і середовищних характеристик інформаційних мереж відразу ж стали вживатися різні параметри опису й оцінки. Просторові характеристики, в основному, задавалися через такі параметри, як доступність і глобальність, а середовищні – через привабливість, комфортність, корисність і т. і.

Однак, не дивлячись на наявність численних текстів, де вживається просторово//середовищна термінологія, у переважній більшості з них понятійне розрізнення просто відсутнє. Така ситуація стала серйозною перешкодою для подальших розробок у всіх науках, які так чи інакше досліджують проблеми життєдіяльності й способу життя людей. Про це свідчить і масштабна дискусія, що розвернулася в останні роки у світовій психологічній літературі (так, наприклад, у Росії ця дискусія знайшла відображення у ж. Мир психологии, № 4 (76), 2013 р.)

Якщо ідею сфери розглядати як спосіб опису простору, то з погляду предмета нашого дослідження це означає, що простір не є «природно-натуральним» об'єктом, у який поміщений індивід, як у якийсь «навколишній світ», а створюється, структурується самим суб'єктом відповідно до певних принципів або завдань життєдіяльності. Поняття простору ми беремо не у фізикалистском змісті, як сукупність

натуральних об'єктів із установленим розмірним співвідношенням¹, а як сукупність ідеалізованих об'єктів, на які спрямований інтенційний вектор зусиль особистості. Самі по собі об'єкти простору не утворюють – для цього необхідно специфічне «накладення» вектора особистісних або соціальних відносин, які й структурують об'єкти відносно один одного, тобто створюють «простір». Аналогічну ідею висловлює П.Д.Волков: «У якості робочого визначення будемо вважати, що простір є абстракція, породжена вимірними параметрами досліджуваних об'єктів. ... простір є сукупністю рівнозначних по концепту параметрів... Можна сказати, що простір «відображає» систему (середовище, об'єкт дослідження), «переводячи» її з реального миру в ідеальний...» /1, с. 38-39/

Простір, таким чином, це місце докладання зусиль людини, спрямованих на осмислену й цільову зміну умов власного існування. Іншими словами, **простір життя є базовим психологічним конструктом визначення структури Миру, яке будується суб'єктом виходячи із самовизначення свого місця в цьому Світі.**

Таке розуміння простору дозволяє сформулювати деякі ознаки, які будуть задавати його загальнопсихологічні поняттєві характеристики.

1. В індивідуальній свідомості одночасно співіснує безліч «просторів», відповідних до форм і видів самовизначення особистості.
2. Кожний простір дозволяє індивідові, з одного боку, зафіксувати своє положення в різних підсистемах Миру й, з іншого боку, структурувати предметність самого Миру.
3. Структурування конкретної підсистеми Миру здійснюється індивідом на підставі більш-менш ясно усвідомлюваних життєвих інтенцій – потреб, інтересів, цінностей, мріянь, – що забезпечує не тільки змістовний аспект простору, але і його значеннєву наповненість.

¹ Цікаво, що з цієї точки зору поняття простору задано абсолютно однаково і в геоцентричній моделі Птолемея, і в геліоцентричній моделі Коперника.

4. Перевага в структурі особистості того або іншого типу інтенційних установок задає типологію особистісних способів побудови просторів життєдіяльності. Так, наприклад, топологія простору, побудована на підставі вектора потреб буде принципово відрізнятися від топології простору, побудованого на векторі інтересів: у першому випадку воно буде наповнено різноманітними предметами з утилітарно-прагматичними властивостями, а в другому – нескінченно мінливою однієї предметністю.

5. Кожна підсистема Миру, що осмислена індивідом як простір його життєдіяльності, функціонально організована як сфера, де кожна точка предметності є одночасно й точкою особистісного самовизначення.

6. Різні простори, як сфери життєдіяльності, соорганізовано у свідомості індивіда не по структурному принципу (лінійно, ієрархічно або якимось ще), а за принципом актуального фокусування, тобто конструкт «життєві простори особистості» є функціональним органом організації життєдіяльності, а не константною структурою психічного. Це означає, що актуально індивід може перебувати тільки в одному підпросторі життя й тільки в одній сфері життєдіяльності. Перехід з однієї сфери в іншу здійснюється як специфічний «стрибок», тобто відбувається шляхом зупинки одного процесу й включення іншого (аналогічно механізму перемикання уваги).

7. Універсумальне «простір життя» як конструкт свідомості можна умовно розділити на «зовнішнє» і «внутрішнє». Умовність такого поділу пов'язана з тим, що «зовнішній» простір утворений не самими по собі предметними об'єктами, а їх фіксацією у свідомості індивіда як умов і обставин життєдіяльності², а «внутрішній» простір утворений формами

² Ще раз підкреслимо, що «зовнішнє» і «внутрішнє» береться саме стосовно свідомості, а не до тіла людини. Тому тілесне й організмичне може бути презентовано у свідомості як «зовнішнє», як обставина й умова життєдіяльності, що характерно для сучасної

фіксації у свідомості власних станів і змістів, тобто формами усвідомленості власного психічного.

Література

1. Вовків П.Д. Середовище як контекст існування об'єкта наукового дослідження в рамках параметричного простору. - ж. Мир психології, № 4 (76), 2013, с. 35- 41
2. Нартова-бочавер С. К. Психологічний простір особистості: Монографія. - М.: Прометей, 2005. - 312 с.
3. Реймерс Н.Ф. Популярный биологический словарь – М., Наука, 1991, - 538 с.
4. Соціологія: короткий енциклопедичний словник – К.: Укр. Центр духовн. культури, 1998, - 736 с.
5. <http://psychlib.ru/mgppu/Npp-2005/Npp-311.htm>

європейської культури, а не як «внутрішнє», що характерно для деяких східних культур.

1.2. Психологічна будова зовнішнього простору життєдіяльності

1.2.1. Просторово-психологічна організація Світу життя особистості

Одним з аспектів історії психології є постійне протиріччя між прагненням до зразків класичної науки, в основі яких лежить ідеал експерименту, і прагненням до філософського розуміння Миру й Життя, в основі якого лежить ідеал споглядальності й збагнення. Обидві ці лінії представлені потужними теоріями й видатними вченими. У рамках теми даної статті я вкажу тільки на найбільш відомі теорії, що ставляться до другої лінії розвитку психології – це розуміюча психологія, феноменологіческая психологія, екзистенціальна психологія, гуманістична психологія. Сюди ж можна віднести цілий ряд концепцій – життєвого шляху, способу життя, життєвих стилів, диалогизма, нарратива і т.д.

Причому, дуже важливо те, що цей вододіл лежить не тільки в утримуванні базових теорій психології, але й усередині багатьох психологів, що створює складну й найчастіше суперечливу картину їх власних теорій і текстів. Можна привести величезна кількість прикладів такого роду «особистісного переходу» – досить згадати історію Л.С.Виготського, де вихідна установка, що «психологія повинна пояснювати поведінка» змінилася на установку створення теорії свідомості, теорії «єдності афекту й інтелекту». Можна згадати історію О.М.Леонтьєва, з його «переходом» від категорії діяльності до категорії образу миру, або історію С.Л.Рубінштейна, з переходом від ідей «аналітико-синтетичної природи мислення» до концепції «Світ Людини». У цьому ж ряді можна назвати й В.П.Зінченко, з переходом від досліджень мікроструктури сприйняття до затвердження забутого постулату безпосередності, і С.Д.Максименко, у роботах якого чітко прослідковується перехід від ідей діяльнісного опосередкування до ідей генезису буття особистості.

На наш погляд, справа полягає аж ніяк не у внутрішній непослідовності або суперечливості мислення зазначених і багатьох інших авторів, а в лозіці самого наукового пошуку й дослідження – чим ретельніше ми вивчаємо психічні функції, тим скоріше ми починаємо розуміти, що сама психіка, свідомість є функцією Життя, а не «мозку» або «тіла», або «соціуму», або ще не знаю чого. Життя, а точніше, життя людини, стає справжнім об'єктом психології як науки. Причому, життя береться тут не у фізичному або біологічному змісті, а у філософсько-психологічному змісті, як Буття, як усвідомлюваний і переживаний процес розгортання життя.

Такий розворот об'єкта веде до цілого ряду кардинальних наслідків.

По-перше, поняття людини втрачає якусь абстрактно-універсальну «сутність», але знаходить індивідуальне, «особу», своє «Я». Поняття людини, принаймні для психології, перестає бути тільки одиницею статистики, а наповнюється пристрастю й переживаннями діючого індивіда. Тому змінюється й предмет психологічних досліджень, який треба бачити в пошуку загального й закономірного в індивідуально-унікальному, а не в середньостатистичному.

По-друге, поняття життя втрачає своє чисто біологічне наповнення й одержує соціальне, психологічне й діяльнісне наповнення. Життя перестає бути фактом існування, а стає особистісним фактом – воно «моя» («твоя», «наша», «його», «чужа» і т.д.). Більше того, індивід вступає в глобальне відношення з життям – він її живе (а іноді – навпаки – життя його живе). Відношення людини до життя знаходить психологічну «щільність» і якісну визначеність: «Я» не просто «живу», «Я живу це життя» і більше того, «Я живу своє життя». І тут уперше з'являється проблемність існування людини: «Я-то, звичайно, живу, але чи своє життя я живу й взагалі, навіщо я його живу?». Екзистенціальна філософія й психологія дуже точно схопила це питання й поставила його в центр усього існування людини.

Але тут, на наш погляд, треба зробити ряд принципових уточнень. Постановка акценту у вираженні «Я живу своє життя» на слові «живу» означає фіксацію соціально-діяльного шару існування, а акцент на слові «життя» виводить нас у якусь процесуальну площину існування. Звертаючись до устояної філософської традиції, процесуальну площину життя можна визначити як площину Буття, а соціально-діяльний – як площину Буденності, побуту, щоденності й повсякденності. І ще одне уточнення: акцент на слові «свою» означає, що індивід включений не в якесь абстрактне Буття, а тільки в деяку частину з можливих процесів, що й задає рамкову визначеність існування кожної конкретної людини. Змісти породжуються й живуть тільки у площині Буття через установлення нами самими граничних рамок нашого власного існування, тобто через усвідомлення й рефлексію тих базових процесів життя, у які ми виявляємося включеними (або змогли ввійти). Такий підхід добре узгоджується з концепцією свідомості В.П.Зінченко, який виділяє в його структурі дві площини: повсякденний і рефлексивно-смысловий.

По-третє, відповідно метафорі У.Джемса, який уподібнював свідомість потоку ріки й указував, що потік не може існувати поза руслом, ми можемо затверджувати, що процеси життя не може здійснюватися поза якимось предметним контекстом. Таким контекстом виступає Світ, але, знов-таки, не у фізикалістському змісті, не як фізична субстанція, а як предметно-поняттєво оформлена реальність, як світ, що може бути уявлений й зрозумілий індивідом. Для сучасної психології стало вже чи не загальноприйнятим положення про множинність реальностей, у яких живе людина. Але множинність не означає ілюзорності – це дійсна множинність реальностей, яка й утворює об'єктивну площину нашого існування й свідомості.

Запропоновану модель організації простору життя особистості можна відобразити в структурній схемі (див. мал. 1).

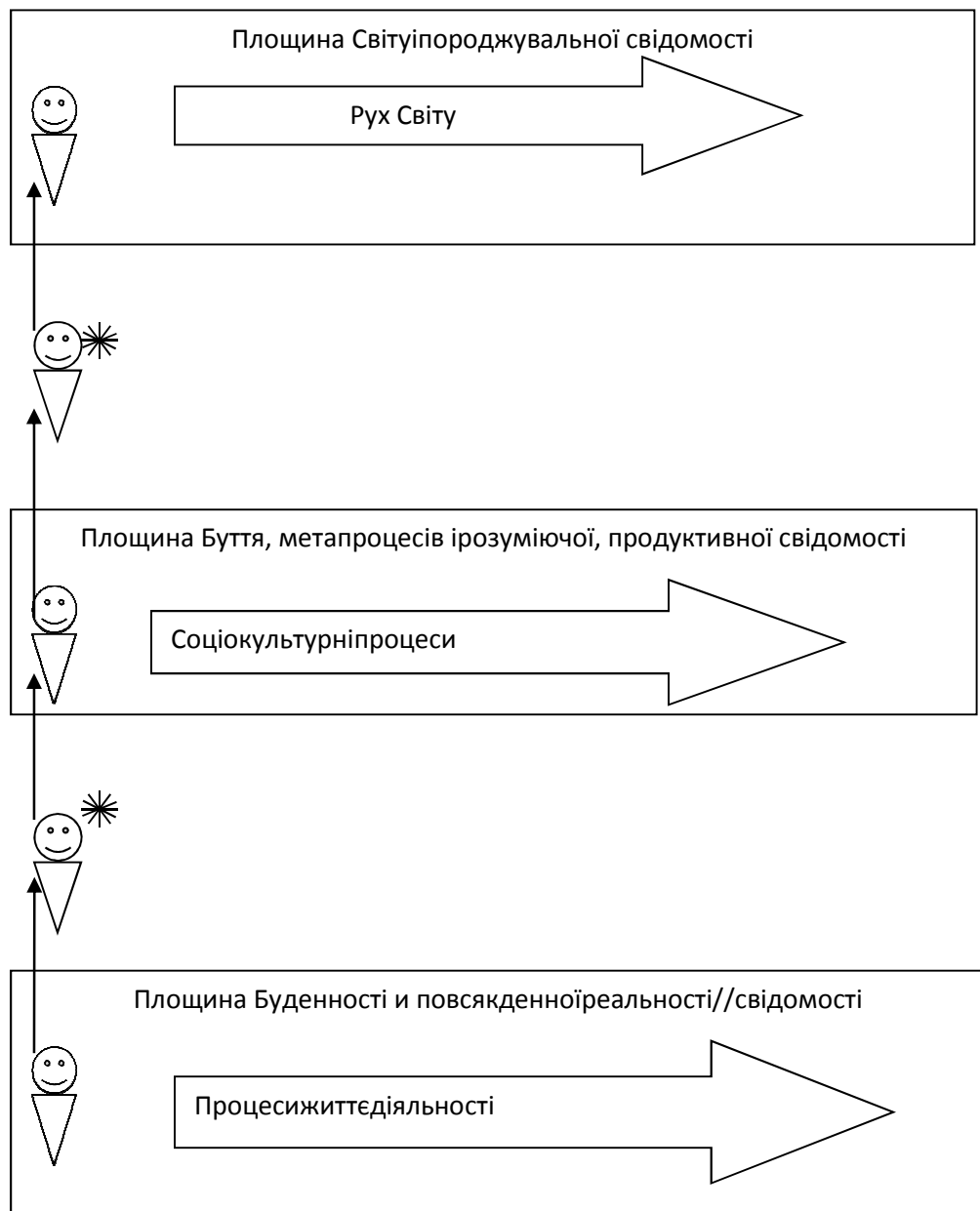

Рис. 1.1. Схема рівневої організації простору життєдіяльності

Такий спосіб схематизації наочно показує два принципово важливі моменти. По-перше, єдність життя й свідомості дійсно є невід'ємною, іманентною характеристикою й самого життя, і самої свідомості. Поза свідомістю життя перетворюється в якусь чисту об'єктність, а поза життям свідомість перетворюється в порожню абстрактність. По-друге, цілісність свідомості (відповідно, і цілісність життя) може досягатися або за рахунок рефлексивної диференціювання площин життя, або за рахунок

нерефлексивного «схлопування» самого життя в одну якусь площину (очевидно, у будь-яку).

Теза про єдність свідомості й життя означає, що Світ стає Світом людського Життя тільки з того моменту коли виникає Логос, як принцип його організації й існування. Наявність Логосу була осмислена ще давнину, і він закладений як вихідна теза в Біблію – «На початку було слово» – установлення Логосу. Це означає, що якщо є певний логос, який визначає, саму можливість розгорнення Світу, мого Світу, те цей логос повинен розгортатися й здійснюватися у всіх сферах життя, але для кожної сфери він має знаходити власні окремі форми.

У площині Побуту в індивіда є цілі й завдання, успіхи й невдачі, радості й прикrostі, але немає сенсів існування. Чим більше ми поринаємо у площину буденності, тим більше в нас усілякої дієвості (метушні) і тим менше в нас виявляється змісту цієї дієвості. У площині Буденності здійснюються повсякденні дії, складається й функціонує повсякденна свідомість, взаємодії з іншими людьми побудовані на простих, стандартних, штампованих взаєминах, тут ми отримуємо якісь конкретні результати. Але, які б результати індивід тут не одержував, він починає дивитися: «А які результати отримані іншими?». У площині Буденності переважає чиста соціальність, вона влаштована на взаєминах – порівняннях, конкуренціях, допомозі, ворожнечі і т.д. – на соціальних взаємодіях. У сфері соціальних взаємодій провідною ідеєю та принципом їх організації, системотвірним фактором або, у нашій термінології, Логосом, є Успішність. Уся соціальна й побутова сфера «сидить» на різних варіантах ідеї успішності. Вона може суттєво варіювати за змістом залежно від того, що в даному соціокультурному середовищі прийнято вважати успіхом. У когось шість Мерседесів у гаражі, у когось 6-ть дітей. Критерії й ознаки цього успіху можуть бути самі різні, але організуючий принцип один – принцип успіху. Переважне змістовне наповнення цього принципу у поєднанні із способами його досягнення задають стиль життя,

який постає стійкою соціально-психологічною ознакою життєдіяльності на всіх рівнях соціальності. Саме стиль життя вирізняє спільноти і соціальні групи у площині буденності.

Уся ця площина буденної свідомості//життя існує як певна реальна предметність, як «те, у що можна тикнути пальцем». Вихід за межі такої предметності по факту можливий тільки через процедуру проблематизації, коли людина починає ставити запитання, на які неможливо відповісти в рамках тієї ж предметності. Іншими словами, коли вичерпуються питання типу: «Що це?», « Як це влаштоване?», «Що із цим робити?», – і відповіді на них перестають задовольняти індивіда, то тоді виникає можливість ставити запитання зовсім іншого типу. Фактично це питання на пояснення причин існування самої цієї предметності: «Звідки це узялося?», «Чому воно влаштоване так?» і т.д. Очевидно, що для того, щоб одержати відповідь на таке питання, індивід, за принципом, повинен вийти із предметності й потрапити в «інше місце», яке влаштовано інакше, і таким місцем виявляється не сфера предметності, а сфера тих процесів, які ці предметності породжують. Але на відміну від предметів, у процеси не можна «тикнути пальцем», їх не можна сприйняти органами почуттів – їх можна тільки помислити.

Сфера свідомості//життя, у якій існують Розум (Інтелект) і конструктивні соціокультурні процеси як самостійні сутності, ми, як уже було зазначено, і називаємо площиною Буття. Логос Буття і його психологічна організація принципово відрізняється від Логосу Буденності. Проблема Буття є однією із найстаріших у історії філософії і у кожному напрямку вона набуває нових тлумачень та аспектів. Не вдаючись до аналізу численних підходів, вкажемо, що ми притримуємось трактовки Буття як провідної форми представленості Світу у життєдіяльності людини, тобто як розгорнуту онтологічну картину світу у якому існує людина.

Онтологічна картина світу має двоїсту природу: з одного боку, це саме «картина», тобто сконструйована і побудована у свідомості модель світу, яка зафіксована і артикульована у певних культурних формах, з іншого боку, вона містить базові схеми організації життєдіяльності, які є адекватними саме цій картині світу. Ці схеми організації життєдіяльності утворюють основу для розгортання провідного способу життя³, у якому втілюються усвідомлювані життєві цінності. На відміну від буденної свідомості, яка зорієнтована на засоби отримання бажаного результату, буттєвий рівень окреслює коло тих життєвих цілей які належне людині ставити перед собою і визначає моральні обмеження на ті чи інші форми й засоби діяльності.

Проте, навіть поняття буття, як би широко ми його ні трактували, не вичерпує проблему взаємодії людини і світу. Дійсна проблемність цього зв'язку полягає, на наш погляд, що ми не просто приходимо у цей світ у певний час та у певному місті, а ми своєю силою мислення і діяльності визначаємо напрямок руху усього світу і, більш того, ми творимо нові світи як потенційну можливість існування цього світу. Утворені нами Світи переплітаються із саморухом природнього Світу, що породжує кожен раз унікальний новий Світ, сутність якого неможливо «ухопити» в усталеній онтологічній картині світу.

Усвідомлення цього факту відбувається дуже повільно, може, навіть, занадто повільно, враховуючи швидкість і могутність змін, які ми здійснюємо. У XX-му столітті, завдяки працям Т. де Шардена та В.І.Вернадського, було здійснено справжній прорив у розумінні нашої відповідальності за Світ як такий, хоча він ще не став фактом нашого буття і буденності.

³ Українське словосполучення «спосіб життя» є дуже неточним, бо воно орієнтує переважним чином на операційну, а не на ментальну складову цього поняття. Російськомовне «образ жизни» у цьому сенсі більш точно відображує психологічну сутність цього поняття.

Усвідомлення відповідальності передбачає здійснення особливого акту самовизначення особистості відносно Світу як такого. Таке самовизначення може бути здійсненим тільки як двосторонній акт: визначення свого місця у світі, і визначення місця світу у собі. В історії культури ми знаходимо декілька варіантів відповідей на цей виклик.

По-перше, це давньогрецький ідеал поєднання фізичної досконалості, краси і розуму, який знайшов своє вираження у філософському принципі єдності макро- і мікросвіту. Цей принцип означає, що не тільки зміни у світі знаходять своє відображення у змінюванні особи, але й навпаки, зміни станів особи відображуються на змінюваннях світу. Тому, єдиний шлях до покращення Світу лежить у вдосконаленні самого себе. Не випадково саме давньогрецька культура породила ідею соціальної утопії як ідеалу життєустрою, Сократівські діалоги як ідеал мислення, ідеал естетичного в образі Орфея та ідеал особистості, заданий через перелік чеснот.

По-друге, це ідеал праведника і праведного життя, який є у кожній світовій релігії. Праведник – це не той, хто живе по правилам, а той хто своїм життям стверджує ідею абсолютного прийняття Закону Божого як найвищої інстанції світоустрою і справедливості. З цієї точки зору, праведники – це ті люди які підтримують і втілюють вищу справедливість у людське буття і буденне існування. Тому служіння Богу здійснюється не службою у церкві (незалежно від його церковного статусу), а праведністю особистості. Не випадково у всіх світових релігіях стверджується що Світ існує до тих пір, поки на землі є хоча б один праведник⁴.

Більш пізні культури утворили свої ідеали: лицарства, краси, любові, науки, суспільства тощо, які ми зараз обговорювати не будемо. Для нас важливо показати, що ідеали як психологічний конструкт не співпадають

⁴ В деяких випадках стверджується, що їх необхідно три чи сім, але це справи не змінює.

із цінностями, а детермінують їх на всіх рівнях буття. Цінності виконують орієнтувальну і обмежувальну функції в процесах цілепокладання і цілереалізації, тоді як ідеали задають смислову структуру самого Світу і в цьому сенсі вони інтегрують Людину і Світ в єдиний простір Життя.

Визначені характеристики кожної площини Світу можна у стислому вигляді представлено у таблиці 1.

Табл.1.

Змістові характеристики просторово-психологічної організованості
Світу

Площина	Характеристики					
	Логос	Втілення	Психолог ічний механізм	Форма дії	Соціальни й прояв	Механізм трансляції
Світ	Ідеал	Смисл життя	Мудрість	Вчинок	Служіння	Вчитель
Буття	Цінність	Цілі життя	Розум	Діяльність	Спосіб (образ) життя	Наставник
Буденність	Успіх	Результат и життя	Інтелект	Соціальна поведінка	Стиль життя	Особистий взірець

Напевно, можна поширювати перелік цих характеристик, та деталізувати їх опис, але ми вважаємо, що виділених достатньо, щоб показати системну природу кожної площини і всієї конструкції у цілому.

1.2.2. Просторово-психологічна організація сфер буття і життєдіяльності особистості

Ставлення людини до світу є надзвичайно складним психологічним конструктом, у якому поєднується внутрішня цілісність і диференційованість. В екологічній психології, як правило, обговорюється тільки один з аспектів цього ставлення, а саме, відношення людини до природного середовища. Виключення складає інвайроментальний підхід, де як вихідна система розглядається відношення «Людина – Середовище» у широкому контексті середовища життєдіяльності [10]. При цьому саме

відношення «розтягується» по біполярній шкалі активності, де на одному полюсі активність лежить на боці суб'єкта, а на другому – на боці середовищних факторів, а саме навколишнє середовище розглядається як трирівнева система (макро-, мезо- і мікросередовище).

За цим підходом навколишнім середовищем стає кімната або квартира, у якій живе людина, під'їзд, будинок, двір, вулиця, мікрорайон, поселення тощо аж до Землі і Світового універсуму. Якісну визначеність системі «Людина – Середовище» задає ступінь суб'єктної активності й особистісної відповідальності.

У межах цього середовищного підходу було сформульовано дві провідні ідеї. По-перше, це проста і зрозуміла для кожного метафора «будинок»: навколишній світ є твій будинок, у якому живеш ти і будуть жити твої діти і про який ти повинен піклуватися. По-друге, це ідея екологічності як самого навколишнього середовища, так і ставлення до середовища з боку особистості. Ідея екологічності тут дуже близька до ідеї «будинку» і наповнюється відповідним змістом – уявленням про комфорт, турботу, благополуччя тощо. Такий підхід має, принаймні, два очевидних плюси. З одного боку, досить легко вирізняються об'єкти емпіричних досліджень, з другого, добре формулюються гасла для масових екологічних рухів.

Однак у самій вихідній метафорі закладене і принципове обмеження цього підходу – метафору неможливо перевести у площину наукового поняття і розгортання відповідних теоретичних моделей. Очевидність метафори, легкість її наповнення повсякденним змістом стала перешкодою під час розробки категоріального апарату екологічної психології аналогічно тому, як у загальній психології вихідні метафори свідомості як потік променя або прожектора стали перешкодою для розробки теорії свідомості майже на 50 років.

Крім того, емпіричний характер самого поняття «середовище» призводить до нерозв'язних теоретичних та емпіричних протиріч. Так,

коли людина приходить на роботу, то саме робоче місце виявляється її мікросередовищем, а коли вона приходить додому, бере газету, сідає перед телевізором і думає про те, як вона стомилася на роботі, то це ж робоче місце стає мезосередовищем, або макросередовищем, якщо вона, взагалі, про роботу більше не думає.

Очевидно, саме поняття «навколишнього середовища» повинно бути структуроване і типологізоване на якихось більш загальних підставах, аніж уявлення окремого індивіда про те, що його оточує. Нині і екопсихологія, і соціальна екологія спираються, переважно, на поняття навколишнього середовища, яке сформульовано у межах біології. Так, у біологічному словнику Н. Реймерс пропонує таке визначення: «Середовище, середовище проживання – усі тіла і явища (природні й антропогенні), з якими організм знаходиться в прямих чи непрямих взаєминах. Середовище включає всі *екологічні фактори...*, – і далі автор уточнює, – *Навколишнє середовище людини* – уся сукупність природних та соціальних умов, в яких живе людина (курсив автора)» [6, 415]. А в енциклопедичному словнику з соціології В. Матусевич дає таке визначення поняття середовища: «...усе те, що оточує предмет, рослину або людину і впливає на них прямо чи опосередковано» [8, 469].

Звертають на себе увагу два принципово важливих моменти. По-перше, у поняття «середовище» вводяться **всі** елементи навколишнього світу за ознакою прямих чи непрямих зв'язків. Очевидно, що при такому підході, взагалі, розмиваються межі як самого поняття, так і тієї онтології, що за ним лежить. Очевидно, не можна до нескінченності розширювати саме поняття навколишнього середовища, бо у протилежному випадку воно перетворюється у Світовий універсум, що включає нескінченну різноманітність природних та соціальних компонентів, які неможливо не тільки дослідити, але й, взагалі, перелічити. Ми вважаємо, що при екопсихологічному підході необхідно виділяти тільки ті фактори середовища, які прямо включаються у сфери життєдіяльності людини,

причому включаються як фактори, що безпосередньо впливають на способи організації життя людини. Більше того, це повинні бути такі чинники, взаємодія з якими носить досить стійкий, довгостроковий і, що принципово важливо, усвідомлюваний характер.

По-друге, у наведених визначеннях (і в усіх інших) вводиться істотний критерій виділення поняття середовища, а саме критерій впливу, впливу на людину [4]. За цим критерієм стоїть глобальна методологічна установка, відповідно до якої зовнішні сили і процеси за визначенням є більш могутніми, ніж людина, вони впливають на її розвиток та існування. У межах цієї методологічної установки проведена величезна кількість емпіричних досліджень різного роду факторів, що впливають на життя і функціонування людини, у тому числі, в межах екологічної психології.

Мабуть такі критерії, як «усе, що оточує людину» і «прямо або опосередковано впливає на людину», є такими, що принципово не підлягають операціоналізації і, отже, не можуть виступати підставою хоч скільки-небудь валідного методу дослідження.

Виходячи з цих міркувань, нами був введена низка додаткових критеріїв визначення поняття «середовище». Для екопсихологічного підходу значимими будуть тільки ті фактори, які, по-перше, усвідомлюються як значимі умови життєдіяльності та, по-друге, призводять до змін способів дії або організації умов життя. Тільки за цих додаткових умов людина і зовнішні середовищні фактори утворюють систему, де всі елементи взаємозалежні і втрачають свою визначеність за межами цієї системи. Тому ми прийняли робоче визначення поняття «навколишнього середовища» як системи усвідомлюваних умов існування, які безпосередньо впливають на способи організації життєдіяльності людей.

Згідно з цим підходом, конкретизація поняття «навколишнє середовище» повинна здійснюватися через форми організації життєдіяльності людей або, що те ж саме, через категорію способу життя. Так, у соціології пропонуються класифікації середовищ за типами провідних

соціально-економічних процесів або за рівнями соціальної організованості, у діяльнісному підході – за провідними типами діяльності тощо.

У цьому плані особливий інтерес представляє культурологічний підхід, що розробляється В. Розіним. Розглядаючи соціум як глобальну систему органічного типу, він порушує питання про генезис і функціонування систем життєзабезпечення соціуму. Він пише: «Вони двоякі: з одного боку, ці системи, мабуть, повинні забезпечити відтворення й існування людини як біологічної істоти, з другого боку, – власне культурні функції (сміслоутворення, освоєння дійсності, розвитку й ін.)» [7, 55].

Нам здається, що системи життєзабезпечення соціуму повинні максимально усвідомлюватися людьми як значимі умови своєї життєдіяльності. У цьому плані вони повинні максимально відповідати визначенню поняття навколишнього середовища, хоча ці дефініції і не є тотожними за своїм логічним і змістовним наповненням. Основні типи систем життєзабезпечення соціуму можна представити як основні типи соціальних середовищ існування особистості.

Ми вважаємо, що при визначенні типів середовищ існування особистості треба враховувати низку методологічних принципів:

По-перше, кожен тип повинен мати системні ознаки, тобто функціонувати як самодостатня система життєзабезпечення.

По-друге, кожен тип повинен бути деяким чином пов'язаним з іншими, і саме характер їхніх зв'язків буде визначати простір життєдіяльності особистості.

По-третє, стосовно кожного типу середовища у людей повинні складатися відносно стійкі форми організації життєдіяльності, що у своїй сукупності мають створювати цілісний спосіб життя як окремої особистості, так і соціальних груп.

Виходячи з цих методологічних принципів, ми можемо припустити, що найбільш загальну предметну «рамку» життєдіяльності людини утворюватиме опозиція систем за ознакою «штучне – природне» [9]. Таку

опозицію складають: сфера культури як максимально виражена штучна система; сфера природно-ландшафтних умов життя людини як вихідно природна система. Ці межі існування людини не тільки протилежні, але їхня опозиція осмислена і щоразу здійснюється тільки через буття конкретної людини. З цього погляду, людина є, скоріше, не біосоціальною істотою, а «оприродненою культурою» (або «окультуреним єством»). Такий підхід добре узгоджується з теорією генезису особистості С. Максименка, в якій через категорію нужди стверджується єдність природних і культурних начал у здійсненні особистості [2].

Процес урбанізації призвів до порушення нової проблеми: до якого типу середовища віднести «простір життя міста»: чи є він штучним, чи стає для людини природним? Ми вважаємо, що міське середовище у всіх його параметрах (від розміру міста до його внутрішньої архітекtonіки) для індивіда лежить у сфері природного, що знаходить висвітлення у відомих метафорах, типу «кам'яні джунглі» тощо. Але при цьому треба враховувати, що природно-ландшафтна сфера стає складноструктурованим і опосередкованим феноменом, що містить як міську архітекtonіку, так і власне природні компоненти, які, у свою чергу, частково включені у міське середовище, а частково є природним оточенням (середовищем) існування самого міста. Причому з розвитком сучасних транспортних засобів і різким зростанням мобільності населення, психологічна структура природно-ландшафтного середовища істотно змінюється у напрямку її розширення і диференціації.

Сфера культури, як і сфера природно-ландшафтних умов, існує як протяжна в часі життя поколінь людей тільки завдяки наявності особливих механізмів її підтримки і діяльнісного здійснення. Традиційно вважається, що універсальним механізмом трансляції норм культури є система освіти. При цьому сама освіта є штучною системою, що існує і функціонує тільки за рахунок спеціальних діяльностей людей. Однак освіта є також і механізмом трансляції природно-ландшафтних умов життя, якщо їх

розуміти не в натуралістичному підході, а у системодіяльнісному, саме як усвідомлювані і культивуєчі умови життєдіяльності. Хоча ця теза звучить незвично і навіть парадоксально, однак, цей аспект проблеми сьогодні усе більше усвідомлюється і стає предметом спеціальних досліджень. У цьому плані можна вказати на надзвичайно цікаву роботу польського автора А. Налясковського, що має дуже точну і символічну назву «Дикість і здичавіння як контекст освіти» [3].

З культурологічної точки зору, освіта є універсальним і єдиним механізмом трансляції норм і цінностей культури. Однак, якщо за відправну точку взяти опозицію штучне/природне, то ми можемо говорити про існування ще одного механізму трансляції, що складається і здійснюється на основі природних процесів. Таким механізмом ми вважаємо сферу побуту і побутової діяльності людини.

У соціокультурному плані побутова сфера виділяється, як особлива діяльність з «ведення домашнього господарства», що має свої традиції, норми і правила здійснення. Згідно з проведенням під нашим керівництвом дослідженням [5], в соціально-психологічному плані побутова діяльність є важливою складовою частиною способу життя людей, що характеризується чітко вираженими змістовними і стильовими особливостями. У буденній свідомості побутова діяльність визначається трьома стійкими конструктами: повсякденність, необхідність і відтворюваність (повторюваність). У психологічному плані побутова діяльність характеризується існуванням низки стійких мотивів, набором фіксованих цілей, системою способів її здійснення й усвідомлюваних критеріїв оцінки.

Сфера побуту складається переважно стихійно, орієнтуючись на природно-ландшафтні умови і фіксуючи норми культури безпосередньо у способах організації життєдіяльності людей. На відміну від сфери освіти, де трансльовані норми культури обов'язково піддаються рефлексивній і методичній обробці, у сфері побуту вони трансформуються через

міфолого-метафоричні форми свідомості, знаходячи стійкість в архетипових (за термінологією Г. Юнга) конструктах.

Таким чином, під час розгляду систем життєзабезпечення особистості в опозиціях штучне/природне та стихійне/рефлексивними виділили чотири типи систем за ознакою їхнього предметного наповнення:

1) культурне середовище як система культурних сценаріїв і картин світу, що утворює сферу свідомості соціуму (те, що О. Генісаретський [1] називає схематизмами свідомості);

2) природно-ландшафтне середовище як система природних умов, що безпосередньо впливають на організацію життєдіяльності, спосіб життя і мислення людей;

3) освітнє середовище як система навчання і виховання, що забезпечує процеси відтворення і «вироблення людського матеріалу»;

4) побутове середовище як система безпосереднього життєзабезпечення.

Взаємозв'язок цих середовищ можна відобразити схематично (див. рис. 1.2).

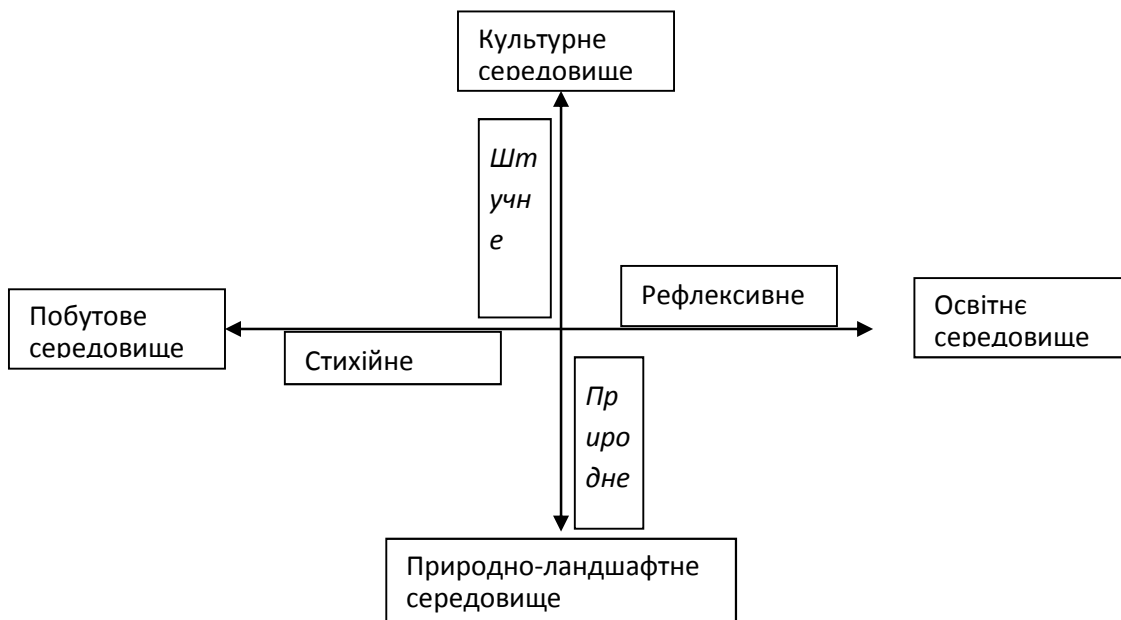

Рис. 1.2. Схема взаємозв'язків предметних середовищ життя особистості

З них дві системи – сфера культури і природно-ландшафтних умов – є провідними в існуванні людини, і дві системи такі, що забезпечують їхню трансляцію, відтворення і стійкість – сфери освіти і побуту.

Проведений аналіз дозволяє провести певні термінологічні уточнення, бо досі такі поняття, як «простір», «сфера», «середовище», «система» тощо, ми використовували майже як синонімічні, хоча зрозуміло, що вони відображують різні аспекти взаємодії людини зі світом.

Якщо вказані системи брати як середовища існування людини, то тоді їх можна розглядати у функціональному плані, тобто ставити питання про те, яку саме функцію вони виконують у процесах становлення особистості і її психо-соціального розвитку. Ми вважаємо, що кожній окремій сфері такі функціональні можливості не притаманні, а вони виникають тільки за рахунок поєднання базової предметної системи і системи, що забезпечує процеси трансляції і відтворення. Так, самі по собі культура чи природно-ландшафтна системи ніяк не впливають на особистість, до тих пір, поки не почнуть діяти особливі механізми включення індивідів у ці системи. Особливості функціонування механізмів трансляції будуть визначати зміст та способи включення індивідів у ці системи, що і утворює умови розвитку.

На нашу думку таку функціональну залежність між базовими системами життєдіяльності особистості та її психо-соціальним розвитком треба шукати у напрямку утворення стійких структурних компонентів свідомості.

Виходячи з запропонованої нами моделі можна виділити чотири типи таких базових конструктів свідомості. Зупинимось на їх описі більш детально.

1. Включення особистості у сферу культури через освіту детермінує формування конструкту «світогляд», який проявляється не тільки у системі узагальнених уявлень про світ, але й у провідному типі мислення. Основними психологічними характеристиками світоглядних

уявлень є їх суб'єктивна ціннісність⁵ та максимально високий рівень абстрагованості. У даному контексті ціннісність означає, що світ розглядається як глобальний суб'єкт і стверджується провідний принцип його існування, якого треба дотримуватися й усім, хто живе у цьому світі, включно себе самого. Прикладами таких ціннісних уявлень можуть бути такі достатньо розповсюджені вислови, типу: «Світом править любов і щоби жити треба любити»; «Світ живе за принципом хижака: ти з'їв чи тебе з'їли» тощо. Підкреслимо ще раз, що ці принципи приписуються самому світові, як підстави його існування, а не окремій людині чи, навіть, людству. Прийняття особистістю такого принципу визначає не тільки загальну мотиваційну основу поведінкової спрямованості, але й детермінує процес формування типу мислення, тобто стає провідною інтенцією мислення індивіда.

2. Включення особистості у сферу культури через побут детермінує формування конструкту «ментальність», яка проявляється не тільки у психологічній готовності певним чином сприймати світ і діяти в ньому, але й у провідному типі ідентифікації особистості. У психології на сьогодні ментальність розуміється як сукупність готовності, усвідомлених і неусвідомлених психологічних установок і схильностей індивіда або різних соціальних груп діяти, мислити, почувати, сприймати й осягати мир певним чином. Ментальність можна розуміти як систему психологічних констант, яка є тою призмою, крізь яку людей дивиться на мир. Дане розуміння проблеми близько поглядам А.Я. Гуревича, який визначав «ментальність» як «психічний інструментарій», «духовне оснащення»,

⁵ Поняття ціннісності, наскільки мені відомо, увела в психологічний тезаурус Н.І.Непомняща (Н.И.Непомнящая Ценностность как личностное основание. Типы. Диагностика. Формирование. -

Изд-во: НПО «МОДЭК», 2000 г., - 176 с.) для визначення особливого феномену, який виникає у дітей старшого дошкільного віку, коли в них виникає непрагматичне визнання цінності чогось (чи когось) безвідносно до власних потреб чи інтересів

«специфічну структуру свідомості», «усвідомлення людьми самих себе, природного й соціального оточення»; як не сформовані явно, не висловлені експліцитно, не цілком усвідомлені в культурі розумові установки, загальні орієнтації й звички свідомості; як розхожу психологію й світорозуміння, спосіб світосприймання, де мислення, думкане відділена від емоцій /(Гуревич А.Я. Исторический синтез и Школа «Анналов». - М., Индрик, 1993.)/.

Проте, психологія за традицією неправомірно приписує феномен ментальності тільки до етносів та етнічних груп. Сучасна тенденція до розпаду моноетнічних спільнот та утворення стійких спільнот взагалі не за етнічною чи релігійною ознакою показує, що цей феномен пов'язаний з дією інших соціокультурних чинників. Таким чинником, на нашу думку, і є включення індивіда у специфічну культуру спільноти через її побутову, повсякденну діяльність. На відміну від загальної культури, яка існує як сукупність норм, культура спільноти існує як сукупність правил, як ідея «правильності» форм організації життєдіяльності. Внаслідок слабкої відрефлексованості витоків встановлення цих правил, їх трансляція забезпечується через утвердження традицій та механізми міфологізації. Тобто сама ментальність як феномен буденної свідомості характеризується традиційністю і міфологічністю.

На психологічному рівні обов'язковою умовою трансляції ментальності є ідентифікація індивіда зі спільнотою. Можна обговорювати види та рівні ідентифікації, але безумовним залишається той факт, що соціальна ідентифікація і є тим інтимним і стихійним механізмом, який забезпечує неперервність і цілісність способу життя спільноти.

Таким чином, культура, як цілісна система, стає середовищем життєдіяльності і чинником розвитку особистості тільки за рахунок її включення в процеси трансляції і відтворення. В залежності від якості цих процесів – відбуваються вони стихійно у площині буденності чи вибудовуються рефлексивно у площині освіти – формуються різні базові

конструкти свідомості – ментальність та світогляд. Враховуючи той факт, що кожна людина у процесі життя завжди «занурена» у обидві площини (принаймні, у сучасному світі), то ми можемо стверджувати обов'язкову наявність і одночасність існування у свідомості цих двох конструктів. Спираючись на той факт, що у суб'єктивному просторі кожного окремого індивіда ці два конструкти не розрізняються, можна припустити, що вони утворюють певну **цілісну форму свідомості**, яку можна визначити як **ціннісно-рефлексивну свідомість**.

3. **Включення особистості у природно-ландшафтну сферу через освіту** детермінує формування конструкту «доцільність», який проявляється в узагальненому (глобальному) ставленні особистості до світу. Проблема полягає в тому, що будь-яка система освіти відчужує людину від світу, бо в ній сам світ представлено тільки як зовнішній об'єкт пізнання та використання. В процесі навчання світ представлено тільки у вигляді навчального матеріалу, який, залежно від освітніх цілей та ідей, може естетизуватися чи раціоналізуватися, навіть до сучасної етизації, але людина за принципом є відчуженою від матеріалу власної діяльності.

Ми можемо скільки завгодно на уроках збирати гербарії чи розказувати про красу природи і малювати квіточки, чи переконувати учнів, що природу треба берегти для наступних поколінь, чи розказувати про шкідливість викидів та сміття – ми отримуємо просто різновиди відчуження. Бо Світ в сучасній освіті представлено тільки як «навколишній», а не «мій» світ, бо мапа «корисних копалин» завжди більш доцільна, ніж будь-які відчуття і переживання. Об'єктне ставлення до світу не дозволяє етизувати його, бо навіть жива природа представлена як елементи абстрактної класифікації – рослинна чи тваринна царина, – не кажучи вже про світ неживої природи.

На сьогодні всім зрозуміло, що витoki сучасної екологічної кризи лежать саме у нашому ставленні до природи і світу в цілому. Цивілізаційний принцип доцільності відображує егоцентричне ставлення

людини до світу і він вичерпав свій розвивальний потенціал і став перешкодою для життя, але віднайти й затвердити якийсь новий принцип ставлення до світу поки ще не вдається. Зрозуміло лише одне: егоцентрична позиція має змінитися на антропоцентровану, коли людина стає не власником чи споживачем Світу, а центром і рушійною силою його людського розвитку. Принцип доцільності має бути заміненим на принцип екологічності, який у першому наближенні можна сформулювати наступним чином: «Я усвідомлюю, що тільки через мої зусилля щодо розвитку навколишнього світу я створюю сприятливі умови власного існування і розвитку». На буденному рівні цей принцип може бути вираженням у простому питанні: «Чим я можу стати корисним для навколишнього середовища?». І якщо це питання стане центральною точкою не тільки для окремого індивіда, а й для всієї системи освіти, то, на нашу думку, у нас з'явиться шанс вийти із глобальної екологічної кризи і увійти у новий виток розвитку.

4. Включення особистості у природно-ландшафтну сферу через побут детермінує формування конструкту «переживання життя», який проявляється у загальному відчутті його гармонійності, легкості, радості чи навпаки – труднощі, обтяжливості, печалі тощо. Таке переживання є не плинним емоційним станом індивіда, а стійким особистісним утворенням, яке ґрунтується на соціальних уявленнях про те, «яким життя має бути» і «навіщо нам життя дане». Фактично таке переживання відображується у суб'єктивній оцінці якості життя, як максимально загальному показнику його осмисленості.

Суттєво, що уявлення про те, яким життя має бути фіксуються у архетипах і, тому, мають усталений та колективний характер. Самі природні умови, у даному контексті, міфологізуються і сприймаються як «те, що дано нам від Бога» – як «дарунок» чи «покарання» – але як те, що стає невід'ємною частиною не тільки мого життя, а й мене самого. Утворюється міф невід'ємності і нерозривної єдності людей и

території. Степовик чи горець, селянин чи городянин – це не просто місце народження і проживання, це стан душі, особливе переживання єдності людини і природно-ландшафтних умов існування.

Цей стан душі опредмечується у певну «особистісну якість», яка є, чи має бути, притаманною усім членам даної спільноти, що робить всю спільноту (і кожного її члена) унікальною і «найкращою» – наймудрішою, розумною, хитрою, тямущою, кмітливою, сильною, сміливою і т.д.

Переживання життя як такого, яким воно і має бути дає не тільки відчуття єдності особистості і природно-ландшафтного середовища, а й максимальну відповідність форм і засобів життєдіяльності цим умовам, тобто дає максимально можливу єдність свідомості і діяльності.

Таким чином, природно-ландшафтна система, стає середовищем життєдіяльності і чинником розвитку особистості тільки за рахунок її включення в процеси трансляції і відтворення. В залежності від якості цих процесів – відбуваються вони стихійно у площині буденності чи вибудовуються рефлексивно у площині освіти – формуються різні базові конструкти свідомості – переживання життя та доцільність життя. Можна припустити, що вони утворюють певну **цілісну форму свідомості**, яку можна визначити як **практичну свідомість**.

До проведеного аналізу додати ще два аспекти: сфокусувати увагу на побуті і освіті як самостійних системах породження свідомості і діяльності, а сфери культури і природного середовища взяти як форми фіксації продуктів свідомості і діяльності. Ми можемо не проводити повторного розгорнутого аналізу, а тільки вказати на наступне:

По-перше, конструкти «ментальність» і «переживання життя», які виникають внаслідок дії стихійних соціально-психологічних механізмів розвитку, у своєму поєднанні функціонують як «**буденна**» свідомість, яку можна було б також визначити як «**міфолого-метафорична**» свідомість.

По-друге, конструкти «світогляд» і «доцільність», які виникають внаслідок дії рефлексивних соціальних механізмів, у своєму поєднанні функціонують як «**нормативна**» свідомість.

Таким чином, проведений аналіз простору життєдіяльності показує, що базові сфери предметного середовища нерозривно поєднані із становленням і функціонуванням форм свідомості і її базових конструктів. запропонована модель може бути відображеною у схемі (див. рис. 1.3.).

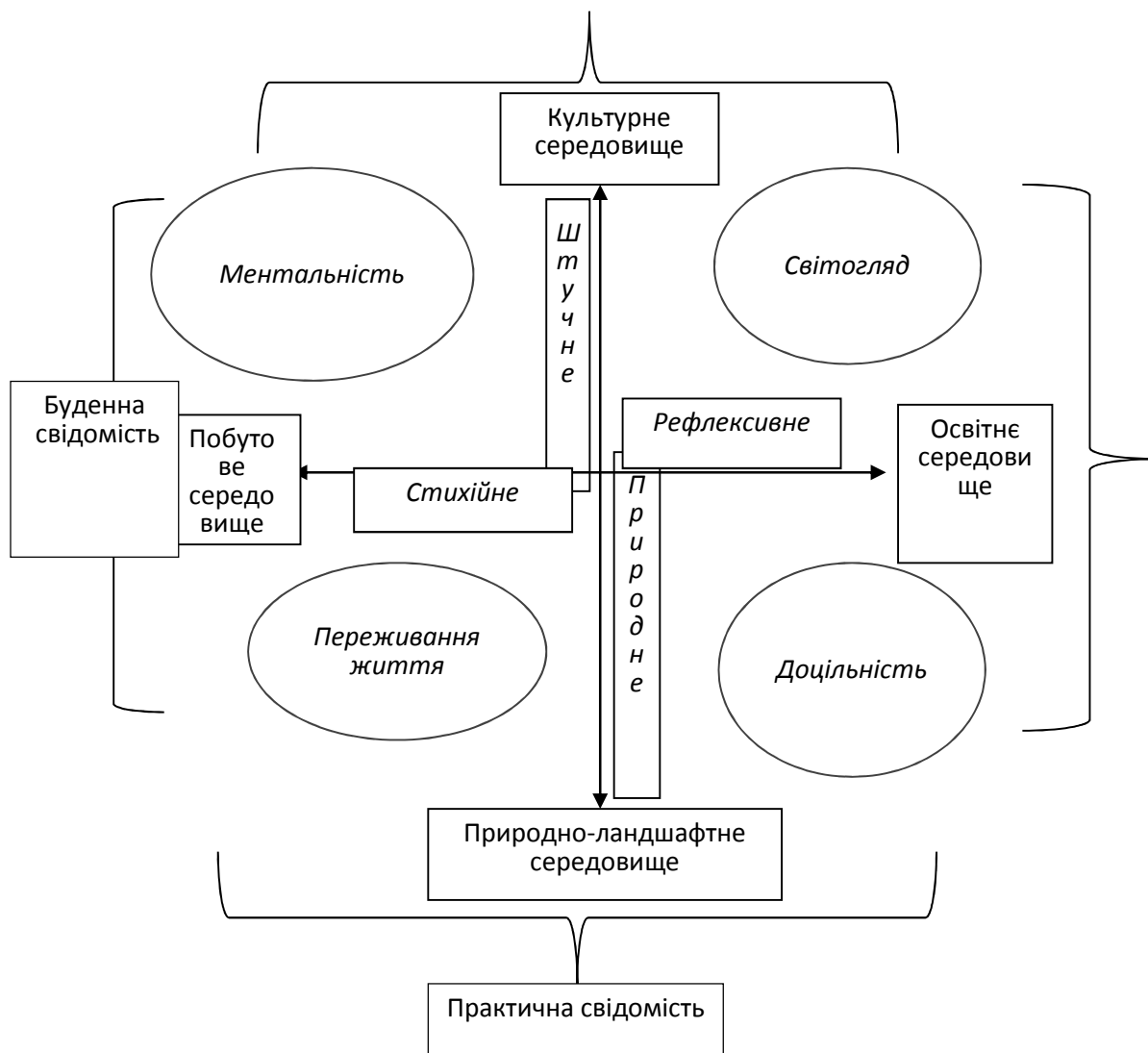

Рис. 1.3. Модель взаємозв'язків предметних середовищ і конструктів свідомості

Однак проведений аналіз буде далеко неповним, якщо ми обмежимося розглядом тільки предметної складової систем життєзабезпечення особистості. Не менш важливою складовою є системи

життєзабезпечення, засновані на ставленні особистості до інших людей, що виражені у різних формах колективності.

Вочевидь, що базові ставлення особистості розкладаються на системи в опозиції штучне/природне так само, як і предметні. З цього погляду ми можемо припустити, що найбільш загальну «рамку» відносин життєдіяльності людини утворюватиме опозиція сфери соціальних стосунків як максимально виражена штучна система і сфери міжособистісних стосунків людини, як вихідне природної системи.

Сфера соціальних стосунків побудована на пріоритеті соціальних правил, що утворюють систему соціальних інститутів. У цьому плані життя людини розгортається як перманентний процес соціалізації, тобто як процес набуття індивідом здатності до побудови соціальної взаємодії і послідовного включення у функціонування соціальних інститутів. За сприятливого розгортання цього процесу суспільство, через свої інституції, заохочує індивіда, надаючи йому різні блага і можливості існування. За несприятливого розгортання соціалізації суспільство може скерувати зусилля на його відновлення або на припинення діяльності, а в окремих випадках, і самого життя індивіда. Сфера соціальних стосунків «надбудовується» на предметні сфери, утворюючи інфраструктуру життєдіяльності індивіда і суспільства.

Протилежний конструкт – полюс «природного» – утворює **сфера міжособистісних стосунків**, що будується на ідеї «споріднення». Саме по собі споріднення охоплює дуже широке коло явищ від кровного до духовного, але в будь-якому разі воно спирається на деяку нерозривну внутрішню єдність двох чи більше людей. Якщо в основі соціальних стосунків лежить раціоналізм норм і правил, то основу міжособистісних стосунків складають емоції і переживання, що погано піддаються свідомому контролю і цілеспрямованій регуляції. Наповненість життя особистості сильними емоціями і стійкими міжособистісними стосунками,

незалежно від їхньої полярності, дає людині переживання повноцінності і свідомості власного існування.

Сфери соціальних і міжособистісних стосунків не тільки протилежні за базовою системною ознакою, але вони також взаємодіють і взаємоперетинаються. Ці взаємозв'язки виникають не прямо, а опосередковано через дві додаткові системи. З одного боку, це система життєдіяльності спільнот, з другого, – інформаційна система.

Сфера життєдіяльності спільнот виникає як структурування соціальних стосунків і є формою взаємин особистості і соціуму. Якщо спільноти розглядати з погляду системи стосунків, а не предметного змісту, то стає очевидним, що в цій сфері провідними є способи включення індивіда в різні соціальні групи (формальні і неформальні, сімейні і професійні тощо). В онтогенетичному плані сфера діяльності спільнот є чимось зовнішнім, ззовні заданим для індивіда, але по мірі входження в неї відбувається своєрідне «оприроднення» і вона стає сферою самоідентифікації і самореалізації особистості (за сприятливим збігом обставин і позитивній генезі).

Інформаційна сфера, навпаки, виникає на основі природних процесів спілкування і, формалізуючись, стає формою соціальних стосунків. У цьому сенсі інформаційна сфера є формою відчужених міжособистісних стосунків, де безпосереднє спілкування заміщується комунікацією і соціальною значущістю її предметного наповнення.

Спілкування й комунікація – це різні форми взаємодії, опосередкованої знаковими системами. Спілкування інтенційне й спирається на емотивно-значеннєві конструкти мови, а комунікація є цільовою дією й опирається на конативно-інформаційні структури мови. Спілкування спрямоване на створення загального значеннєвого поля й спільної життєвої ситуації. Комунікація спрямована на розв'язання певного життєвого завдання одним суб'єктом за рахунок включення в неї іншого

суб'єкта. Але навіть у цій формі інформаційна сфера оцінюється за критерієм «доступності», що виражає характер взаємин і взаємодії.

Таким чином, конструкт систем відносин утворюють:

- 1) соціальне середовище як суспільство, тобто система соціальних інститутів і відносин людини до всіх інших соціальних процесів;
- 2) міжособистісне середовище як система стійких безпосередньо емоційних зв'язків особистості;
- 3) «групове» середовище як система включення людини у різні спільноти, що забезпечує соціогенезу особистості;
- 4) інформаційне середовище як система соціально значущих і відчужуваних від особистості форм спілкування.

Якщо включення людини у предметні сфери буття детермінує становлення форм свідомості, то **включення до сфер соціального буття детермінують виникнення і розвиток соціальних здібностей індивіда.** Проблема соціальних здібностей, на відміну від проблеми загальних та спеціальних здібностей, пророблена у психології набагато гірше. На нашу думку це пов'язане з тим, що соціальні здібності, як правило, зводились до комунікативних, а всі інші трактувались як певні соціальні якості індивіда. Проте розробка концепції розвитку соціальних здібностей, проведена О.І. Власовою, та наша теорія соціалізації особистості, розроблена для практики соціальної роботи, показали надмірну спрощеність традиційного підходу. На нашу думку процес соціалізації спрямований саме на поступове формування і розвиток соціальних здібностей індивіда, як його особисту здатність до побудови соціальних відносин і включення у соціальні структури. Вочевидь, що за такою трактовкою зводити соціальні здібності до комунікативних просто неможливо – треба розробляти відповідні типології і теорії онто- і соціогенезу особистості.

Сферно-фокусний методологічний підхід до аналізу середовища життєдіяльності особистості, запропонований у даній роботі, дозволяє на теоретико-модельному рівні виокремити чотири типи соціальних

здібностей. Застосовуючи ту ж логіку аналізу, яка була використана щодо предметних сфер життєдіяльності, розглянемо функціонування соціальних сфер.

1. Міжособистісні взаємини, що розгортаються у інформаційному середовищі, спрямовані на отримання і передачу інформації і детермінують розвиток власне **комунікативних здібностей**, у вузькому значенні цього поняття, тобто **здатності індивіда до побудови і включення у різні види спілкування**. Глибина між особистих взаємин і розмаїття форм інформаційного середовища визначають якість і специфіку комунікативних здібностей. На сьогодні у психології є однозначно доведеним той факт, що при значному звуженні форм інформаційного середовища у індивіда недостатнім чином формуються саме здібності, а не когнітивні структури свідомості. Так званий «інформаційний голод» досить легко компенсується, а дефектний розвиток комунікативних здібностей – ні.

2. Міжособистісні взаємини, що розгортаються у середовищі діяльності спільнот, спрямовані на групову взаємодію і детермінують розвиток **лідерських здібностей**, тобто **здатності індивіда до структурування і спрямування неформальних груп і спільнот**. На сьогодні у психології існує значна кількість теорій лідерства, які описують різні його аспекти, тому на цьому питанні можна далі не зупинятися.

3. Соціальні відносини, що розгортаються у інформаційному середовищі, спрямовані на інформаційне забезпечення діяльності соціальних інституцій (структур) і детермінують розвиток тих **здібностей**, які у сучасній психології визначаються поняттям **соціальний інтелект**, тобто **здатності індивіда до розуміння і включення у різні види соціальних інституцій**. Соціальний інтелект є відносно новим і явно недостатньо розробленим предметом психологічних досліджень, але вже на сьогодні з упевненістю можна стверджувати, що він не співпадає із

загальним інтелектом і є відносно незалежним від загальних розумових здібностей⁶.

4. Соціальні відносини, що розгортаються у середовищі життєдіяльності спільнот, спрямовані на забезпечення діяльності різноманітних груп і спільнот у соціально нормативному руслі і детермінують розвиток **організаційно-управлінських здібностей**, тобто **здатності індивіда до постановки і реалізації завдань соціального функціонування**. У сучасній психології структура і зміст організаційно-управлінської діяльності вивчені і описані дуже добре, але відповідні здібності вивчено значно гірше.

Зв'язок типів систем колективності (відносин) з типами соціальних здібностей відображено на схемі (див. рис. 1.4.)

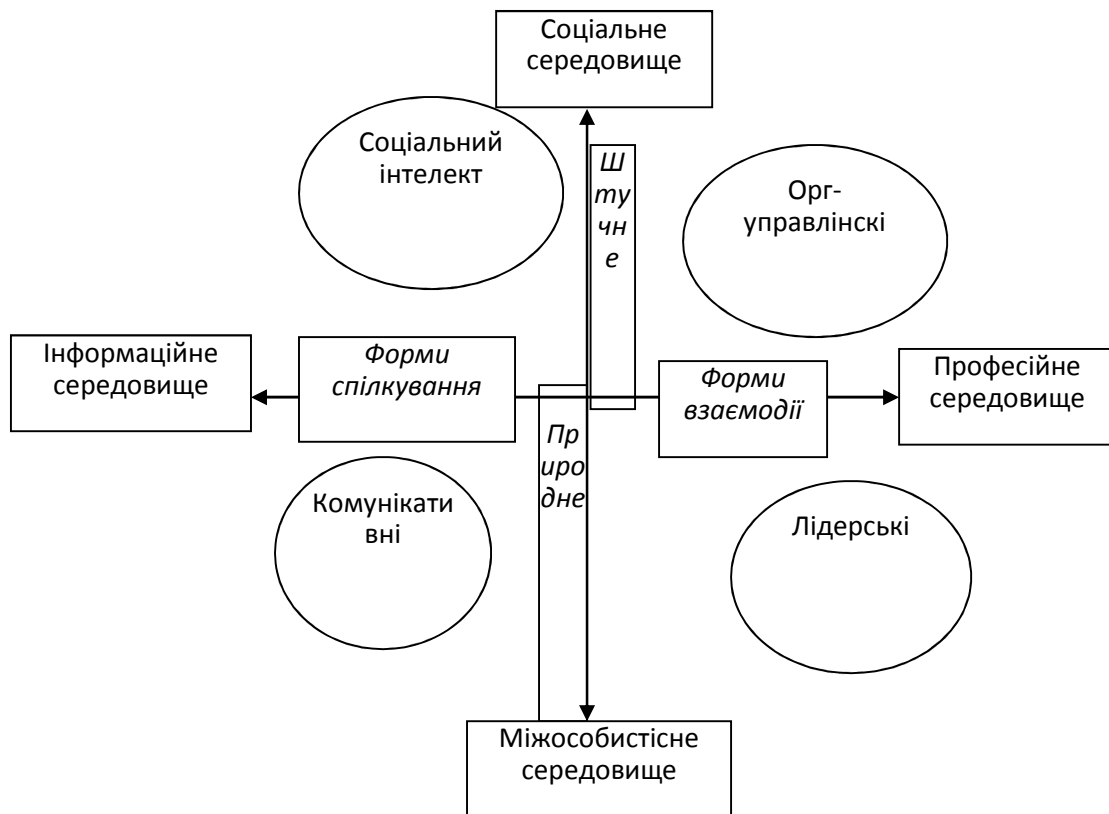

Рис. 1.4. Схема взаємозв'язків середовищ відносин особистості і соціальних здібностей

⁶ Емпіричні дослідження показують наявність кореляційних зв'язків між цими феноменами, але не їх тотожність.

Запропонований спосіб схематизації є не єдино можливим, але він досить чітко показує два принципово важливих моменти. По-перше, у своїй сукупності різні сфери утворюють цілісний простір життя особистості. Водночас треба враховувати, що під час вибору інших засад ми можемо отримувати й інші типології або класифікації сфер життєдіяльності особистості. Наприклад, можна виділяти сфери зайнятого і вільного часу, але за нашого підходу це будуть певні підсистеми соціальної організації життєвого простору, а не самодостатні системи. По-друге, запропонований спосіб схематизації показує відкритість цих систем для змістовного наповнення, що відображатиме конкретну унікальність середовищних умов життя кожної окремої особистості і соціальних груп.

Література

1. *Генисаретский О. И.* Схематизмы сознания // Навигатор: методологические расширения и продолжения. – М.: Путь, 2002. – С. 93–97.
2. *Максименко С. Д.* Генезис существования личности. – К.: КММ, 2006. – 240 с.
3. *Налясковский А.* Дикость и одичание как контекст образования. – Каменец-Подольский: Абетка, 2006. – 84 с.
4. *Попов С.* Сознание и социальная среда. – М.: Прогресс, 1979. – 232 с.
5. *Редько В. В.* Психологічні механізми прийняття рішень у побутовій діяльності: Автореф. дис. ... канд. психол. наук. – К., 2003. – 17 с.
6. *Реймерс Н. Ф.* Популярный биологический словарь. – М.: Наука, 1991. – 538 с.
7. *Розин В. М.* Личность как основатель и менеджер «себя» и субъект культуры // Человек как субъект культуры. – М.: Наука, 2002. – С. 42–112.
8. Соціологія: короткий енциклопедичний словник. – К.: Укр. Центр духовної культури, 1998. – 736 с.
9. *Швалб Ю. М.* Еколого-психологічні виміри способу життя // Актуальні проблеми психології: Зб. наук. праць Інституту психології імені Г. С. Костюка АПН України. – Т. 1, Вип. 5, Ч. 2. – К.: Міленіум, 2005. – С. 294–301.
10. *Hawley A.* Human ecology // International encyclopedia of the social sciences. – N.Y., 1968. – Vol. 4. – P. 328–337.

1.3. Еколого-психологічний зміст поняття способу життя соціальних суб'єктів

Психологічна наука традиційно вивчає спосіб життя у зв'язку з різними аспектами розвитку особистості та соціальної групи. У радянській психології були обґрунтовані уявлення про соціально-історичний спосіб життя як провідний чинник розвитку особистості. Наводячи відповідну аргументацію Б.Г.Ананьєв [1], Н.А.Логінова [2] зближують поняття способу життя із розробленим Л.С.Виготським поняттям соціальної ситуації розвитку. Поняття способу життя, по-перше, відноситься до процесів у соціальному макросередовищі, у суспільстві. „Одні й ті ж самі перетворення можуть мати в ... суспільстві різні наслідки для сучасників в залежності від їх приналежності до того чи іншого класу, соціального шару, демографічної групи” [2, с.157]. По-друге, це поняття відноситься до процесів у мікросередовищі, які характеризуються як індивідуальний спосіб життя та структура його обставин. Процеси у макро- та мікросередовищі значною мірою зумовлюють зміст і зміну статусів, ролей, види та форми діяльності людини, особливо на ранніх етапах її життєвого шляху. Вони здійснюють свій вплив на життєвий шлях особистості через соціальну ситуацію розвитку, яка являє собою систему відношень суб'єкта у соціальній дійсності. Серед відношень особистості особливе місце у формуванні її способу життя займає позиція. „Позиція особистості як суб'єкта суспільної поведінки і багатоманітної соціальної діяльності являє собою складну систему відношень особистості ... установок і мотивів, якими вона керується у своїй діяльності, цілей і цінностей, на які спрямована ця діяльність” [1, с.242]. Таким чином, позиція особистості розкривається як ставлення до свого способу життя, до того положення, яке займає людина в макро- та мікросередовищі, через систему цілей, цінностей, мотивів, установок, які вона реалізує в діяльності, які є результатом та ефектом (і одночасно фактором) процесу формування та

розвитку особистості. В цілому, спосіб життя зумовлений не лише об'єктивними, соціальними чинниками, він залежить від самої людини, від змісту її зовнішньої та внутрішньої активності в процесі життя, в межах тих умов, які створюються об'єктивними чинниками. В процесі формування та розвитку особистості зростає міра її активності у збереженні чи перетворенні власного способу життя.

Методологічні орієнтири, закладені радянською психологією у розробку категорії «спосіб життя», дозволяють вирішувати теоретичні та практичні проблеми, які постають перед психологією в складних реаліях сьогодення. Так, наприклад, на їх основі розробляється поняття «здоровий спосіб життя», яке сьогодні широко використовується у зв'язку із завданнями та проблемами збереження та розвитку психічного та фізичного здоров'я особистості. У цьому контексті дослідницька увага фокусується на понятті способу життя як соціально-психологічного феномену, котрий забезпечує (залежно від його спрямованості) або висхідний гармонійний розвиток особистості, підтримку й зміцнення здоров'я, продовження творчого довголіття індивіда, або, навпаки, приводить до скорочення тривалості життя, хворобам і деградації».

Соціальна психологія в основу способу життя групи також кладе групові психологічні явища: певну систему соціокультурних цінностей та пріоритетів, картину світу, коло спілкування, інтереси, потреби, соціальні стереотипи, звички, підкреслюючи таким чином важливість суб'єктивної його складової. Слід зауважити, що ці феномени групового способу життя відтворюються не тільки в межах групи. Досить часто члени групи вносять їх у свій індивідуальний спосіб життя, послідовно їх відстоюючи. Саме через цей канал груповий спосіб життя обумовлює певною мірою індивідуальний.

В сучасних дослідженнях способу життя саме його психологічна складова займає центральне місце, стає предметом системного аналізу.

Такий підхід плідно реалізований І.Н.Некрасовою, яка розробляє суб'єктивну модель способу життя. Вона описує спосіб життя особистості через виявлення у ньому трьох вимірів її буття. «Змістовні дескриптори способу життя відбивають основні модуси буття: суб'єктивні уявлення про себе, про інших, про світ предметних речей і соціальних явищ, а також про власні можливості впливати на життя. Дані дескриптори співвідносяться з дискурсивними й ретроспективними характеристиками життєдіяльності особистості і є основними змістовними компонентами системного аналізу суб'єктивної моделі способу життя» [3].

В останній час категорія способу життя знаходить використання в контексті розробки проблем взаємодії особистості та спільноти із соціальним та фізичним світом, частиною якого вони є. У цьому аспекті спосіб життя вивчається у прикладних галузях психології, зокрема економічній психології, яка наголошує на важливості його вивчення, оскільки від способу життя працездатної особистості – представника професійної групи залежить багато в чому економічне благополуччя суспільства.

Не викликає, мабуть, сумнівів, що спосіб життя особистості та соціальної групи є важливим чинником сьогоденного екологічного благополуччя. Однак еколого-психологічні аспекти проблеми способу життя залишаються практично не розробленими. Зокрема залишаються поза увагою дослідників питання формування та реалізації способу життя на різних історичних етапах взаємодії соціальних суб'єктів (людини, соціальних груп різного масштабу) із природним довкіллям. Вирішення такого кола питань є важливим для того, щоб визначити орієнтири проектування способу життя різних за своїми характеристиками (соціальними, соціально-психологічними, фізично-природними) спільнот в різних умовах їх співіснування з природою.

Метою нашого дослідження є визначення психологічних особливостей способу життя соціальних суб'єктів на різних історичних етапах взаємодії суспільства та його природного довкілля.

Представлений вище аналіз психологічної проблематики дослідження способу життя дозволяє стверджувати, що спосіб життя особистості та соціальної групи інтегрує у собі зовнішнє і внутрішнє, об'єктивні умови життя, психічну та поведінкову активність щодо цих умов, їх пітримання чи зміни. Виходячи з цього, спосіб життя може розглядатися як механізм опосередкування взаємодії довкілля та соціальних суб'єктів різного рівня (впливів довкілля на них та їхніх впливів на довкілля). Саме спосіб життя людей сьогодні є одним з головних чинників руйнації природи, накопичення екологічних негараздів.

На нашу думку, найбільш загальні закономірності опосередкування способом життя взаємодії соціальних суб'єктів та довкілля визначаються тими соціально-історичними умовами у яких здійснюється така взаємодія, рівнем розвитку суспільства, його виробничих сил та відносин. Так, розглядаючи рівень розвитку виробничих сил та виробничих відносин у суспільствах доіндустріальної епохи, до якої відносять архаїчний, античний, середньовічний соціуми, ми виділяємо в якості визначальної характеристики способу життя цих суспільств таку характеристику як його екологічність.

Під екологічністю способу життя суспільства та його окремих груп ми розуміємо такі характеристики способу життя, які забезпечують певну рівновагу взаємних впливів в системі суспільство – довкілля. Рівновагу, однак, не слід тлумачити як стан спокою. Вона є станом постійної активності, у ході якої суспільство в різний спосіб компенсує чи нівелює впливи довкілля, що виводять систему зі стану рівноваги.

Рівновагу взаємовпливів у системі «людство – природа», можна розглядати через два умовних вектори. До першого відноситься такий вплив на природу, при якому вона (природа) приводиться у відповідність з

потребами суспільства, природа у визначеному змісті включаються в нього. Це так званий «асиміляційний» вектор. До другого відносяться впливи, при яких активність суспільства змінюється у відповідності із вимогами природи. Це так званий «акомодаційний» вектор. Спосіб життя людських спільнот в історичному процесі завжди був орієнтований на асиміляційні процеси. Однак низький рівень розвитку виробничих сил зумовлював вираженість акомодативних процесів – підпорядкування людської активності силам природи. Таким чином зберігалася рівновага системи людство-природа, паритет акомодативно-асиміляційних процесів у цій системі. Рівноважний стан акомодативно - асиміляційних відношень досягався за рахунок екологічності способу життя.

Узагальненою характеристикою екологічності способу життя є його пристосувальний характер, зумовлений низьким рівнем розвитку виробничих сил та абсолютною чи відносною залежністю людства від природних стихій. Довкілля як необхідна передумова і фундамент людства ніколи не було пасивним, таким що лише реагує на його впливи. Природне середовище завжди впливало на розвиток людської діяльності, на устрій суспільного життя, на соціальний прогрес як такий, гальмуючи чи прискорюючи його. Однак природна детермінація суспільного життя у різні історичні епохи проявляла себе у різний спосіб.

Так, на початковому етапі розвитку людської цивілізації, коли людство задовольнялося переважно присвоєнням готових продуктів, суспільство перебувало в абсолютній залежності від зовнішнього середовища. Первісні люди після виснаження харчових ресурсів в одному місці переміщалися в інше, де було досить джерел існування. Таким чином, виснаження природних ресурсів, деградація природи викликала певні соціальні зміни - міграцію населення. Надалі, в процесі розвитку продуктивних сил, залежність суспільства від природи постійно зменшувалася, людина усе більше виходила з-під влади її стихійних сил. Але до настання періоду технічний і технологічних революцій людський

вплив на навколишнє середовище не призводив до тотального погіршення його стану. Баланс у системі "людина-природа" досягався за рахунок як малої поширеності людських популяцій на планеті, так і за рахунок величезного планетарного потенціалу по відновленню та очищенню ресурсів. Соціальний прогрес мав місце в історії лише в силу того, що постійно відтворювалося природне середовище.

Екологічність способу життя певною мірою знижувалася в процесі росту продуктивних сил. Вже в умовах античності й середньовіччя, вплив суспільства на навколишнє середовище був настільки істотним, що призводив до локальних екологічних криз, у результаті яких під пісками пустель були поховані цілі цивілізації. Так, однією із причин загибелі держави майя було виснаження земель через застосування підсічно-вогневої системи землеробства. Локальні (або регіональні) екологічні кризи, мали місце в усіх регіонах раннього расселення людства. Можна згадати сумний досвід Месопотамії й Греції, де гладкі пасовища були вибиті худобою, або землі Лівану, де поява пустель була викликана вирубкою ліванського кедра. Однак, незважаючи на необоротні зміни, що відбувалися на локальному або регіональному рівнях, у цілому баланс у системі "людство - природа" зберігався, природа сама справлялася із промисловими й іншими відходами, оскільки їхній загальний обсяг не перевершував її здатності до самоочищення та відновлення.

Таким чином, найістотнішими характеристиками екологічності способу життя у доіндустріальну епоху можна вважати: використання готових природних продуктів, переробку природних речовин з метою створення з них продуктів без застосування штучних матеріалів, природо-перетворюючу та природо-користувальну діяльність, яка не перетинає межі здатності природних комплексів до самоочищення та самовідновлення, міграції великих груп людей із забруднених чи зруйнованих регіонів у місця придатні для проживання.

В цілому, розглядаючи особливості взаємодії людства з навколишнім середовищем у доіндустріальну епоху, ми можемо констатувати відсутність екологічних проблем у тому розумінні, що характерні сьогодняшній взаємодії. Людство не створювало відчутного у планетарному масштабі деструктивного впливу на природу, система «людство – природа» залишалася стійкою у своєму якісному стані у часі. Протиставлення природі в результаті поширення ареалу чи збільшення чисельності людських спільнот було дещо умовним. Зміна чисельності відбувалася плавно і поступово, можливості для зміни ареалу в наслідок малої населеності регіонів відкривали можливості для самовідновлення та самоочищення природи.

В контексті нашого дослідження важливо зазначити, що саме завдяки такій характеристиці способу життя доіндустріального суспільства як його екологічність, була відсутня об'єктивна необхідність усвідомлення способу життя його носіями (особистістю та групою) з точки зору його наслідків для оточуючого середовища. В умовах коли більшість базових життєвих потреб, які часто називають екологічними (наприклад, у чистому повітрі та воді), задовольнялися автоматично, не виникало психологічних передумов для усвідомлення факторів середовища, які з успіхом задовольняють потреби. Такий прямий зв'язок між потребою та ситуацією її задоволення за теорією установки Д.М. Узнадзе не потребує усвідомлення ані потреби, ані ситуації, він є опосередкованим лише установкою як цілісним модусом суб'єкта. Установка не проявляє себе у свідомості, однак спрямовує діяльність, що задовольняє ті чи інші людські потреби. Такі міркування є досить загальним тлом, яке, з нашої точки зору, характеризує психологічні особливості способу життя спільнот, які не відчували на собі катастрофічні наслідки погіршення стану природного довкілля.

Нові види людської активності та відносин, що виникали в процесі формування індустріального суспільства відрізнялися від попередніх

більш складною організацією. Їх ускладнення супроводжувалося якісною і кількісною інтенсифікацією використання природних ресурсів, зміною способу їхнього перетворення, викликало деградацію рівноважного стану системи «людство-природа». Доки обсяг виробництва був відносно невеликим і ґрунтувався на матеріалах природного походження, негативні наслідки виробничої діяльності не наносили шкоди у планетарному масштабі. В умовах прискорення темпів розвитку індустріального суспільства, механізми природної саморегуляції стали не достатньо ефективними для підтримання рівноваги із людством. До того ж розвиток хімії, використання штучно синтезованих речовин, створюють додаткове навантаження на природу, оскільки не вписуються в її процеси. Для більшості синтетичних речовин в природі не існує відповідних мікроорганізмів, здатних засвоювати їх. Навіть ті речовини, з якими раніше природа справлялася (нафта, натуральні відходи), у нових умовах прискореного росту темпів виробництва й у комплексі з новими компонентами виявилися надлишковими для природних умов і створюють небезпеку все більшого забруднення середовища. Таким чином, наростання темпів виробничої діяльності людини вносить критичні зміни в динаміку матеріально-енергетичних процесів на поверхні Землі. В цих умовах «асиміляційний» вектор в системі «людство-природа» значно переважає «акомодаційний».

Людство, окремі його суб'єкти сьогодні стають заручниками власної активності. Під загрозою вже зараз знаходиться задоволення базових екологічних потреб людей. Наприклад, інтенсивне нагромадження в атмосфері Землі вуглекислоти веде до зміни клімату, крім того, як думають фахівці, що вивчають атмосферу, планета рухається до тієї епохи, коли рослинне життя тільки починалося й атмосфера була багата вуглекислотою.

Наслідки екологічних негараздів, з якими сьогодні постійно стикаються соціальні суб'єкти різних рівнів (повинаючи від держави і

закінчуючи окремою особистістю), змушують їх усвідомлювати ті аспекти свого способу життя, які стосуються їх взаємодії із довкіллям. Добре відомо, що свідомість як рефлексія суб'єктом дійсності, своєї діяльності, самого себе виникає, коли порушується рівновага, стають неефективними звичні пристосувальні дії. Д.М.Узнадзе пов'язував процес усвідомлення із об'єктивацією, здатністю відокремлювати у психічній активності себе від світу. Механізм об'єктивації вступає у дію тоді, коли звична поведінка стикається із перешкодами і треба з'ясувати в чому їх характер [4].

У сьогоденному світі звичні способи взаємодії із природою стають не тільки не ефективними, але все частіше небезпечними. Наприклад, величезні сміттєзвалища, які оточують села та малі поселення України вже не можуть асимілюватися природою, розчинитися у ній, як це було ще не так давно, за часи відсутності штучних матеріалів. Речовини розкладаються, отруюючи водні горизонти, водоймища та колодязі. Архаїчна звичка звалювати сміття за околицею села стає не просто неефективною, але й небезпечною, і ця небезпека має бути усвідомлена людьми.

Можна констатувати, що екологічний спосіб життя доіндустріальної епохи як такий давно втратив свою доцільність. Його єдиною альтернативою є спосіб життя, який можна назвати екологічно орієнтованим, оскільки соціальний суб'єкт свідомо обирає для себе стратегії життєдіяльності, спрямовані на збереження та розвиток довкілля. В сучасних умовах треба розширювати уявлення про екологічні аспекти способу життя, за рахунок виділення їх психологічного змісту, який розкриває усвідомлення суб'єктом свого способу життя, створення ним його суб'єктивної моделі, у якій присутня орієнтація на екологічність.

Беручи за основу створену Некрасовою І.Н. суб'єктивну модель способу життя, яка була представлена вище, виділимо зміст її компонентів, який демонструє орієнтацію суб'єкта на збереження та розвиток довкілля.

Модус ставлення особистості до себе конкретизується як ставлення до себе як екологічно відповідального суб'єкта, який усвідомлює та регулює на цій основі свою активність щодо природного середовища. Модус ставлення до світу предметних речей та соціальних явищ набуває визначеності через їх оцінку з точки зору впливу (шкоди чи користі) для довкілля і відповідної активності щодо них. Модус впливу на події життя розглядається як суб'єктивна впевненість у власних можливостях впливу на своє життя за характеристикою його безпеки для довкілля.

Суб'єктивно-психологічні компоненти екологічно-орієнтованного способу життя (система усвідомленого відношення до себе, інших людей, світу предметних речей і соціальних явищ, впливу на події життя) формуються з глибинних цінностно-сміслових утворень, які відтворюють прогресивний екологічний світогляд соціального суб'єкта, розуміння необхідності та шляхів взаємного розвитку природи та суспільства.

Підводячи підсумки зауважимо:

1. Спосіб життя соціального суб'єкта зумовлений не лише об'єктивними, соціо-природними чинниками. Він залежить від самого суб'єкта, від змісту його зовнішньої та внутрішньої активності в процесі життя в межах тих умов, які створюються об'єктивними чинниками. Саме психологічна складова способу життя займає центральне місце в сучасних його дослідженнях, стає предметом системного аналізу.
2. Вивчення психологічної складової способу життя соціальних суб'єктів на різних історичних етапах взаємодії суспільства та природи дозволило виділити її особливості у розгортанні двох об'єктивно зумовлених, доцільних в певному історичному контексті, способів життя. Перший характеризується екологічністю, другий - екологічною орієнтованістю.
3. Екологічність способу життя виступає онтологічною характеристикою його устрою у доіндустріальну епоху розвитку людства. Вона полягає у забезпеченні способом життя певної рівноваги взаємних впливів в

системі «людство-природа». Завдяки такій його функції відсутня об'єктивна необхідність усвідомлення способу життя його носіями (особистістю та групою) з точки зору його наслідків для оточуючого середовища, оскільки фундаментальні екологічні потреби людей задовольняються без перешкод.

4. Екологічна зорієнтованість способу життя виступає психологічною, пізнавально-регулятивною характеристикою його устрою у індустріальну епоху, коли катастрофічно порушується рівновага взаємних впливів в системі «людство-природа». Вона полягає в усвідомленні суб'єктом аспектів свого способу життя, які стосуються його взаємодії із довкіллям.
5. Виділений зміст компонентів суб'єктивної моделі екологічно-орієнтованого способу життя, який демонструє усвідомлену спрямованість суб'єкта на збереження та розвиток довкілля. До цього змісту входить: 1) ставлення особистості чи групи до себе як екологічно відповідального суб'єкта, який усвідомлює та регулює на цій основі свою активність щодо природного середовища; 2) ставлення до світу предметних речей та соціальних явищ, яке набуває визначеності через їх оцінку з точки зору впливу (шкоди чи користі) для довкілля і відповідної активності щодо них; 3) суб'єктивна впевненість у власних можливостях впливу на своє життя за характеристикою його безпеки для довкілля. Значення психологічної складової стає вирішальним у екологічно-орієнтованому способі життя.

Література

1. Ананьев Б.Г. О проблемах современного человекознания / Б.Г.Ананьев – СПб.: Питер, 2001. – 272 с.
2. Логинова Н.А. Развитие личности и ее жизненный путь / Н.А.Логинова // Принципы развития в психологии. – М.: Наука, 1978. – С. 156 – 171.

3. Некрасова И.Н. Образ жизни как конструкт системных исследований в психологии / И.Н.Некрасова [электронный ресурс].- режим доступа: [http: // www.nbu.gov.ua /portal/ Soc_Gum / Mdtss /Psychology/ 2011 / R1%5CR1S6.pdf](http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Mdtss/Psychology/2011/R1%5CR1S6.pdf).
4. Узнадзе Д.Н. Установка у человека. Проблема объективации / Д.Н. Узнадзе. – Москва, 2008 // Общая психология : хрестоматия : учебное пособие / Сост. Л.Б. Бровина, Т.А. Сергеева. – 2-е издание, исправленное. – М.: Флинта : Московский психолого-социальный институт, 2008. – С. 62-66.

РОЗДІЛ 2. Природа як цінність. Динаміка місця природи в системі цінностей європейського суспільства різних історичних епох

2.4. Передумови аналізу цінності природи в системі цінностей європейського суспільства

«Может быть – и это еще самый оптимистический взгляд – то, что сейчас происходит в мире, не на социальной поверхности процессов, а в невидимой глубине их содержания – есть борьба, соревнование человеческого разума и прогресса (бога и дьявола, по-старому). Тогда задача разума – успеть во что бы то ни стало, до критической точки (необратимости) разорения Земли прогрессом, развенчать все ложные понятия, остаться ни с чем и внезапно постичь тайну»

А. Бітов

В історії філософії, культури і етики проблемі ціннісного ставлення до природи не приділялося суттєвої уваги навіть незважаючи на загострення в останні десятиліття екологічної ситуації у світі і зосередження на ній соціальної і політичної уваги. Традиційно природа у філософії розглядалася в контексті з'ясування походження тих чи інших якостей і властивостей людини чи суспільства («про природу речей», «про природу держави», «про природу характерів» й т.п.), сутності відносин суспільства і природи, співвідношення природного і культурного тощо.

Грунтуючись на аналізі історико-філософських, історико-культурологічних, науково-історичних матеріалів, сформулюємо три попередні позиції.

По-перше, культура кожного етапу розвитку конкретної епохи визначається подвійно. З одного боку, через продукти – твори відповідної діяльності – філософської, наукової, мистецької. З іншого – через способи і форми повсякденного існування людей – побут, працю, відпочинок, тобто через їх усталений спосіб життя.

По-друге, періодизація всесвітньої історії залишається відкритою проблемою. Ще наприкінці XIX ст. стало очевидним, що універсальні лінійні моделі (Овідія, Ж. Кондорсе, А. Фергюсона, К. Маркса й ін.), в т.ч. й еволюціоністські (Й. Баховена, Л. Моргана, Г. Спенсера й ін.) не є адекватним способом опису загального розвитку культури людства. В них не може бути зафіксована унікальність і неповторність конкретно-історичної епохи. Таким чином, специфічна лінійна модель може розглядатися виключно в рамках зміни епох локальної культури (цивілізації), зокрема європейської.

З урахуванням вказаного аналіз становлення екологічних цінностей ми обмежимо історією європейської культури та її основи – античної епохи. Таке звуження обумовлюється щонайменше двома причинами: актуалізацією екологічних цінностей насамперед у сучасній європейській культурі й, також, тим, що динаміка ролі і місця природи як соціокультурної цінності в інших цивілізаціях і культурах передбачає конкретні спеціальні дослідження, типу «динаміка системи цінностей цивілізації майя» або «розвиток ціннісного ставлення до природи в арабській культурі» й ін., які на сьогоднішній день у європейському науковому полі не є поширеними.

З часів Ренесансу в історії європейської культури було запропоновано виділяти за часовим критерієм три епохи – античну, середню й нову. Остання у культурному плані має своїм початком саме

Ренесанс – кінець XIV – початок XV ст. З іншого боку, в історії науки і філософської думки Новим часом називають період із середини XVII ст. – час т.з. «наукової революції». Вказана періодизація певним чином відповідає формаційній теорії К. Маркса і Ф. Енгельса, в основу якої покладений домінуючий спосіб виробничих відносин – первісно-общинний, рабовласницький, феодальний, капіталістичний і комуністичний (соціалістичний).

Серед усіх способів періодизації епох розвитку європейської культури особливої уваги заслуговує ідея виділення центральної цінності П. Сорокіна [14], тобто введення системотвірного елементу, певного ядра, того, що у суспільстві визнається «безумовним благом» чи «абсолютною істиною». Відповідно до цього критерію багато дослідників (наприклад, [13]) виділяють «космоцентризм» античної Греції, «законоцентризм» Стародавнього Риму, «теоцентризм» середньовіччя, «антропоцентризм» ренесансу та «техноцентризм»¹ XVII-XVIII століття.

Період з XVIII до початку XX століття характеризувався зміщенням центру уваги з самодостатнього пізнання і його підтвердження в перетворенні природи, до проблем і питань, пов'язаних з розкриттям закономірностей розвитку спільнот і суспільств, насамперед до проблеми соціальної справедливості чи загального щастя. Тому даний етап розвитку європейської культури іноді називають «соціоцентричним», пов'язуючи з ним: марксизм, соціологічні концепції Ф. Тьонніса, Г. Зіммеля, М. Вебера, Е. Дюркгейма, оргуправлінські теорії (Г. Емерсон, Ф. Тейлор, А. Файоль), етнологічні концепції (Е. Тейлор, Л. Морган, Дж. Фрезер), ідеології революційних рухів кінця XIX – початку XX ст., й навіть, як деградацію ідеї щастя і справедливості, ідеологію нацизму. У другій половині XX ст., після закінчення другої світової війни, на перший план розвитку

¹ У філософській думці цей період більше зосереджено не на технізації, але на науці як ідеалі раціонального пізнання. Однак в повсякденні наукові ідеали очевидним чином трансформувалися на технічні, у кращому випадку технологічні.

європейської цивілізації поступово виходять безумовні екологічні цінності й тому даний етап ми пропонуємо називати «екоцентризмом».

Динаміку системотвірної цінності в соціокультурному розвитку європейської цивілізації можна представити у вигляді певних пластів суспільної свідомості (див. рис. 1). При чому кожний попередній шар нікуди не зникає, але стає основою для наступного та продовжує своє існування і сьогодні, зокрема, у вигляді тих чи інших окремих індивідуальних та групових настанов і цінностей.

«Космос»							
		«Закон»					
			«Бог»				
				«Людина»			
					«Технологія»		
						«Спільнота»	
							«Ейкос»
Стародавня Греція	Стародавній Рим	Середньовіччя	Ренесанс	Епоха промислової революції	Епоха Просвітництва	XIX – перша половина XX століття	друга половина XX століття – наш час

Рис. 1. Динаміка домінуючих цінностей соціокультурного розвитку європейської цивілізації

По-третє, відзначимо, що термін «природа» має різні значення, за якими стоять глибокі ідейні і культурно-історичні основи. Зокрема виділяють такі значення терміну «природа»([16]):

- Природа як сутність того чи іншого явища («природа психіки», «природа мислення», «природа мотивів», «природа особистості»).
- Природа як усе сутнє, універсум, всесвіт.
- Природа як матеріальне, матерія, нижчий рівень на протигагу духовному, «божественному», вищому рівню.
- Природа як первинне чи специфічне середовище життя людини, яке задає умови, чинники, матеріал її буття.

- Природа як ейкос.

Також, у філософських і філософсько-наукових працях досить поширеним є погляд на природу як на фізичну, біологічну та / або соціальну реальність. У зв'язку з цим, на сьогодні прийнято розрізняти природничий і гуманітарний підходи до природи та її цінності у житті людини. Якщо перший, що має витоки з картезіанства, ґрунтується на раціонально-позитивістській настанові природничих наук – фізики, хімії, біології, то другий у своїй основі має ідеї І. Канта про протиставлення моральної свободи і природної необхідності. Беручи за основу спосіб формулювання концепції обґрунтування гуманітарного знання І. Т. Фролова щодо природного і культурного, ми сформулюємо такі опозиції у вказаних підходах [24]:

1. Природа у природознавців може виступати тільки як об'єкт пізнання. Проте в гуманітарній сфері суб'єкт стає предметом, й тому може йти мова про суб'єктність природи.
2. У природничій сфері – природа поза історією. Культура являє собою історичний процес утворення нових, більш досконалих та складних форм значущостей і смислів у т.ч. природи.
3. Сама по собі природа – є царица необхідних законів, людина ж у природі і як частина природи є елементом свободи.
4. Якщо у природничій сфері домінуючою є причинність або зв'язок із минулим, то в гуманітарній – телеологічність, тобто зв'язок із майбутнім.

І.В. Чернікова [56] стверджує, що кожна історична епоха в якості основи мала власну концепцію людини і природи. Однак така концепція завжди була і залишається багат шаровою. Ці шари можуть перетинатися, утворюючи тим самим, протиріччя в картині епохи. Науковець виділяє етичний, діяльнісний, релігійний і екологічний рівні у проблемі природи.

О.В. Ахутін стверджує ще більш жорстко: ««Природа» давньогрецького мислителя, «природа» римського натураліста, «природа»

натуральної магії XVI ст. й «природа» фізика-теоретика XVIII ст. – не просто різні розуміння одного и того же предмету або різні ставлення до нього. Мова йде про абсолютно різні предмети.» (с. 35).

2.5. Місце природи в цінностях епохи Античності

У Стародавній Греції домінуючим підходом у ставленні до природи на філософсько-культурному рівні був космізм. У цей період залежність людини від природи була домінуючою. В результаті чого природа була еталоном для вивчення і слідування. Людина визнавала у законах природи моральну складову, ціннісний норматив щодо власних дій, а отже й свою повну залежність від неї. Природа ж є самодостатньою, вона має причину власного існування у собі, все є природа. Пізнання природи виявляється у спогляданні і розмірковуванні.

За світосприйняттям Стародавніх греків можна вважати «космістами», тобто тими, хто вважає, що усе що відбувається в людині та поза нею – є частиною універсальних законів природи. Існує щонайменше два погляди на основну метафору природи Античності, які умовно можна назвати «широкий» і «вузький». З одного боку, вважається, що основним образом природи є «гармонія тіла» (Чернікова), що є наслідком принципу гармонії макрокосму (космосу) і мікрокосму (людини). Зокрема, О.Ф. Лосєв вважав, що греки розкрили таємницю розуміння особистості як добре організованого і живого тіла (соми). Причому єдність людини і космосу не досягається, не стає і не твориться. Вона задана від початку. Античне сприйняття природи засноване на початковій, непорушній єдності сущого, де все – люди, речі, боги ... все одне, гармонійне і природне. О.Ф. Лосєв пише: «Космос, природа є театральною сценою. Люди – актори, які з'являються на цій сцені, грають свою роль і йдуть. Звідки вони приходять? З Неба, адже люди – еманация космосу, і йдуть туди ж і там

розчиняються як краплі в морі. ... Сам космос складає драми і комедії, які ми виконуємо.»[36, с. 166].

У вузькому сенсі в основу образу природи можна взяти ідею ейкосу як специфічного способу організації життя греків, як «олюднену» природу. В такому випадку «ейкос» – є елементом космологічної тріади: хаос – космос – ейкос. Хаос – це первинний стан всесвіту (світу) до появи чогось, що існує завжди. Гесіод інтерпретує хаос як безформну масу, від якої походять боги і космос. У категорії «космос» зафіксовано уявлення про світ як про впорядковану і структурно організовану цілісність, яка підпорядкована власній всезагальній закономірності, є пізнаваною для людини, але на яку людина жодним чином не може впливати й від якої всеціло залежить.

Ейкос (oikos) прийнято визначати, з одного боку, як «домашнє господарство, в якому виробництво продукції та її споживання здійснювалося в замкненому колі дому (роду, сім'ї)», а з іншого, узагальненою назвою житлового будинку в Стародавній Греції (Енциклопедия социологии, 2009). На сьогодні більш прийнято говорити про «ейкос» у другому значенні (див. про походження термінів «економіка», «екологія» тощо). Проте, термін «ейкумена» починаючи з Гекатея Мілетського (6-5 ст. до н.е.) використовується похідним від «ейкосу» у більш узагальненому від першого значенні – як «освоєна або іншим чином включена в орбіту життя» греків, а пізніше – людини взагалі, частина світу (БСЕ). Отже, ейкос в такому випадку може інтерпретуватися як певна специфічна організація способу життя людини, при якій усе, що так чи інакше пов'язане з нею, в тому числі і вона сама, включається сферу її життя².

Основною формою життя стародавніх греків був поліс, який являв собою повністю автономну систему і структуру органічно включену у

² Подібну позицію неодноразово відстоював Ю.М. Швалб у своїх виступах на методологічних семінарах з проблем екологічності способу життя і життєдіяльності

взаємодію з іншими подібними структурами. Найбільш поширений тип поліса мав територію 100-200 км² із населенням в 5-10 тис., включаючи жінок, дітей, іноземців і рабів [25]. Більшість містян знали один одного особисто. В єдиному центрі знаходилися храми, площа (агора) для народних зборів, торгівлі і свят – керівного органу поліса, ремісницькі майстерні. Навколо центру проживало основне населення – більше 50%. Основу господарської діяльності жителів полісу складало землеробство.

Однією з визначальних рис способу життя стародавніх греків вважається простота й невигадливість. В усьому, що стосувалося їжі, одягу, житла, звичайний грек намагався обходитися лише необхідним. Уся життєва ситуація відрізнялася близькістю до природи. Володіння земельною ділянкою розглядалася як гарантія включеності громадянина у поліс. Навіть більше, втрата землі чи то через продаж, чи то за інших причин могла привести до позбавлення прав громадянина. В них не існувало проблеми постійного збільшення потреб, що вимагають свого задоволення. У зв'язку з нерозривними відносинами з спільнотою, полісом, антична людина проводила у стінах власного будинку досить мало часу. Дійсним домом для неї були суспільні місця його міста, де була можливість спілкуватися, брати безпосередню участь в управлінсько-політичних процесах, святах, змаганнях, здійснювати покупки тощо.

Такий спосіб життя обумовлював дві ключові настанови у ставленні до світу природи: активну включеність у світ, в тому числі у природне оточення, й неутилітарне ставлення до природи. В силу загальної грамотності і розвиненої самосвідомості ці настанови були нерозривно пов'язані із філософськими концепціями світобудови, із космізмом. Ось яким чином бачить ці настанови у способі життя часів Платона Тіндар – сучасник Римської імперії епохи імператора Траяна (за Плутархом): «..Платон часто і говорив, і писав, звеличуючи геометрію як таку, що відволікає нас від сприймаемого чуттями, й яка дозволяє зосереджуватися на спогляданні осяжної розумом вічної природи.. Адже ланка насолоди і

страждання, якою Платон з'єднує душу з тілом, містить в собі, як здається, найбільше зло, роблячи чуттєве більш виразним, ніж те, що досягається розумом, і змушує розум у своїх судженнях виходити більше з пристрастей, ніж з понять .. він сліпне.» (Плутарх, с. 138).

В подальшому спосіб життя греків поступово змінювався й усе більше диференціювався, зростала кількість рабів, громадяни почали відчужуватися від землі. Змінювалося й ставлення до природи в бік її утилітарності, про що зокрема можна знайти свідчення у «Застільних бесідах» Плутарха. Зокрема, у наведеній вище бесіді, Плутарх вже дає сучасне (йому) тлумачення місця природи у структурі світу. Він асоціює природу із Хаосом, який бог через геометрію упорядковує смыслом (там же, с. 140). В іншій бесіді, обговорюючи проблему римлян, чому стіл не може бути порожнім, наводиться, що стіл символом землі – він не тільки годує, але й має круглу форму і є стійким. «Й як ми бажаємо, щоб земля завжди приносила нам усе необхідне, так само й стіл ми не повинні залишати порожнім й нічим не годуючим» (с. 121).

А. Бітов стверджує, що люди й за часів Римської імперії знищували власний життєвий простір шляхом неконтрольованого споживання. При цьому він цитує Ювенала, який наводить жалобу вільного громадянина. «Йому (патрону) подають червоноборідку, яку вже майже виловили у Середземному морі, а тобі (тобто йому, вільному громадянину) жахливого змієподібного вугря..» [13, с. 63]. Марк Туллій Цицерон заявляв, що «люди ніби призначені охоронцями землі ... Невже світ створений для дерев, трави і звірів? Панування над земними благами у людини повне. Ми використовуємо поля і пагорби, річки і озера, ми сіємо хліб , садимо дерева, направляємо і повертаємо річки ... Людський розум проник у саме небо» (цит. за 43, с. 49).

Найяскравіше зміни у соціальних відносинах й відповідно трансформація у ставленні до природи відобразилася в способі життя стародавніх римлян – духовних нащадків античних греків. Серед основних

культурних зрушень виділяють жорстку правову ієрархізацію суспільства, в якій форма соціальних відносин й відповідні закони ставали вищою цінністю, що знайшло відображення на усіх рівнях соціального життя від окремих людей і спільнот, до цілих країн. Можна говорити, що ідея ієрархічної будови будь-якої системи стає домінуючою культурною настановою. Зокрема, у Вергілія, який ввів термін «*aurela saecula*» («золотий вік»), чи не вперше зафіксовано відділення історії від роду людського (*genos*). Це обумовило й чітке відчуження й об'єктивізацію місця природи в системі цінностей римлян. Природа цінна настільки, наскільки вона пов'язана із суспільним життям Риму. Вочевидь на перший план виходить саме утилітарна соціальна цінність природи.

Ю.Г. Чернишов, порівнюючи способи опису «Золотого віку» в Овідія [40] і Гесіода [21], констатує, що в Стародавній Греції, «золотий вік» характеризувався «самоцінними» позитивними властивостями: були завжди здоровими, працювали рівно стільки, скільки хотіли, мали вдосталь того, що дає земля [57]. Зовсім по іншому на цей період дивиться Овідій. По перше, він зосереджує уваги на негативних моментах, які існують при ньому, але не було тоді. Це – закони, суди і покарання, війни, зброя, мореплавство й т.і. Наступна епоха («срібний вік») взагалі, на думку науковця, не мають нічого спільного. В Гесіода той людський рід був інфантильним, не вшановував богів, за що й був покараний. Погіршується сам рід, або його природа. В Овідія «вічна весна» першого періоду людства змінюється чотирма порами року, погіршуються зовнішні умови, люди вимушені зводити будинки, орати землю. Саме погіршення зовнішніх умов штовхає людство до винахідництва. «Мідний вік» у Гесіода вже стає злочинним у своєму дикарстві, хоча й більш войовничий і суворий. В Овідія цей людина цього часу стає більш суворішою, але не злочинною. Останній ланцюг – «залізний вік» – демонструє ставлення до сучасної авторам буденності. Тут також існує суттєва відмінність. Гесіод виступає як певного роду пророк, тобто перераховує біди, що очікують

людство в недалекому майбутньому: насильства, війни, грабежі, зради, руйнація традицій і зв'язків. Овідій бачить усе це як звершений факт.

2.6. Роль природи в епохи Середньовіччя і Відродження

У період раннього середньовіччя на більшій частині європейської території основним джерелом життя і доходів став слугувати ліс. Ж. ле Гофф пише: «Середні віки – це світ дерева. Деревина була універсальним матеріалом. Часто посередньої якості, її бруси у будь-якому випадку були невеликими за розмірами й абияк оброблені» [31, с. 191]. Це й годування свійських тварин, й збирання ягід і плодів, й будівельні матеріали, й дрова, й смоли, й лікарняні рослини, й мисливство. Ліс і все, що у ньому було безсумнівною цінністю для селянина. Можна говорити, що його життєвий простір обмежувався лісом. Чим далі від оселі, тим непізнаніше й небезпечніше ставав ліс й усе, що за ним. Там були розбійники і грабіжники, звідти приходили завойовники, хижаки, хвороби. Все це обумовило потребу у поясненні, яке, в силу загальної неграмотності, мало змогу надати лише освічене духовенство. Однак духовенство було в більшості відчуженим від способу життя селян, й тому основним поясненням даних явищ була: «Божя кара».

Результатом поганого технічного оснащення, пов'язаного з соціальною структурою, яка паралізує економічне зростання, вважає французький історик, було те, що середньовічний Захід являв собою світ, що знаходиться на крайній межі. Він без кінця був під загрозою позбутися засобів існування.. Це був універсум голоду (с. 216). Голод – непередбачуваний і неприборкуваний, оскільки пов'язаний із капризами природи. Кліматичні аномалії викликали поганий врожай, дорожчали продукти. Збільшувалися розорення й звідси розбійництво і грабіж.

Споживання неякісної їжі призводило до хвороб, епідемій, насамперед чуми, мору.

Таким чином за пізнаною частиною природного світу закріплювалася прагматично-утилізаційна цінність, а за непізнаною – небезпека, загроза й абсолютна незахищеність.

Починаючи з IX століття в Європі стверджується новий соціальний порядок відносин – феодалський, який призвів до вибудовування соціальної піраміди – вассалітету – із верхівкою – «богообраним» королем. У низині цих сходів – селяни, що найближче пов'язані зі світом природи. Така форма соціальних відносин знайшла своє відображення й у місці самої природи в системі соціальних цінностей – чим далі людина від природи, тим вище її положення у спільноті.

У пізнє середньовіччя починають розвиватися міста через збільшення чисельності сільського населення і економічне зростання. Це обумовило розвиток ремісництва з одного боку, й необхідність у регулюванні економічних відносин – з іншого. Через розвиток міст поглиблюється й збільшується не тільки розрив безпосередніх буденних зв'язків людини з природним оточенням, але й відчуття захищеності від ворожої природи.

Із становленням міст пов'язаний бурхливий розвиток освітніх закладів, зокрема університетів. Завдяки цьому поступово починає змінюватися і ставлення до природи, яка все більше стає об'єктом і предметом пізнання. Набуває популярності алхімія, що ґрунтується на античному постулаті подібності мікрокосму і макрокосму.

Серед вітчизняних дослідників історії відносин людини зі світом природи поширеною є точка зору, згідно якої монотеїстичні релігії, зокрема християнство, зіграли вирішальне значення у становленні відокремленості від природи. Стверджується, що «християнство завершило відчуження від природи в релігійній формі, воно сформувало уявлення про .. прагматичне, споживче ставлення до природи..» (Дерябо,

Ясвін, с. 26). В обґрунтування цього переважно наводиться цитата з Біблії, книги Буття, 1:26.

З такою позицією важко погодитися, оскільки, по-перше, тут може йтися не стільки про споживацтво, скільки про відповідальність людини перед Творцем за світ природи. По-друге, саме в офіційній церкві того часу зародився орден францисканців. Його засновник – св. Франциск (1181-1224) – серед базових ідей стверджував безсумнівну цінність усього живого. Він бачив у природі відображення Творця. До всіх істот звертався, як до своїх близьких родичів, яких треба любити і поважати через родинний зв'язок. Св. Франциск називав звірів, птахів, місяць, зірки, воду своїми братами і сестрами, а землю – сестрою-матір'ю. У будь-якій життєвій формі бачив елемент святості. Франциск виступав на захист звірів у неволі, дбав про них або звільняв. Прибирав хробаків з дороги, де вони могли бути розчавлені. На думку святого, відносини людини з природою повинні носити характер взаємозалежності. [2, 15, 22].

Таким чином, можна зробити висновок, що в епоху Середньовіччя цінність природи, усього живого, була подвійною. З одного боку в буденному способі життя домінували утилітарно-ресурсний і містичний підходи. В останньому чітко відображалася відчуженість від природи, яку пов'язували із «темними» силами, із злом (відьми, хижаки, злодії і розбійники), із нижчим рівнем соціального ієрархізованого світу. З іншого, як прагнення до чуттєвого ідеалу стверджувалася єдність усього живого в образі Творця. Разом з тим, поступово природа почала становити самостійну пізнавальну цінність, зокрема серед алхіміків.

Природа в епоху Відродження

Якісну зміну у ціннісному ставленні до природи привнесла Епоха Відродження. Саме тоді відбувається певне повернення до античного космізму. Природа поступово перестає бути «темною» силою й низиною ієрархії. В працях Н. Кузанського, Дж. Бруно, Л. да Вінчі, Н. Коперніка, Й. Кеплера й ін. природа сприймається як джерело гармонії, «світова душа» («*anima mundi*»), «материнське лоно», нарешті як впорядкована математичним розумом матерія. Як вказував Л. да Вінчі, «Природа так про все піклується, що всюди ти знаходиш чому навчитися» [34].

У повсякденному житті праця перетворюється на «справу», «бізнес», головною метою якого стає отримання прибутку, забезпечення його постійного зростання й розширення. Відроджуються грошові відносини. Започатковуються установи, що регулюють рух грошових засобів – банки, біржі. Розвивається торгівля й мореплавство, через що розширюються межі світогляду. Змінюється домінуючий тип персональної зброї з холодної на вогнепальну. З відкриттям Америки в Європу починають прибувати каравани з мексиканським і перуанським сріблом і золотом, що значно підштовхує перерозподіл великого капіталу, зосереджує його в підприємців й, відповідно, впливає на перерозподіл влади. Усе це супроводжується постійними спустошуючими війнами, наслідками яких знов таки стають голод, епідемії. На даному етапі історичного розвитку у буденній свідомості пересічної людини поступово змінюється усвідомлення причин власних бід – тепер вони не в навколишній природі, а у суспільних явищах. Природа поступово відходить на другий план, відбувається її відчуження від людини. Вона втрачає власну самостійність, інструменталізується, використовується символічно для опису тих чи інших людських відносин і вчинків. Наприклад, в казках Леонардо да Вінчі [33] звірі часто-густо стають жертвами дій людей й виявляють при цьому цінні людські моральні якості – жертвовність, мудрість, вірність й т.і.

2.7. Місце природи в системі культурних суспільних цінностей в XVII-XIX ст.

Поглиблення соціальних і економічних протиріч у XVI-XVII століттях спричиняє революційні зміни ладу в європейських країнах, затверджує нові соціальні відносини. Починається епоха, яку багато хто називає модерном (А. Тойнбі), позначаючи основну її рису – настанову на неперервну модернізацію, стрімким змінам. Модернізація, з одного боку, втілюється в наростаючій диференціації діяльності, поділу праці, соціальних ролей. З іншого боку, вона пов'язана з необхідністю в управлінні, координації, інтеграції цієї діяльності. У зв'язку із поглибленням диференціації у сільському господарстві з кінця XVII до кінця XVIII століття відбувається поступове витіснення дрібного селянства на користь крупного. Це спричиняє, з одного боку, суттєве збільшення кількості вільної робочої сили, наслідком чого стає стрімке зростання виробничої сфери, з іншого, централізація керування земельним господарством обумовлює значний запит на розвиток сільськогосподарських технологій. У свою чергу, зростання виробничої сфери обумовлює поступове витіснення дрібного ремісництва. Розвиток технологій призводить до збільшення ефективності виробництва як у промисловості, так і в сільському господарстві, що в цілому знімає проблему задоволення базових нестатків у безпеці, їжі, житлі. Покращується демографічна ситуація, збільшується середній вік життя людини.

Диференціації соціальній відповідає диференціація інтелектуальна: професіоналізується, дробиться пізнавальна сфера. Відокремлюються сфери науки, мистецтва, моралі, права, релігії, філософії.

Усе це у поєднанні із відчуженням себе від природи в епоху середньовіччя й відчуження природи від себе в період Ренесансу зумовлює затвердження почуття всесильності людини у відношенні до природи.

Зростання наукового і технологічного домінування людини обумовило зміну статусу природи з об'єкту пізнання до об'єкта усвідомленого практичного перетворення. Буденне життя поступово «технізується». У цьому процесі природа почала усвідомлюватися невичерпним джерелом, яке саме про себе піклуватиметься. Соціальні відносини у європейському суспільстві Нового часу зазнають істотних змін. Поступово руйнується ідея однозначної ієрархії й відповідно ієрархії соціальної цінності суб'єктів.

Р. Декарт (1596-1650), що вважається одним із засновників світогляду Нового часу або епохи «наукоцентризму», постулює: центром і первинною основою достовірності суджень є суб'єкт що мислить, тоді як природа, світ природи відповідно є об'єктом, оскільки не мислить. Відповідно, основною цінністю життя людини стає її розум. Фулл'є [52] через аналіз філософських праць, листів до принцеси Єлізавети, до королеви Христини, реконструює становлення етики Декарта. Спочатку в «Розмірковуваннях про метод» він пропонує утілізаційний, прагматичний підхід, наслідком якого стала ідея механіцизму щодо природи через протилежність духа матерії, намагання віддалитися від усього тілесного. Проте, у більш пізніх його працях (листи до Єлізавети) можна знайти ідею «солідарності нашої з іншими істотами й усім світом, залежності від них і необхідності жертв спільному благу». Для «пізнього» Декарта людина – жодним чином не є «царем природи». Більше того, він ніколи не пропонував ієрархічно-лінійну модель підпорядкування, як у подальшому було офіційно інтерпретовано його ідеї. Скоріше таку модель можна назвати центробіжно-сферичною, де мисляча людина є центром усього. К. Фішер ґрунтовно пов'язує Декарта з Лютером. Подібно до того, як за Лютером, церкві не вистачало релігії, так і наукам, вважав Декарт, не вистачало знання.

Через капіталізацію і технізацію соціальних відносин, суспільні вимоги щодо практичного використання наукових досягнень,

післядекартова наука включила у свої базові установки ідею відчуження від природи, її максимальної маніпулятивної утилізації, виключної соціально-економічної цінності. Цьому сприяли суттєві успіхи у природничих науках та їх застосуванні у перетворювальній практиці. Природа стає «майданчиком» для науки й ресурсом для промисловості, яка через наукові успіхи починає свій бурхливий розвиток. Домінуючою цінністю епохи стає технологія й матеріальний світ, на який вона спрямована. Як вказував Ф. Бекон: «Що в дії найбільш корисно, те й в знанні найбільш істинне» [48, с. 18]. Основним інструментом досягнення «справжньої» істини, досконалості, свободи й ін. епохи модерна вважалася ієрархізована чітко структурована система (соціальна, технічна, економічна, біологічна, мистецька й т.п.), кожен елемент якої знаходиться на власному місці, виконує властиві цьому місцю функції.

Втім у XVII столітті зароджується інша ціннісна настанова, яка знайшла своє відображення в ідеї природного права. На початку XVII століття Г. Гроцій (1583–1645) ввів сучасне уявлення про природні права людини, які дозволяють її самозбереження. Він використовує цю ідею як основу для морального консенсусу. Дж. Локк (1632-1704) стверджував, що люди погодяться створити державу, яка б забезпечувала захист життя, свободи і власності тим, хто живе у ній. Локк наголошував на недоторканості свободи і законності. Концепція суспільного договору Локка була викладена в Декларації незалежності Сполучених Штатів. Одним із суттєвих моментів природного права є те, що ним наділяється *будь-хто* (курсив О.В.), як тільки він стає членом спільноти. Ця ідея лягла в майбутньому в основу процесів узаконення прав тварин.

Таким чином започатковувалися базові ідеї епохи «соціоцентризму». Просвітництво XVIII століття центром своєї уваги робить суспільство та його розвиток, звільнення людей від пригнічуючих умов життя. На цих проблемах зосереджують власну творчість Вольтер, Ж.-Ж. Руссо, Ш. Монтеск'є, Д. Дідро, Г. Филдинг, Д. Дефо, Дж. Свіфт, А. Сміт,

Х. Вольф, Г. Лессінг й ін. У шляхах вирішення проблеми суспільного щастя виділилися два основні напрямки, які умовно можна назвати «природничий» і «цивілізаційний». Представники першого, насамперед Руссо, вважали природність основою процвітання людства, тоді як цивілізація, суспільство є у значній мірі зло, що пригнічує творчі прагнення, свободу, вроджені почуття. Дефо, Дідро й ін. представляли другий напрям, згідно з яким щастя, свободу, рівність можуть дати лише цивілізація у вигляді наукової думки й технологій. Отже, визнавалися дві антагоністичних інтерпретації єдиного інструменту досягнення соціального благополуччя – прогресу, технології.

Починаючи з останньої чверті XVIII століття соціум, спільнота стає ключовою цінністю європейської культури, що пов'язується не тільки з домінуючими у суспільстві думками, але й з соціальними перетвореннями – прийняттям Декларації про незалежність у США (1776) та Великою французькою революцією (1789-1794). Ідея прогресу і лінійного розвитку від простого до складного і його гуманістична інтерпретація: від гіршого до кращого, переважають інші. Їхнім підкріпленням вважаються еволюційна теорія (Ж. Ламарк, Ч. Дарвін), суспільно-економічна теорія К. Маркса. В лінійній моделі розвитку цивілізації очевидним стає й місце природи – як пройденого етапу, «колиски», з якої виросло людство і цивілізація. Її значення у цьому контексті нівелюється й обмежується виключно раціонально-утилітарними інтересами.

Проте, вже з середини XIX століття з праць Г. Торо, Г. Солта зароджується потужний громадський рух, з якого починається ера екологічної етики, де стверджуються відповідні моральні та духовні аспекти ставлення людини до живої і неживої природи, визнається суб'єктність природи, поважаються її права, визнається її безумовна цінність. Тобто ідея цінності природи починає переводитися з рівня філософсько-культурної абстракції у систему моральних норм суспільства.

За своїми моральними поглядами обидва були «наступниками» І. Канта, який вважав, що уся моральність полягає у добрій волі виконувати моральний закон. Безумовність морального самовизначення призводить до абсолютної цінності закону, яка, у свою чергу, робить таким же цінним і його носія і виконавця, тобто людину. Філософ встановлює принциповий пріоритет моральної волі (практичного розуму) над теоретичним розумом, вважаючи, що світогляд людини обумовлюється насамперед його моральною свідомістю і спрямованістю.

З цих позицій він оцінює і взаємини з тваринами: «У відношенні до живої, хоча й позбавленої розуму, частини тварей насильницьке і разом з тим жорстоке поводження з тваринами ще більш огидно обов'язку людини перед самим собою, тому що перешкоджається співчуття людини до їх страждань, послаблюються і поступово знищуються природні задатки, дуже корисні для моральності у відносинах з іншими людьми»³ [28; 382].

Ідеї, висловлені Г. Торо (1817-1862), щодо охорони природи, ставлення до природи мали величезний вплив на суспільне життя у США. Він, натхненник і передвісник сучасних екопоселень, стверджував, що дика природа є моральною і вільною сутністю. І саме в цьому її цінність. у 1845–1847 роках Торо жив у лісі, самотійно забезпечуючи себе усім необхідним для життя у власноруч побудованій хатині. Цей експеримент з виживання він описав у своїй книзі «Уолден, або Життя в лісі» (1854 р.).

Дику природу в цілому, істот, що її населяють Торо наділяє суб'єктністю. Зокрема, він пише: «Проведемо хоч один день так само неквапливо, як Природа, не збиваючись зі шляху через кожну шкарлупку чи комарине крильце, що потрапило на колію». Обговорюючи проблему людської самотності, він стверджує: «Я не більш самотній, ніж гагара, що голосно регоче на ставку, або саме Уолденське озеро. Хто поділяє самотність цієї водойми?... Я не більш самотній, ніж зростаючий коров'як,

³ Kant, Immanuel. Groundwork of the Metaphysic of Morals, part II (The Metaphysical Principles of the Doctrine of Virtue), paras 16 and 17.

чи лугова кульбабка, чи листок гороху, або щавлю, або гедзь, або джміль. Я не більш самотній, ніж млиновий струмок, або флюгер, або Полярна зірка, або південний вітер, або квітневий дощ, або січнева крапель, або перший павук в новому будинку». Для Торо Природа, живі істоти рівноположні людині. В іншому місці, пишучи про самотність, він ставить питання: «Як далеко повинна бути людина від своїх ближніх, щоб відчувати себе самотньою?». Й відповідає: «Я з'ясував, що іноді, скільки не йди, це не допомагає зближенню двох душ. Чия близькість більш за все необхідна нам? Звичайно ж не близькість великого натовпу або залізничної станції, пошти, трактиру, молитовного будинку, школи, бакалійної крамниці.., де скупчується найбільше людей, – але близькість до вічного джерела життя, знайденому нами на досвіді; так, верба росте у воді і саме до неї тягнеться своїм корінням».

В есе «Прогулянки», яке Торо вважав своєю основною працею, з першого речення заявляє: «Я хочу говорити слово для Природи, для абсолютної свободи і дикості, на відміну від свободи і культури цивілізаційної, – розглядати людину як жителя, або невід'ємною частиною Природи, а не члена суспільства»⁴. Дикість він прирівнює до життя і сили, що дає енергію як окремій людині, так і суспільству в цілому. «Корисні знання» він протиставляє «Красивому знанню» («Beautiful Knowledge»).

Одним з перших, хто не тільки відкрито критикував існуючу європейську мораль, але цілеспрямовано й обґрунтовано почав пропагувати ідею упровадження прав тварин у суспільні відносини, був Генрі Солт (1951-1939) – видатний англійський письменник, критик і громадський діяч. Слід відзначити, що багато в чому завдяки само його активності в Європі були популяризовані ідеї Г. Торо у працях «Життя Генрі Девіда Торо» (1890) та «Цитати з Торо» (1895). У 1892 році він під впливом поглядів М. Ганді і Г. Торо видає працю «Права тварин: розгляд у

⁴ <http://www.cliffsnotes.com/literature/t/thoreau-emerson-and-transcendentalism/thoreaus-walking/summary-and-analysis>

зв'язку з соціальним прогресом», в якій вперше у європейському суспільстві формулює тезу не про поліпшення умов утримання тварин чи покращення ставлення людей до тварин, але про саме про права, тобто про юридичне узаконення взаємин з тваринами. Навіть провідні діячі того часу із захисту тварин, обґрунтовуючи його необхідність, у тому чи іншому вигляді висловлювали тільки одну думку – тварини, як і люди, хоча у значно меншій мірі, мають власну самобутність. Тому вони у цій самій мірі й мають право на життя із відповідним обмеженням свобод⁵. Однак, через це обмеження, на думку Солта, втрачається сенс ідеї прав тварин. Він стверджував, що не обов'язково людське життя має більшу цінність ніж життя тварини. Якщо людина бажає віддати належне нижчим живим істотам, то повинна відмовитися від застарілої ідеї про «велику прірву» зафіксовану між ними і людством, а, отже, визнати спільний зв'язок, що об'єднує усі живі істоти, в тому числі і людину, в єдиному загальному братстві.

2.8. Цінність природи в європейському суспільстві XX ст.

Спосіб життя кінця XIX – початку XX століття був обумовлений такими тенденціями:

- прискорення розвитку техніки і технологій;
- прискорення урбанізації населення;
- збільшення матеріального благополуччя;
- глибока духовна криза, яка виразилася у художніх і філософських творах того часу, небувалому пошуку як нових ідей, так і новітніх форм виразу;

⁵ Визначення права за Г. Спенсером: «Every man is free to do that which he wills, provided he infringes not the equal liberty of any other man ... Whoever admits that each man must have a certain restricted freedom, asserts that it is right he should have this restricted freedom.... And hence the several particular freedoms deducible may fitly be called, as they commonly are called, his rights.»

- глибока соціально-політична криза, що вилилася у першу світову війну, революції, фашизм, другу світову війну.

Прискорення науково-технічного розвитку і пов'язана з цим урбанізація населення поглибили відчуження людини від природи. Останнє сприяло становленню того, що Г. Бейтсон назвав «hubris» (людської гордині), зверхності до природи, гіперпочуття власного «Его». Збільшення матеріального благополуччя призвело до домінування споживацьких установок у житті («мати» на противагу «бути»), у тому числі й у ставленні до природи, яка остаточно стає «коморою» людства.

Проте у США, європейських країнах, Російській імперії наприкінці XIX – початку XX ст. все більше поширюються ідеї, які лягли в основу екологічної етики. Одне з провідних місць у цьому процесі зайняли російські космісти – Вл. С. Соловйов, К. Е. Ціолковський, П. Д. Успенський, О. Л. Чижевський й ін. Усі вони, кожен по-своєму, бачили взаємний зв'язок усього живого не тільки на Землі, але й у Всесвіті. За Вл. Соловйовим, ідеальний, преображений стан світу і людини це божественний стан всеєдності, в якому недосконалість світу ліквідується за рахунок подолання відокремленості і незалежності окремих елементів буття – речей, явищ, живих істот). (цитата? «Критика отвлеченных начал» (?)). Увесь організм істот є не тільки ідеєю, але й істотою...Визначаючи красу, російський філософ стверджує, що вона являє собою усе більш повне приєднання подрібненого матеріального світу і кожного його об'єкта до абсолютної єдності цілого. Призначення людства і є в тому, щоб об'єднати увесь космос і повернути природу Богу, з'єднавшись з ним. (С. 350, «Красота в природе»). «Космічний розум в явному протистоянні з первісним хаосом і в тайній угоді зі світовою душею або природою, яка все більше й більше піддається мисленим впливам начала, творить в ній і через неї складне й великолепне тіло нашого всесвіту.» (С. 389).

К. Е. Ціолковський (1857-1935) вважав космос живою істотою, а людину – союзом атомів, що блукають у Всесвіті. В роботі «Монізм

всесвіту» у першому параграфі «Панпсихізм, або все відчуває» він стверджує: «Відгукується будь-яка частинка всесвіту.. З усіх відомих нам тварин чутливіша за усіх людина. Інші відомі нам тварини тим менш чутливі, чим нижча їх організація.. Це безперервні сходинки. Вони не закінчуються й на межі живої матерії, тому що такої межі не існує. Вона штучна, як і всі межі (С. 30). Принцип монізму означає єдність матеріального і духовного, живої і неживої матерії, космосу і людини, знання і етики. Ціолковський пише, що людина не усвідомлює власного приниження, подібно до тварин. Коли ж прийде усвідомлення, що існують вищі істоти, для яких люди – щось на кшталт пацюків, то вдосконаляться і відносини зі світом тварин.

Ключовим в ідеях Ціолковського є принцип нескінченості, який розповсюджується як на властивості часу і простору, так і на структури й ритми космічної еволюції, на розповсюдження розуму. У своїх метафізичних поглядах він вважав: «все живе» або «всесвіт і життя – одне й те ж» (Ц., с. 71).

О. Л. Чижевський (1897—1964) вважав, що існує єдиний універсальний закон усього сутнього. «Всесвіт, яким управляє один-єдиний закон, частини якого ми пізнаємо так важко, не може бути різнорідним і не однаковим на всьому своєму великому протязі. Як у нас на Землі, так і на відстані мільярдів світлових років – панує та сама закономірність, та ж доцільність і гармонія» [59, л. 102]. Земля і все живе що її населяє являють собою єдину органічну систему, слід припустити, що могутні зрушення, що мають іноді місце у фізико-хімічному середовищі Землі, повинні викликати потужні пертурбації і в органічному її царстві. Тому світ не є музеєм окремих явищ, не є переліком нерухомих фактів, але являє собою єдину складну систему [58, с. 699]

Подібно до Чижевського і Ціолковського видатний філософ-містик П. Д. Успенський (1878-1947) був твердо переконаний, що в природі не може бути нічого мертвого чи механічного. Життя і почуття повинні

існувати в усьому. Деревя, гори, ріки, риби, краплинки дощу, вогнище, рослини – все має свій розум. Ці ідеї він опублікував у 1912 р. в праці «Tertium Organum». Філософ вважав, що сама земля є живою. Прості організми, клітини складаються в новий організм, який живе власним життям. Більше того, складні організми, що існують в єдиному середовищі, складають надорганізм, який також є живим.

Про взаємозалежність у природі як основу людської поведінки по відношенню до неї говорив А. Уайтхед (1861-1947). Спираючись на результати досліджень, щодо електромагнітної взаємодії як основи речовини, філософ стверджував, що характер і завдання кожного об'єкта у всесвіті залежать від того, наскільки він пов'язаний з іншими об'єктами. Все перебуває у взаємодії. Це постійна взаємодія на молекулярному рівні всієї речовини – живої і неживої – визначає реальність. Уайтхед вважав, що кожен організм, фактично кожен атом, володіє притаманною цінністю хоча б тому, що він робить внесок у продовження реальності всесвіту.

В 20-х роках ХХ століття відбувається спроба поєднати найпрогресивнішу на той час ідею еволюціонізму зі світоглядом неокосмізму. Це роблять певною мірою незалежно⁶, з протилежних ідеологічних позицій Е. Ле Руа [3], П. Тейяр де Шарден [49] з одного боку, і В. І. Вернадський [17, 19] з іншого.

Найбільш повну теорію ноосфери запропонував Тейяр де Шарден (1881-1955) у праці «Феномен людини». З релігійно-містичної позиції він розглядає еволюційний процес як рух розуму / життя від Альфи – утворення біологічного життя до Омеги – об'єднання у колективному розумі, з'єднання з Богом, зображуючи його як «конус простору – часу». В основі цього «конусу» – множинність, незв'язність, хаос, на верхівці –

⁶ Ми говоримо про відносну незалежність. З одного боку, відомим є факт відвідування як Е. Ле Руа, так і П. Тейяром де Шарденом лекцій про біосферу, які читав у Сорбонні В.І. Вернадський у 1922-23 рр. Зокрема на їх основі у 1927 році ними було введено термін «ноосфера» для позначення сучасної стадії розвитку біосфери. Проте, вже у 1936-1937 роках спочатку в особових листах (Б. Л. Личкову), а потім у наукових доповідях, В. І. Вернадський ввів даний термін у науковий обіг, визнаючи, що Ле Руа глибше розвинув його теорію біосфери.

об'єднання у складну єдність. В еволюції природи він бачить щонайменше три основні тенденції [49]:

- 1) експансію життя, тобто властивістю надлишковості для усього живого;
- 2) розгалуження життя, виражене у створенні різних гілок розвитку (утворення нових видів), серед яких частина з часом «відмирає»;
- 3) «навчуваність» життя, тобто властивість життя навчатися шляхом перебору варіантів. Певний аналог методу «спроб і помилок».

В.І. Вернадський (1863–1945) розвивав теорію про ноосферу з матеріалістичних позицій, як узагальнення біогеохімічної теорії розвитку нашої планети. Він визначав біосферу як сферу єдності живої і косної речовини. Жива речовина являє собою сукупність усіх організмів, що живе у біосфері. Вернадський вважав, що саме вона визначає усі основні особливості розвитку Землі. На певному етапі, науковець поставив питання про походження живої речовини, життя – чи є воно виключно планетною характеристикою чи явищем космічного масштабу? У спробах відповісти на поставлене питання він звертається до еволюційного підходу. Життя на планеті з'явилося разом або практично разом із утворенням планети як космічного тіла. В розвитку живої речовини прослідковується процес ускладнення системи життя. З'являється людина й разом з нею істотно прискорюються геологічні і біогеологічні процеси. «Змінена культурою земна поверхня не є щось чуже Природі і в ній наносне, але є природне і неминуче прояв життя як природного явища» [17].

Отже, під впливом наукової думки і людської праці як нового живого чинника власної зміни, біосфера переходить у новий стан – ноосферу, що обумовлюється наступним:

- наукова творчість, розум є тією силою, що змінює живу оболонку Землі;

- такі зміни є невідворотними;
- вони відбуваються стихійно, незалежно від людської волі, т.б. є природними або проявом життя.

Як у Тейяра де Шардена, так і у Вернадського, при усіх розбіжностях, проглядається ствердження ідеї нової безумовної цінності, системотвірного ядра – природа стала ейкосом людини, причиною і результатом її життєдіяльності. Вони взаємозалежні. Культура, цивілізація суть форма прояву природи.

Не в науковому чи науково-релігійному, але у етико-філософському, буденно-повсякденному плані ідею безумовної цінності природи як ейкосу, живої системи, однією з частин якої є людина, пропонують А. Швейцер і О. Леопольд.

А. Швейцер (1875–1965) вважав, що сучасна йому європейська цивілізація з центральними цінностями технологій чи соціальних перетворень не призводить людей до щастя, до об'єднання. Навпаки, людина стає відчуженою, самотньою і нещасною. Відбувається втрата етики, а звідси й саморуйнація людини, культури, людства в цілому. Він постулює центральну етичну максиму: збереження і розвиток життя – це добро, а приниження, знищення життя – зло [60]. Життя він розповсюджує не тільки на людей, але на будь-яку живу істоту, перегукуючись таким чином із ідеєю живої речовини Вернадського.

Завдяки містичному осяянню та вивченню етичних вчень Індії, Китаю і Тибету, А. Швейцер створив теорію цінності, яка ґрунтується на волі до життя, якою володіє кожна істота. «Я є життя, яка воліє жити. Я є життя серед життя, яке воліє жити» – основний принцип його етичної концепції. Благоговіння означає смиренність, покірність перед таїнством великої сили. Правильна поведінка з боку людини полягає в наданні життю кожної істоти такої ж поваги, яку вона надає своєму життю.

Швейцер писав, що розумна людина повинна розширювати вузькі рамки сім'ї, спершу, щоб включити в них клан, потім плем'я, потім націю і,

нарешті, все людство. Але він йде ще далі, стверджуючи, що в силу того, що людство належить до всієї природи, воно єдине з усіма іншими істотами.

Реалізувати таку настанову можна лише в особистісному виборі, оскільки моральний вибір й відповідні вчинки пов'язані тільки з людиною й не можуть насаджуватися з боку суспільства, бо тоді цьому суспільству прийдеться «сплачувати» за спільне благо. Прикладів такої «сплати» за спроби насильно «ощасливити» в історії достатньо.

О. Леопольд (1887–1948), частково під впливом російського космізму⁷, у 1949 р. сформулював базові положення, які були покладені в основу екоетики. Його «Альманах піщаного графства» став маніфестом екологічного руху, що розпочався у 1960-х роках в США. Згідно органічної концепції природи живі види функціонують подібно до органів тіла чи «частин мотору». В «Етиці збереження природи» Леопольд стверджує, що протягом розвитку людської культури відбувається розширення етичних меж. Раби, які вважалися речами, стають людьми. Але й досі не існувало етики, пов'язаної із ставленням людини до землі, до рослин, до тварин. Вони, як було у період рабовласництва, стають чиймось рабами.

Базовий принцип сформульований О. Леопольдом гласив: «повага до життя взагалі, а не до окремих гравців життєвого процесу» (1948) [35]. Звідси він виводить правило – будь-які рішення пов'язані з використанням землі є правильними тільки в тому випадку, якщо це використання сприяє збереженню цілісності, стабільності й красі біоспільноти. Воно є неправильним, якщо не сприяє цьому.

Таким чином, з одного боку революції, війни, фашизм призводять до усвідомлення, наскільки самотньою, відчуженою від світу й беззахисною перед суспільними перетвореннями є окрема людина, наскільки вона

⁷ Р. Неш вважає, що назва одного з найвідоміших есе О. Леопольда «Мислячи, як гора», була запозичена з фрази в роботі П. Успенського «Tertium Organum».

піддається деградації і руйнації, наскільки такій деградації і руйнації піддається й беззахисний світ природи. Із становленням тоталітарних режимів у СРСР і Німеччині остаточно дискредитується ідея «суспільного щастя» в якості домінуючої соціальної цінності.

З іншого боку, саме у цей час максимальної екзистенційної кризи відбувається зародження і обґрунтування ідей наступного культурно-цивілізаційного етапу розвитку європейського суспільства, в якому природа і людина, їх взаємини, екологічність людського життя стають центральними цінностями.

Новий етап трансформації суспільних цінностей у бік їхньої екологізації почався у 50-ті роки XX століття після завершення другої світової війни й післявоєнного відновлювального періоду. Саме наприкінці 50-х – початку 60-х ідеї О. Леопольда і А. Швейцера почали втілюватися у способі життя різних громадських рухів і організацій. У 1968 році було засновано Римський клуб – закриту міжнародну неурядову організацію, що об'єднала в своїх рядах вчених, громадських діячів і ділових людей, стурбованих перспективами розвитку людства. Зусилля членів Римського клубу було націлено на вирішення актуальних проблем сучасності шляхом глобального моделювання, що дозволило вивчати проблеми всього людства, без поділу на Захід і Схід, Північ і Південь. Зазвичай Римський клуб проводить одне пленарне засідання на рік. Решту часу він діє як «незримий коледж» — неформальне співтовариство людей, об'єднаних науковими інтересами, члени його намагаються підтримувати між собою постійні контакти і в міру необхідності зустрічаються, організовуючи щось на зразок спеціальних вузьких дискусійних груп. Ці зустрічі зазвичай використовуються для обговорення найбільш важливих питань, що становлять загальний інтерес, і в них нерідко беруть участь експерти з різних світових проблем, видатні вчені та політичні діячі.

Згідно з позицією членів Римського клубу доля культури, цивілізації, природи залежать в кінцевому рахунку від того, як буде вирішуватися людьми проблематика світу в цілому.

Основними цілями діяльності Римського клубу стали:

- виявлення найбільш важливих проблем, які визначатимуть майбутнє людства на основі комплексного та перспективного аналізу;
- оцінка альтернативних сценаріїв майбутнього;
- розробка практичних рішень виявлених проблем;
- стимулювання суспільної дискусії;
- ефективні заходи для поліпшення перспектив на майбутнє.

Римський клуб за жодних умов не виконує замовлення конкретних країн, націй чи політичних партій і не ототожнює себе з жодною ідеологією. У нього немає і не може бути єдиної системи цінностей, єдиної точки зору, він взагалі не прагне до однодумності. Висновки проектів, організатором яких він виступає, відображають думки і результати роботи цілих груп вчених і жодним чином не можуть розцінюватися як позиція Клубу. В своїй діяльності його члени дотримуються трьох засадничих принципів:

1. Глобальний погляд на комплексні, масштабні світові проблеми, що відображує дедалі зростаючу взаємозалежність країн в рамках єдиної планетарної системи.
2. Міждисциплінарний («холістичний») підхід та розгляд сукупності актуальних проблем — політичних, економічних, соціальних, екологічних, технологічних, культурних і соціо-психологічних — в їхній взаємодії як частин єдиного цілого.
3. Розгляд довгострокових наслідків нинішніх проблем, а також політичних рішень і практичних заходів, що знаходяться в арсеналі сучасної політики — підхід, який не завжди можуть собі

дозволити уряди, що зазвичай реагують переважно на поточні потреби слабо поінформованих виборців.

Серед найбільш знакових подій пов'язаних з діяльністю Римського клубу виділяють доповіді: Д. Медоуза «Межі зростання» (1972), А. Печчеї «Якості людини» (1977 р.). Окремо відзначимо доповідь українського економіста Б. Гаврилишина «Маршрути, що ведуть у майбутнє» (1980 р.).

Доповідь «Межі зростання» фактично заклала основи сучасної концепції «сталого розвитку». У ній було висунуто дві принципові тези:

1. Якщо існуючі світові тенденції зростання населення, обсягів виробництва, виснаження ресурсів та забруднення довкілля залишаться незмінними, то протягом наступних років, приблизно в середині ХХІ сторіччя, буде досягнута фізична межа зростання на планеті Земля з подальшим різким та неконтрольованим зменшенням населення та економічним занепадом і деградацією екосистем.
2. Існує можливість змінити ці тенденції фізичного зростання і перейти до стану економічної, соціальної та екологічної стабільності, що буде «стало розвиватися» й надалі в майбутньому: вони полягають у зміні свідомості людей, засвоєнням ними системного мислення.

Завдяки цьому та наступним дослідженням була проведена принципова різниця між поняттями «зростання» (англ. growth) та «розвиток» (англ. development). Так, під зростанням розуміють збільшення обсягів шляхом тієї чи іншої переробки сировини, тоді як розвиток означає передусім розширення та реалізацію потенційних можливостей. Якщо зростання передбачає збільшення за кількісними параметрами, то розвиток робить наголос на покращенні або зміні якості. Наша планета еволюціонує в часі без зростання. Тому людське суспільство, що є підсистемою обмеженої за фізичними параметрами Землі, повинне зрештою адаптуватися до схожої парадигми розвитку — «сталого розвитку».

У 1993 році К. Кюнг публікує «Декларацію світового етосу», в якій спробували дати етичне обґрунтування «Загальної декларації прав людини» від 1948. Серед основних позицій нової етики стверджується, зокрема:

- Ми всі залежимо один від одного. Кожен з нас залежить від благополуччя світового співтовариства в цілому.
- Ми несемо індивідуальну відповідальність за все, що ми робимо. Всі наші рішення, дії та упущення мають наслідки. Ми повинні звертатися з іншими так само, як хотіли б, щоб інші поводитися з нами. Ми зобов'язуємося поважати життя і гідність тих, хто не схожий на нас; з кожною особистістю потрібно звертатися по-людськи - без винятку.
- Земля не може змінитися на краще, якщо не зміниться свідомість кожної окремо взятої людини.

Серед її принципів проголошується:

- Наш світ відчуває фундаментальний криза: криза світової економіки, світової екології, світової політики.
- Сотні мільйонів людей на нашій планеті все більше страждають від безробіття, бідності, голоду і руйнування сім'ї.
- Ми знову і знову спостерігаємо, як у багатьох точках світу вожді і послідовники різних релігій розпалюють агресію, фанатизм, ненависть і міжнаціональну ворожнечу, а також інспірують і легітимізують насильницькі і криваві зіткнення.
- Ми засуджуємо всі ці прояви і оголошуємо, що так не повинно бути. Вже існує етос, який може протистояти зустрічним глобальним фатальним змінам. Цей етос пропонує не однозначні рішення на незліченні світові проблеми, а моральні підстави для кращого індивідуального і глобального порядку: єдиний погляд, який може позбавити суспільство від хаосу, а чоловіків і жінок - від сумнівів і готовності до насильства.

Епоха	Місце природи у домінуючій системі цінностей епохи
Стародавня Греція	Природа – частина або прояв Космосу, <i>домінуюча цінність</i>
Стародавній Рим	Природа підпорядковується Закону, <i>утилітарна цінність</i>
Середньовіччя	Природа: 1) «темна сила», що протистоїть Богу, джерело небезпеки і негараздів, зло; 2) необхідне джерело матеріального життя, <i>утилітарна цінність</i> ; 3) прояв Бога, естетична <i>чуттєва цінність</i>
Ренесанс	Природа – «материнське лоно» Людини, <i>домінуюча цінність</i>
Епоха промислової революції	Природа – «майданчик» застосування Технології, <i>практична, пізнавальна, утилітарна цінність</i>
Епоха Просвітництва	Природа – джерело духовного розвитку Спільноти, <i>домінуюча цінність</i>
XIX – перша половина XX століття	Природа – початок удосконалення Спільноти, <i>«пройдений етап»</i>
друга половина XX століття – наш час	Природа є Ейкосом, середовищем життя людства, <i>домінуюча цінність</i>

Рис. 2. Динаміка місця Природи в системі цінностей основних етапів розвитку європейської цивілізації

Список використаних джерел

1. Henry David Thoreau, "Walking," The Works of Thoreau, ed. Henry S. Canby (Boston, Massachusetts: Houghton Mifflin, 1937), p. 672.
2. Hughes J. Donald. Francis of Assisi and the diversity of creation // Environmental ethics. 1996. — V. 18, № 3. — P. 311—321.

3. Le Roy E. L'exigence idéaliste et le fait de l'évolution. – Paris, Boivin & Cie, 1927.
4. Salt, Henry S. Animals' Rights: Considered in Relation to Social Progress, Macmillan & Co., 1894.
5. William Cronon, ed., Uncommon Ground: Rethinking the Human Place in Nature, New York: W. W. Norton & Co., 1995, 69-90
6. Александрова Р.И., Смольянов А.В. Экология и мораль – М. : Знание, 1984. – 64.
7. Анджела А. Один день в Древнем Риме. Повседневная жизнь, тайны и курьезы. – Ел. ресурс: <http://coollib.com/b/163781/read>
8. Ахутин А.В. Понятие природы в античности и в Новое время. – М., 1988. –
9. Безобразов П. В. О правах животных. — М.: Печатня А. Н. Снегиревой, 1903. — 220 с.
10. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну. – М. : Прогресс-Традиция, 2000. — 230 с. — Ел. ресурс : http://royallib.com/book/bek_ulrih/obshchestvo_riska_na_puti_k_drugomu_modernu.html
11. Бердяев Н.А. Из записной тетради // Дмитриев Н.К., Моисеев А.П. Философ свободного духа. - М. 1993г. – ??с.
12. Бестужев-Лада И. Глобальные проблемы современности и пути их решения,
13. Битов А.Г. Пушкинский дом: Роман. – М. : Известия, 1990. – 416 с.
14. Борейко В. Е. Прорыв в экологическую этику. — К.: КЭКЦ, 2013. — 168 с.
15. Борейко В.Е. Философы зоозащиты и природоохраны. - К.: КЭКЦ, 2012. - 179 с.
16. Введение в философию: Учеб. пособие для вузов / Авт. колл.: Фролов И. Т. и др. - 3-е изд., перераб. и доп. - М.: Республика, 2003. - 623 с.
17. Вернадский В.И. Живое вещество и биосфера / Владимир Иванович Вернадский. – М. : Наука. – 1994.
18. Вернадский В.И. Несколько слов о ноосфере. // Владимир Вернадский: Жизнеописание. Избранные труды. Воспоминания современников. Суждения потомков./Сост. Г.П. Аксенов. - М.: Современник, 1993.
19. Вернадский В.И. Научная мысль как планетное явление. // Вернадский В.И. Начало и вечность жизни./Сост., вступ. ст., коммент. М.С. Бастраковой, И.И. Мочалова, В.С. Неаполитанской. - М.: Сов. Россия, 1989.
20. Выготский Л. С. Психология искусства / Общ. ред. В. В. Иванова, коммент. Л. С. Выготского и В. В. Иванова, вступит. ст. А. Н. Леонтьева. 3-е изд. М.: Искусство, 1986. 573 с.

21. Гесиод. Полное собрание текстов. Поэмы (Теогония. Труды и дни. Щит Геракла). Фрагменты (Перечень женщин или Эои. Великие Эои. Свадьба Кеика. Меламподия. Сошествие Пирифоя. Идейские дактили. Наставления Хирона. Великие труды. Астрономия. Эгимий. Горнило или Гончары). / Перевод фрагментов О. П. Цыбенко, вступ. ст. В. Н. Ярхо, комм. О. П. Цыбенко и В. Н. Ярхо. (Серия «Античное наследие»). — М.: Лабиринт, 2001. — 256 с.
22. Грін Ж. Брат Франциск / Серія: Життєписи — Франциск Асизький. — Київ: Юніверс, 2006. — 296 с.
23. Данилов-Данильян В.И. Устойчивое развитие (теоретико-методологический анализ). // Экономика и математические методы. 2003. Т.39. вып.2.
24. Декарт Р. Из переписки 1643—1649 гг. // Декарт Р. Сочинения в двух томах. — М.: Мысль, 1989. — Т.2. — С. 489-510
25. История Древней Греции: Учеб. для студ. вузов, обучающихся по спец. «История» / Ю.В. Андреев, Г.А. Кошеленко, В.И. Кузищин, Л.П. Маринович; Под ред. В.И. Кузищина. — М. : Высшая школа, 1986. — 382 с.
26. Казютинский В.В. Космизм А.Л.Чижевского // Космическое мировоззрение – новое мышление XXI века. Материалы Международной научно-общественной конференции. 2003. - Том 3. – Ел. версія: <http://lib.icr.su/node/1127>.
27. Казютинский В.В. Космическая философия К.Э.Циолковского в контексте русского космизма // Циолковский К.Э. Космическая философия. М., 2001. – Ел. ресурс: <http://lib.icr.su/node/1002>
28. Кант И. Соч.: В 6 т. - М., 1966. - Т. 4. - С. 382).
29. Кэлликот Б. Природоохранные ценности и этика // Гуманитарный экологический журнал. – Т. 6, вып. 2. – 2004. – С. 42-55
30. Кюнг Г. Декларация мирового этоса. – Парламент религий мира, 1993. / авторский перевод Е.В. Середкиной. – Ел. ресурс: <http://anthropology.ru/ru/texts/documents/weltethos.html>
31. Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада: Пер. с фр. / Общ.ред. Ю.Л. Бессмертного; Послел. А.Я. Гуревича. – М. : Издательская группа Прогресс, Прогресс-Академия, 1992. – 376 с.
32. Лейбин В.М. Психоанализ и франкфуртская школа // Фрейд, психоанализ и современная западная философия. – М. : Политиздат, 1990. – 412 с.
33. Леонардо да Винчи Сказки, легенды, притчи. / Перев. Махов А. – М. : Амрита-Русь, 2005. – 67 с.
34. Леонардо да Винчи. ЖЗЛ, М, «Молодая гвардия», 1984

35. Леопольд О. Календарь песчаного графства. – М. : , 1983. – 158 с.
36. Лосев А.Ф. Дерзание духа. – М. : Мысль, 1988. – 420 с.
37. Маркузе Герберт. Парадоксы Великого Отказа («Эрос и цивилизация»)
38. Медоуз Д.Х., Медоуз Д.Л., Рандерс Й., Бернс В. III Пределы роста. – М. : Изд-во МГУ, 1991. – 207 с.
39. Нэш Р. Права природы. История экологической этики. — К.: КЭКЦ, 2001. — 180 с.
40. Овидий. Метаморфозы / Публий Овидий Назон. Собрание сочинений, тт. 1–2. СПб, 1994.
41. Основы экологической этики: учеб. пособие / Т.В. Мишаткина [и др.]; под общ. ред. Т.В. Мишаткиной, С.П. Кундаса. – Минск : МГЭУ им. А.Д. Сахарова, 2008. – 292 с.
42. Пестель Э. За пределами роста. Доклад – М. : , 1988.
43. Петров К.М. Общая геоэкология. Учебное пособие для студентов высших учебных заведений. - СПб.: 2004. - 440 с.
44. Печчеи А. Человеческие качества. — М.: «Прогресс», 1980. — 302 с.
45. Плутарх Застольные беседы. – Л. : Наука, 1990. – 592 с.
46. Скирбекк Г., Гилье Н. История философии. Учебное пособие для студ. высш. учеб. заведений.- М.: Владос, 2000.- 800с
47. Соловьев В.С. Красота в природе // Соловьев В.С. Сочинения в 2 т. – М.: Мысль, 1990. – С. 351-388. – Ел. ресурс: http://iph.ras.ru/elib/Soloviev_Krasota.html.
48. Субботин А.Л. Фрэнсис Бэкон и принципы его философии // Бэкон Ф. Сочинения. В 2-х томах. Т. I. М.:«Мысль» (Философское наследие), 1971. – 590с. – С.5-56. – Ел. ресурс: <http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000457/st000.shtml>
49. Тейяр де Шарден П. Феномен человека. – М.: "Прогресс", 1965. – 320 с.
50. Торо Г.Д. Уолден. Жизнь в лесу. – М. : Наука, 1979. – 78 с.
51. Тураев В.А. Глобальные вызовы человечеству. – М.: Логос, 2002. - 192 с.
52. Уилбер К. Экологическая этика / Краткая история всего. – Ел. ресурс: http://society.polbu.ru/wilber_history/ch113_all.html .
53. Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию,
54. Хесле В. Философия и экология. – М. : «Ками», 1994. – 192 с.
55. Циолковский К.Э. Космическая философия. – Сборник. – М. : ИДЛи, 2004. – 496 с.
56. Черникова И.В. Философия и история науки. Учебное пособие. – Томск : Изд-во НТЛ, 2011. – 388 с.

57. Чернышов Ю.Г. Гесиод и Овидий: Опыт источниковедческого анализа античных описаний «Золотого века». – Источниковедческие проблемы всеобщей истории. Караганда, 1991. – С. 15—35. – Ел. ресурс:
<http://ancientrome.ru/publik/article.htm?a=1407697303>
58. Чижевский А.Л. Космический пульс жизни. М. : Мысль, 1995. – 768 с.
59. Чижевский А.Л. Основное начало мироздания. Архив РАН. Ф. 1703. Оп. 1.
60. Швейцер А. Благоговение перед жизнью. – М.: Прогресс, 1992. – 573 с.
61. Шпенглер Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. – М. 1993. – 640 с.
62. Яншина Ф.Т. Ноосфера В. Вернадского: утопия или реальная перспектива? – // Общественные науки и современность. — 1993. — № 1. — С. 163-173.

РОЗДІЛ 3. Психологічна характеристика еколого-орієнтованого способу життя особистості

3.9. Психологічний зміст поняття «спосіб життя особистості»

Поняття способу життя активно розробляється у соціологічній науці у зв'язку із завданнями опису типового способу життя різних соціальних груп. При цьому, спосіб життя розглядається як явище суто соціальне, обумовлене суспільно-економічними і політичними умовами, які визначають життя людини, дещо заломлюючись через систему індивідуальних цінностей, інтересів і мотивів[6].

Зміст способу життя - типові для групи й особистості види життєдіяльності (виробничої і позавиробничої), поведінки і взаємодії. Э.А. Орлова [8] поділяє за змістом види життєдіяльності наступним чином:

Забезпечують матеріальні та соціальні основи життя людини:

- Діяльність на виробництві;
- Діяльність у домашньому господарстві;
- Діяльність, пов'язана з придбанням і вживанням товарів і послуг.

Забезпечують процеси соціалізації:

- Набуття загальної освіти;
- Професійна підготовка,
- Громадська активність;
- Аматорські заняття;
- Фізкультура і спорт.

Забезпечують соціальну комунікацію:

- Професійна (формальна) взаємодія;
- Неформальне (в тому числі дружнє) спілкування;
- Сімейні відносини;
- Отримання інформації через засоби масової комунікації;
- Подорожі;
- Пересування всередині населеного пункту.

Забезпечують відновлення енергетичних витрат:

- Споживання їжі;
- Дотримання особистої гігієни;
- Пасивний відпочинок, сон.

Як соціальна істота людина зазвичай витрачає основну частину свого часу і ресурсів на ці культурно обов'язкові види діяльності. У зв'язку один з одним вони утворюють стійку структуру. Спосіб життя таким чином визначається як організація видів життєдіяльності і як будь-яка організація елементів, він характеризується змістом, структурою, динамікою, тобто змістом видів життєдіяльності, їх структурними зв'язками (координаційними, субординаційними), динамічними аспектами видів життєдіяльності і зв'язків між ними.

Психологи підкреслюючи, що вихідною є залежність особистості від об'єктивних характеристик життєдіяльності як суспільного процесу, наголошують на тому, що особистість включається в сукупність причин і наслідків свого життя вже не тільки як залежна від зовнішніх обставин, але й як активно їх перетворююча, більше того, як формуюча в певних межах позицію і лінію свого життя [1, с. 16]. Тому у психології вирішується проблема об'єктивних і суб'єктивних чинників способу життя, наголошується на тому, що спосіб життя визначається взаємодією ряду об'єктивних і суб'єктивних чинників.

Об'єктивні чинники складають умови навколишнього середовища.

Ю.М. Швалб розглядає навколишнє середовище як систему

усвідомлюваних умов існування, які безпосередньо впливають на зміст видів життєдіяльності. Ці умови існування типологізуються і розглядаються як система середовищ [11]. В остаточному підсумку, Ю.М. Швалб виділяє типи середовищ, що відповідають зазначеним вище видам життєдіяльності: культурне, природно-ландшафтне, освітнє, побутове, міжособистісне, професійне, інформаційне. Кожен тип середовища впливає на організацію певних видів життєдіяльності. Оскільки типи середовищ утворюють систему, то вони задають і системну організацію видів життєдіяльності з її структурними та динамічними характеристиками.

Вплив типів середовищ на спосіб життя опосередкований суб'єктивними чинниками. Суб'єктивні чинники, що визначають спосіб життя, розглядаються як відношення особистості до умов свого існування.

Механізм взаємодії суб'єктивних і об'єктивних факторів способу життя розкривається Ю.М.Швалбом, коли він визначає середовище у вигляді набору змістів або функціональних місць, які потенційно можуть входити в структуру життєдіяльності, в спосіб життя [11]. Наприклад, професійне середовище має набір функціональних місць у вигляді професій з їх нормативно заданими елементами - завданнями, способами їх виконання, продуктом діяльності. Професійне середовище входить в спосіб життя особистості, по-перше, шляхом вибору і освоєння нею певного функціонального місця, певної професії. По-друге, він проявляється у формуванні з нормативних компонентів обраної професії психологічної структури професійної діяльності - цілей, мотивів, операціонального складу, результату. Якщо таке формування відбувається успішно, виникає професійна життєдіяльність як компонент способу життя. У цьому виявляється дія суб'єктивного чинника способу життя.

Психологічною проблемою формування сучасного способу життя є суперечливі відносини між його об'єктивними і суб'єктивними детермінантами, які часто ведуть до того, що життєдіяльність особистості

відчужує її як від навколишнього середовища і від своєї власне людської сутності. Система середовищ життєзабезпечення у багатьох суспільствах пропонує особистості спектр функціональних місць, які досить часто мають обмежені можливості для заповнення психологічним змістом, в першу чергу, вищим духовним змістом. Організуючи свою життєдіяльність з цього набору функціональних місць, особистість заповнює функціональні місця урізаним психологічним змістом. На цій основі вона відчужується від своєї власне людської сутності і від навколишнього середовища.

Як приклад, можна навести формування способу життя особистості в умовах її взаємодії з професійним середовищем. Професійне середовище об'єктивно розкривається через безліч професій, які мають різний рейтинг популярності на ринку праці. Він визначається в першу чергу усвідомлюваними особистістю можливостями даної професії, даного функціонального місця забезпечувати матеріальне благополуччя, творчу реалізацію, соціальні контакти. На цій підставі молодь активно обирає професії юриста, економіста, професії в сфері інформаційних технологій, які з точки зору оптантів мають такі можливості. Але соціально-професійні очікування молодих людей виправдовуються далеко не завжди і, займаючись професійною діяльністю, вони стикаються з важко розв'язуваними проблемами. Наприклад, обсяги завдань, не відповідають психофізіологічним можливостям людини (як у роботі багатьох висококваліфікованих програмістів), або завдання прямо суперечать соціальної сутності професії (корумповані суди, управлінські органи) і т.д. Наявність сильних матеріальних стимулів у престижній професійній діяльності змушує людину займатися нею, що веде до особистісних деформацій, змінює структуру способу життя. З одного боку, людина так чи інакше відчужується від своєї власне людської сутності - від моральних, культурних цінностей. З іншого - вона відчужується від різноманіття

життєзабезпечуючих середовищ, бо підпорядковує інші види життєдіяльності своїй професійній діяльності.

Протилежна ситуація - коли особистість орієнтується на професії, які дають можливість задовольняти та розвивати духовні потреби, обираючи, наприклад, діяльність у мистецтві, культурі, науці. Освоюючи таким чином професійне середовище, особистість також стоїть перед загрозою деформацій способу життя, що відчужують її від навколишнього середовища. Обираючи таку професію, особистість разом з нею обирає досить скромні матеріальні статки, що урізує можливості дозвілля, освіти дітей, медичної допомоги, тобто інші середовища вона освоює обмежено, відчужується від них.

3.10. Становлення екологічно-орієнтованого способу життя особистості як умова переживання її єдності із дійсністю

З нашої точки зору виходом із подібних ситуацій є становлення екологічно-орієнтованого способу життя особистості. Екологічно-орієнтований спосіб життя ми визначаємо як організацію видів життєдіяльності особистості, що забезпечує розвиток її власне людського, духовного, творчого потенціалу в умовах як сприятливої, так і несприятливої дії об'єктивних чинників навколишнього середовища. Ми називаємо такий спосіб життя екологічно-орієнтованим, оскільки реалізуючи його, особистість не відчужується від середовища, не протиставляє себе йому, а усвідомлює його як продовження власної духовно-тілесної сутності і на цій основі розвиває та зберігає його.

Розглянемо соціально-психологічні передумови становлення екологічно-орієнтованого способу життя, зважаючи на те, що спосіб життя являє собою системну організацію видів життєдіяльності людини. Розкриваючи поняття видів життєдіяльності, важливо зазначити, що життя

людини не зводиться до її біологічного існування, ми говоримо про соціальне, духовне життя, і відповідно, види життєдіяльності повинні забезпечувати цю полімодальність людського існування. Але традиційно, перш за все, у соціологічному вивченні, той чи інший вид життєдіяльності розглядають як підтримуючий лише певний аспект людського буття. Соціологічний аналіз життєдіяльності, для якого суб'єктами способу життя виступають великі соціальні спільноти, жорстко пов'язує ті чи інші аспекти буття людини з певними видами життєдіяльності, які в данному випадку виступають як певні види соціальної практики. Така пряма залежність зумовлена тим, що «суб'єкти, які утворюють відносно менші соціальні спільноти, включені до життєдіяльності більших соціальних спільнот, що виступає для них важливішою детермінантою їх власного способу життя [12, с. 92]. Відповідно до такого підходу, джерелом духовного життя особистості виступають культура та освіта (як види життєдіяльності), соціальне життя забезпечують виробнича, громадська, дозвіллева життєдіяльності, фізичне здоров'я пов'язується з організацією побутової, оздоровчої активності.

Психологічний підхід має базуватися на тому, що кожен вид життєдіяльності має культурно-історичний потенціал для забезпечення людського життя у всій його різнобарвності та повноті. Цей потенціал розкривається, якщо людина схильна цінувати кожен мить свого життя, насолоджуватися його процесом, а не тільки «окремими моментами тріумфу, досягнення мети або вищими бенкетами переживань» життя [7, с.56].

Будь-який вид життєдіяльності, навіть нецікава багатьом людям побутова життєдіяльність, може вносити свій вклад не тільки в забезпечення гарного самопочуття і здоров'я, але і в духовне і соціальне життя особистості. Наприклад, прибирання квартири може забезпечувати не тільки чистоту і порядок, але і бути сімейним ритуалом, експериментуванням з інноваційними технологіями, включати естетичні

моменти (переставити квіти, перевісити картини і т.д.). Якщо цього не відбувається, то прибирання або приготування їжі стає або набридлою рутинною, або екзотичним дійством, яке задовольняє лише один з аспектів людського життя – чи-то підтримку здоров'я, чи соціальне визнання, чи творче самовираження. Іншими словами, кожен вид життєдіяльності має фізичний, соціальний і духовний потенціал для забезпечення життя людини у всій його повноті як власне людського буття. Відповідно до цих міркувань, вводимо поняття якості способу життя особистості як здатність видів її життєдіяльності забезпечити повноту людського життя у всіх його аспектах - фізичному, соціальному, духовному.

При здійсненні екологічно-орієнтованого способу життя особистість так чи інакше усвідомлює, змінює, використовує умови, можливості, обмеження середовища. Можна припустити два варіанти освоєння середовища в процесі розгортання такого способу життя - неусвідомлене і усвідомлене. Неусвідомлене освоєння полягає в тому, що умови середовища змінюються автоматично, слідом за зміною особистістю змісту того чи іншого виду своєї життєдіяльності. Наприклад, людина змінила сферу професійних занять, її праця стала краще оплачуватися, вона змінила своє соціальне і фізичне оточення (середовище), що, в свою чергу, спричинило зміну інших видів життєдіяльності (побутової, дозвільної і т. д.).

Інший шлях освоєння середовищних умов особистістю - це усвідомлена активність, спрямована на них, коли людина хоче забезпечити високу якість способу життя, реалізувати у своєму способі життя всю його повноту. Для цього середовищні умови, обмеження, можливості виділяються як особливий об'єкт роздумів, переживань, дій. Наприклад, якщо людина хоче, щоб дозвілля збагатило фізичне, соціальне, духовне життя її та її родини, вона повинна особливо подбати про умови його проведення. Тут вже не телевізор або приїзд знаменитого скрипаля визначає, чи краще сказати, «нав'язує» зміст дозвілля, тут виникає складне завдання створення або пошуку умов для забезпечення на період дозвілля,

скажімо, вихідного дня або відпустки, повного і глибокого відчуття життя. Обирається об'єкт і умови дозвілля, формується коло людей і т. д. Так саме, виробнича життєдіяльність стає джерелом відчуття повноти життя, якщо людина усвідомлено обирає професію, робоче місце, робочий пост, стежить за фізичними умовами своєї праці, навіть розмірковує про значущість для свого здоров'я маршруту і засобів прямування на роботу тощо. Іншими словами, якщо людина прагне забезпечити повноту життя, високу якість способу життя, то вона всебічно освоює умови, можливості, обмеження середовища, вступає у взаємодію з ними як індивід, особистість, індивідуальність. Це освоєння, ця активність входить до складу кожного виду життєдіяльності як засіб досягнення її гуманістичних цілей.

З плином часу, усвідомлення цінності, значущості середовищних умов для забезпечення якісного способу життя веде до того, що створення, підтримка, захист власне людських середовищних умов само по собі стає предметом активності, входить вже як мета, а не як засіб до складу деяких видів життєдіяльності (побутової, дозвільної, суспільної), а спосіб життя в цілому набуває екологічної орієнтації. Ми називаємо такий спосіб життя екологічно орієнтованим тому, що він забезпечує особистості відчуття єдності з дійсністю, переживання своєї невідчужуваності від середовища, якою б складною така дійсність, таке середовище не були.

3.11. Емпіричне дослідження екологічно орієнтованого способу життя міської родини як чинника ціннісного ставлення дітей до міського середовища

Наведені теоретичні положення стали підґрунтям емпіричного дослідження екологічно орієнтованого способу життя міської родини як чинника ціннісного ставлення дітей до міського середовища. Саме на емпіричному рівні важливо було зафіксувати як людина використовує середовищні умови (побутові, виробничі, оздоровчі) свого життя, що змінюється в її тілесному, соціальному, духовному бутті в результаті становлення екологічно-орієнтованого способу життя.

Ми обрали для такого дослідження спосіб життя міської родини та його вплив на ставлення дитини до середовища міста. Такий предмет дослідження є актуальним оскільки саме сучасне місто у концентрованому вигляді відбиває глобальні цивілізаційні проблеми. Різке погіршення якості джерел життєзабезпечення (води та повітря), деградація природного довкілля, засміченість, кліматичні зміни – все це, зібране разом у місті, підвищує і без того високу напруженість життя городян. При цьому саме на городянах лежить значна доля відповідальності за стан довкілля. Засміченість, загазованість міст, неощадливе споживання та марнотрацтво енергоресурсів у побуті є викликом не тільки до органів міської влади, але й для кожного пересічного жителя міста. Однак числені питання підвищення екологічності життєдіяльності городян, зокрема психологічні проблеми формування активної позиції щодо свого способу життя у місті, залишаються практично не вирішеними.

Під способом життя родини ми розуміємо організацію видів її життєдіяльності, у яких вона освоює навколишнє середовище для підтримки та забезпечення свого повсякденного життя. Життєдіяльність городян є різноманітною. Спосіб життя городянина у своїй сукупності складають такі її види як виробнича, освітня, побутова, дозвільна,

культурна, оздоровча, суспільна. Принциповим моментом є те, що своєю повсякденною життєдіяльністю родина здійснює потужний вплив на підростаюче покоління, на формування у дітей того чи іншого ставлення до довкілля, зокрема і до міського оточення, включаючи житлове мікросередовище, район проживання, місто в цілому. Таке ставлення, в свою чергу, зумовлює зміст поведінки дитини у місті, її налаштованість на збереження та розвиток довкілля чи на його неощадливе використання та руйнування.

Не треба мабуть доводити, що в сучасних умовах повсякденна життєдіяльність людей має набувати екологічного змісту. Такий зміст, на нашу думку, є органічним проявом активності особистості, спрямованої на освоєння середовищних умов її життя в спосіб, який сприяє задоволенню множини її фізичних, соціальних та духовних потреб, її всебічному та гармонійному розвитку. Завдяки такій повноцінній взаємодії із навколишнім середовищем воно усвідомлюється людиною як особистісна цінність і на цій основі зберігається та розвивається.

Ми визначаємо екологічно орієнтований спосіб життя родини як наявність у структурі життєдіяльності дорослих її членів активності, спрямованої на освоєння середовищних умов життя таким чином, щоб реалізувати фізичний, соціальний, духовний потенціал розвитку особистості, який містить у собі кожний вид життєдіяльності як культурно-історичне явище.

Виходячи з результатів теоретичної розробки проблеми, представлених у попередніх параграфах, були поставлені завдання емпіричного дослідження.

Завдання 1. Довести, що спосіб життя сучасної міської родини може бути екологічно орієнтованим.

Завдання 2. Перевірити гіпотезу про те, що екологічно орієнтований спосіб життя родини сприяє усвідомленню її членами, в тому числі дітьми, цінності, значущості середовищних умов для задоволення та розвитку

множини фізичних, соціальних, духовних потреб, і переживанню на цій основі середовища як продовження свого «Я», ідентифікації з ним і, як наслідок дбайливого ставлення до нього.

Для вирішення першого завдання, а саме виділення феноменології екологічно орієнтованого способу життя родини, треба було виконати наступну послідовність дій:

1) обрати для емпіричного вивчення види життєдіяльності родини, які вона найчастіше здійснює спільно як груповий суб'єкт, тобто має єдність мети, спільні мотиви та певну координацію дій окремих членів родини;

2) здійснити систематизацію об'єктів та явищ міського середовища, як умов життєдіяльності городянина, виділили рівні середовища та психологічні ознаки життєдіяльності міської родини на кожному рівні;

3) виділити емпірично у різних видах життєдіяльності родини, які вона реалізує на різних рівнях міського середовища, ознаки екологічно орієнтованого способу життя.

Вказана програма виконувалася наступним чином:

По – перше, були обрані для дослідження такі колективні види життєдіяльності родини як побутова життєдіяльність та дозвілля. Інші види життєдіяльності членів родини: виробнича, навчальна, суспільна тощо досить рідко мають ознаки, що характеризують їх як колективну життєдіяльність. Вони, як правило, здійснюються окремо кожним членом родини.

По – друге, на основі опрацювання відповідної літератури були виділені три рівні міського середовища: мікро-, мезо- та макросередовище. Психологічною основою такого рівневого розподілу виступав різний масштаб об'єктів кожного рівня і, відповідно до нього, різні характеристики суб'єктів контролю та перетворення цих об'єктів. На рівні мікросередовища (житло, офісне приміщення тощо) – це окремі люди чи малі групи. На рівнях мезосередовища (об'єкти мікрорайону проживання,

середнього бізнесу тощо) та макросередовища (місто в цілому, об'єкти великого бізнесу тощо) – це організації різного цільового призначення та масштабу [5; 10]. З такого розподілу слідує психологічні ознаки життєдіяльності на кожному рівні міського середовища. На рівні мікросередовища людина, в ході здійснення життєдіяльності, може перетворювати своє матеріальне оточення, на рівні мезо- та макросередовища – здійснювати пристосування до них, використовуючи їхні можливості в той чи інший спосіб. Наприклад, побутова життєдіяльності в житловому мікросередовищі квартири включає **облаштування** останнього для задоволення потреб членів родини (обладнання меблями, підтримання чистоти та порядку тощо). Здійснення побутової життєдіяльності в житловому мезосередовищі мікрорайону включає **врахування та використання** його інфраструктури – місць та об'єктів побутового призначення для задоволення потреб членів родини (купівля різноманітних товарів, утилізація сміття тощо).

В нашому дослідженні для характеристики цілісного способу життя родини вивчалися: побутова життєдіяльність родини у її квартирі (рівень мікросередовища); дозвіллева активність родини у місті (рівень макросередовища). Такий вибір був зумовлений необхідністю вивчення способу життя родини як такого, що проявляється у різних видах життєдіяльності та у різних середовищних обставинах.

По – третє, були виділені наступні ознаки екологічно орієнтованого способу життя родини:

1). Якщо родина веде екологічно орієнтований спосіб життя, то у своїй побутовій життєдіяльності, вона **перетворює, облаштовує** мікросередовище квартири таким чином, що члени родини, в тому числі і підростаюче покоління, мають можливість розвивати всебічно свої фізичні, соціальні, духовні якості. З нашої точки зору яскравим проявом екологічної орієнтації побутової життєдіяльності у мікросередовищі квартири є активність родини по виділенню кожному її члену, в тому числі

і дітям, особистого простору, над якими вони можуть здійснювати фізичний та соціальний контроль [13]. Наявність такої території сприяє всебічному розвитку особистості як суверенної істоти.

2). Якщо родина веде екологічно орієнтований спосіб життя, то у своїй дозвіллевій активності у макросередовищі міста вона **враховує та використовує** це середовище таким чином, що члени родини, в тому числі і підростаюче покоління, мають можливість розвивати всебічно свої фізичні, соціальні, духовні якості. Проявом екологічної орієнтації дозвіллевої активності у місті є зацікавленість родини у освоєнні величезного природного, культурного, історичного потенціалу міста. Така зацікавленість проявляє себе у спільному відвіданні природних зон, спортивних об'єктів, театрів, музеїв, культурних заходів тощо.

Якщо будуть виявлені вказані прояви способу життя родини, встановлені зв'язки між ними, то можна стверджувати, що екологічно орієнтований спосіб життя є реально існуючим феноменом родинного буття.

Для вирішення другого завдання емпіричного дослідження – перевірки гіпотези про вплив екологічної орієнтації способу життя родини на формування ціннісного ставлення дитини до міського середовища треба було емпірично виділити прояви такого ставлення. В якості такого прояву були обрані акти ідентифікації дитини з міським мезосередовищем, зокрема, мікрорайоном проживання дитини. Важливо було з'ясувати, чи впливає екологічна орієнтація способу життя родини у мікро- та макросередовищах на ставлення дитини до цього рівня середовища, активність у якому спеціально не фіксується і, таким чином, не розглядається як окрема детермінанта ставлення. Якщо такий вплив буде виявлений, то можна вважати, що екологічна орієнтація способу життя родини є важливим чинником ціннісного ставлення дитини до міського довкілля як такого.

Таким чином в якості незалежної змінної у дослідження виступають прояви способу життя родини (побутова життєдіяльність та дозвілля) у міському мікро- та макросередовищах, залежною змінною виступають показники ціннісного ставлення та ідентифікації дитини з міським мезосередовищем, у якості якого обраний мікрорайон проживання дитини.

Методи дослідження: опитувальний метод, суб'єктивне шкалювання, вивчення продуктів діяльності. Методи статистичної обробки даних: кореляційний та факторний аналіз, встановлення достовірності розбіжностей середніх значень та процентів.

Відповідно до обраних методів, були розроблені оригінальні методики дослідження: анкетний опитувальник «Дозвілля родини у міському середовищі»; анкетний опитувальник «Особистий простір дитини у родинній оселі»; методика семантичного диференціалу «Мікрорайон проживання».

До опитувальника «Дозвілля родини у міському середовищі» увійшли питання-індикатори: змісту дозвілля родини (форм, у яких родина здійснює дозвілля у місті) та частоти використання кожної із форм дозвіллевої активності. Питання про форми дозвілля були умовно поділені на три групи за переважанням аспектів «Я» людини, які проявляються та втілюються у дозвіллевій активності. Фізичне «Я» – підтримання здоров'я та розвиток фізичних якостей, завдяки заняттям фізкультурою (в залі, басейні, на майданчику, на ковзанці), активному відпочинку (прогулянки пішки та на велосипеді), участі у масових спортивних заходах. Соціальне «Я» – підтримання та встановлення контактів, конкурентна боротьба у змаганнях, ідентифікація з героями, шляхом участі у різних видах масових розваг (розважальні центри, кінотеатри, масові розважальні заходи). Духовне «Я» – підтримання та розвиток творчих інтересів та здібностей (майстер-класи, мистецькі фестивалі, гуртки дитячої творчості), естетичних запитів (художні виставки, театральні вистави, концерти),

інтересу до рідного краю (екскурсії вихідного дня по місту, відвідання його визначних місць та природних ландшафтів).

До опитувальника «Особистий простір дитини у родинній оселі» увійшли питання - індикатори фізичного та соціального контролю підлітка за кімнатою проживання. Згідно теорії приватності І.Альтмана [13], саме можливість та бажання суб'єкта здійснювати контроль над певною територією дозволяє розглядати цю територію як його особистий простір. Питання - індикатори висвітлювали можливості дитини здійснювати фізичний та соціальний контроль за кімнатою проживання у квартирі.

Можливість фізичного контролю встановлювалася за допомогою питань, які показують, чи приймає участь дитина у обладнанні та впорядкуванні кімнати, де вона проживає, а також у її символічному та естетичному оформленні, яке б виражало її власні смаки та уподобання. Можливість соціального контролю встановлювалася за допомогою питань, які фіксують наявність/відсутність у дитини права на недоторканість своїх особистих речей і права розпоряджатися доступом до кімнати дорослих членів родини. Вираженість у дитини поведінкових проявів контролю над кімнатою, де вона мешкає, свідчить про те, що у своїй побутовій життєдіяльності родина докладає зусиль до створення у дітей свого особистого простору у квартирі.

Опитування за цією анкетною формою проводилося анонімно, але інформація про респондента містила не тільки традиційні питання (стать, вік, навчальний заклад), але й питання, які стосувалися умов проживання підлітка – склад родини, кількість кімнат у квартирі, наявність у підлітка окремої кімнати, інформація про членів родини, з якими спільно проживає підліток у разі відсутності окремої кімнати (родинні зв'язки). Також, ми фіксували кількість підлітків, які мають власні меблі (стіл, шафа, полиці) у спільній з іншими кімнаті. Таким чином, ми орієнтувалися на можливість окремого, за межами заявленої теми, вивчення питання щодо об'єктивних

умов для формування особистого простору підлітка в житловому мікросередовищі.

Для вивчення впливу екологічно орієнтованого способу життя родини у міському макро- та мікросередовищі на ставлення підлітка до мікрорайону проживання (як об'єкту мезосередовища) був використаний метод вільних описів об'єкту з подальшою розробкою на його основі шкал семантичного диференціалу. Метод вільних описів конкретизувався як написання підлітками твору на тему «Мікрорайон, в якому я живу» для виділення з текстів показників, за якими можна судити про ставлення до цього об'єкту мезосередовища.

Методом контент-аналізу з текстів були виділені смислові одиниці – описові та оціночні слова та словосполучення та обрахована відносна частота використання цих одиниць у кожному творі. На основі отриманих кількісних показників за стандартними статистичними процедурами будувалися шкали семантичного диференціалу для виявлення категорій, у яких усвідомлюється мікрорайон проживання підлітками з родин, що мають різний рівень екологічної орієнтації способу життя. Всього було виділено 23 шкали, які склали методiku семантичного диференціалу «Мікрорайон проживання».

Вибірку дослідження склали 168 учнів 8 - 9 класів двох загальноосвітніх шкіл міста Києва.

Статистична обробка емпіричного матеріалу, зібраного у дослідженні, здійснювалася у кілька етапів. На першому етапі обраховувалися середні значення із суми індивідуальних показників, отриманих при обробці анкетних опитувальників «Дозвілля родини у міському середовищі» та «Особистий простір дитини у родинній оселі».

На другому етапі вивчалися зв'язки між показниками екологічно орієнтованого способу життя родини у мікро- та макросередовищах, отриманими за допомогою зазначених вище анкетних опитувальників. Для цього був обрахований коефіцієнт рангової кореляції Спірмена між рядами

індивідуальних показників по кожній анкеті. Він виявився значущим ($r = 0,217$, при $p \geq 0,05$), що свідчить, певною мірою, про наявність загальної спрямованості на дотримання чи недотримання родиною екологічно орієнтованого способу життя у різних сферах життєдіяльності. Така загальна спрямованість наповнюється конкретним поведінковим змістом на різних рівнях міського середовища в залежності від їх специфічного устрою.

На третьому етапі з рангових рядів середніх значень індивідуальних показників за кожним анкетним опитувальником, шляхом обрахування показника напівміжквартильного розмаху(Q), виділялися значення, що входять до першого та четвертого квартилей, тобто достовірно відрізняються за своєю величиною. Шляхом співставлення таких значень по кожному з двох анкетних опитувальників були виділені респонденти, які мали найнижчі (увійшли до I квартиля) та найвищі (увійшли до IV квартиля) показники по обох методиках. Таким чином були виділені групи підлітків, які за даними дослідження мають суттєві відмінності у способі життя з точки зору його екологічної орієнтації. Таким чином, було виявлено 38 осіб, які характеризують спосіб життя своєї родини як екологічно орієнтований і 37 осіб, які не вказують на ознаки екологічної орієнтації у способі життя своєї родини.

На останньому четвертому етапі за шкалами методики семантичного диференціалу «Мікрорайон проживання», вивчалася структура уявлень про своє міське мезосередовище підлітків, які є членами родин з наявністю та відсутністю у способі життя екологічної орієнтації.

Наведемо та проаналізуємо отримані результати. В дослідженні були встановлені суттєві розбіжності в структурній організації уявлень підлітків про мікрорайон проживання, які зумовлені наявністю чи відсутністю екологічної орієнтації способу життя родини. Про це свідчать результати факторного аналізу (методом головних компонент із застосуванням Varimax-ротації) шкал семантичного диференціалу у кожній з двох груп

підлітків, що були охарактеризовані вище. В результаті такого аналізу були виявлені різні факторні структури уявлень цих груп підлітків про своє міське мезосередовище. Розглянемо відмінності між ними.

В групі з вираженою екологічною орієнтацією способу життя родини виділилися три змістовних фактори, що охоплюють 55% загальної дисперсії (табл. 1.).

Таблиця 1.

**Структура уявлень підлітків про мікрорайон проживання у
родинах з наявністю екологічної орієнтації способу життя
(Витяг з факторної матриці)**

№ з/п	Назва фактору	Відсоток поясненої дисперсії	Компоненти фактору	Факторні навантаження
1	Загальна оцінка мікрорайону в зв'язку із задоволенням у ньому індивідуальних потреб	38%	В районі багато друзів – немає друзів	,676
			Гарне транспортне сполучення – погане транспортне сполучення	,807
			Багато магазинів та супермаркетів – мало магазинів і супермаркетів	,828
			Один з найкращих районів – один з найгірших районів	,802
2	Переживання гордості за мікрорайон у зв'язку з його оцінкою	13%	Хороший – поганий	,727
			Веселий – сумний	,845
			Багато спортивних центрів – відсутні спортивні центри	,746
			Є чим пишатися в районі - немає чим пишатися	,676
3	Оцінка екології в мікрорайоні у зв'язку з елітністю його забудови	12%	Чистий – брудний	,830
			Багато зелених насаджень - відсутні зелені насадження	,761
			Елітна забудова – низький клас забудови	,765

Як видно з табл. 1, перший фактор, інформативністю 38 %, є оціночним за критерієм задоволення у мікрорайоні тих чи інших потреб підлітка. До нього увійшла шкала «Один з найкращих районів – один з найгірших районів» разом із шкалами: «В районі багато друзів – немає друзів», «Гарне транспортне сполучення – погане транспортне сполучення», «Багато магазинів та супермаркетів – мало магазинів і супермаркетів». Цей фактор отримав назву «Загальна оцінка мікрорайону в зв'язку із задоволенням у ньому індивідуальних потреб».

Другий фактор, інформативністю 13%, характеризує прагнення підлітків пишатися своїм районом проживання у зв'язку з його оцінкою. До цього фактору увійшла шкала «Є чим пишатися в районі – немає чим пишатися», пов'язана з такими шкалами як «Веселий – сумний», «Хороший – поганий», «Багато спортивних центрів – відсутні спортивні центри». Цей фактор отримав назву «Переживання гордості за мікрорайон у зв'язку з його оцінкою».

Третій фактор, інформативністю 12 %, характеризує сприймання стану екології у мікрорайоні у зв'язку з елітністю його забудови. До цього фактору увійшла шкали «Чистий – брудний», «Багато зелених насаджень – відсутні зелені насадження» у зв'язку із шкалою «Елітна забудова - низький клас забудови». Така конфігурація шкал є свідченням репрезентації у свідомості певних чинників екологічного стану місця проживання. Цей фактор отримав назву «Оцінка екології в мікрорайоні у зв'язку з елітністю його забудови».

В групі підлітків з відсутністю екологічної орієнтації у способі життя родини виділилися два змістовних фактори, що охоплюють 52,9% дисперсії (табл. 2.).

Як видно з табл. 2, перший фактор, інформативністю 38 %, так саме, як у попередній групі підлітків, є оціночним, оскільки до нього теж увійшла шкала «Один з найкращих районів – один з найгірших районів». Однак ця шкала корелює з іншим набором шкал, ніж у попередньому

випадку. Це шкали: «Престижний – непрестижний мікрорайон»; «Елітна забудова – низький клас забудови»; «Багато спортивних центрів – відсутні спортивні центри»; «Великий район – маленький район». Таким чином, цей фактор включає описові шкали (розмір району, наявність спортивних споруд) разом з характеристиками елітності, престижності, які відображають не стільки індивідуальні потреби підлітка, скільки запозичені у дорослих еталони сприймання місця проживання. В цілому цей фактор, на нашу думку, характеризує дещо відчужену, не пов'язану з власними потребами, позицію підлітка щодо мікрорайону. Цей фактор отримав назву «Загальна оцінка мікрорайону у зв'язку з його розмірами та престижністю».

Таблиця 2.

Структура уявлень підлітків про мікрорайон проживання у родині з відсутністю екологічної орієнтації способу життя
(Витяг з факторної матриці)

№ з/п	Назва фактору	Відсоток поясненої дисперсії	Компоненти фактору	Факторні навантаження
1	«Загальна оцінка мікрорайону у зв'язку з його розмірами і престижністю»	38 %	Багато спортивних центрів – відсутні спортивні центри	,726
			Престижний – непрестижний мікрорайон	,869
			Елітна забудова – низький клас забудови	,642
			Один з найкращих районів – один з найгірших районів	,675
			Великий район – маленький район	,733
2	«Оцінка безпеки в мікрорайоні»	14 %	Затишний – шумний мікрорайон	,844
			Чисте повітря - екологічно забруднене повітря	,642
			Добрі люди - злі люди	,857
			Чисті водоймища – брудні водоймища	,814

			Безпечний – небезпечний	,559
--	--	--	----------------------------	------

До другого фактору, який має інформативність 14%, увійшли шкали, які репрезентують сприймання екологічного стану мікрорайону - «Чисте повітря - екологічно забруднене повітря»: «Чисті водоймища – брудні водоймища» разом із шкалами, які відображують певну безпеку проживання у ньому: «Затишний – шумний»,; «Безпечний – небезпечний»; «Добрі люди – злі люди». Цей фактор отримав назву «Оцінка безпеки в мікрорайоні».

Проведемо порівняльний аналіз факторних матриць, наведених у таблицях 1 та 2. Перша відмінність полягає у тому, що у підлітків – членів родин з високим рівнем екологічної орієнтації способу життя, образ району більш диференційований. Про це свідчить наявність тривимірної категоріальної моделі сприймання мікрорайону проживання (три фактори, з інформативністю кожного більше 10%, описують 55% сумарної дисперсії) проти двовимірної у підлітків – членів родин з відсутністю екологічної орієнтації способу життя (два фактори, з інформативністю кожного більше 10%, описують 52% сумарної дисперсії). Отже, підлітки першої групи мають більш широку систему категорій для оцінки свого міського мезосередовища.

Друга відмінність полягає у змісті факторів. Перший фактор, який є фактором загальної оцінки мікрорайону, має різне змістовне наповнення такої оцінки. В групі з високим рівнем екологічної орієнтації способу життя оцінка пов'язана із можливістю задоволення в мікрорайоні індивідуальних потреб підлітків, в групі з низьким рівнем такої орієнтації оцінка пов'язана з характеристиками мікрорайону, відстороненими від підліткових потреб – його престижністю та розмірами. Дуже цікавими виглядають відмінності у змісті другого фактору. В групі з високим рівнем екологічної орієнтації способу життя це фактор «Переживання гордості за мікрорайон у зв'язку з його оцінкою». Присутність почуття гордості в

системі суб'єктивних оцінок свого середовища певною мірою свідчить про прагнення підлітка включити мікрорайон в систему уявлень про себе, ідентифікуватися з ним. В групі з низьким рівнем екологічної орієнтації способу життя це фактор «Оцінка безпеки в мікрорайоні». На нашу думку, наявність категорії «безпечність-небезпечність» у свідомості цієї групи підлітків, та усвідомлення мікрорайону проживання крізь її призму, пов'язане з відсутністю суверенності підлітка в житловому мікросередовищі. Тут, в силу неможливості контролювати свою територію проживання, він постійно наражається на небезпеку бути викритим, не має можливості зберегти недоторканими власні речі тощо.

Важливо зазначити, що у свідомості обох груп підлітків представлений екологічний стан мікрорайону проживання. Однак, якщо в свідомості підлітків групи з високим рівнем екологічної орієнтації способу життя, екологія району є репрезентованою у зв'язку з його об'єктивною характеристикою – елітністю, якістю його забудови, то у групі з відсутністю такої орієнтації вона лише емоційно забарвлена як фактор небезпеки, без ознак роздумів про походження такої небезпеки.

Ми зіставили систему категорій, на яких, за результатами ФА, базується сприймання мікрорайону проживання підлітками з сімей, що демонструють екологічно орієнтований спосіб життя, з даними отриманими у дослідженні англійських психологів Д.Юззела і С.Твіггер-Росса. Це дослідження стосувалося проблеми ідентифікації з районом проживання на прикладі жителів Доков (Docklands), житлового мікрорайону в Лондоні. Виходячи з концепції структури ідентичності Г.Брейквелл [14], автори виділили такі показники територіальної ідентичності: 1). Безперервність (continuity). Цей показник означає відповідність середовища перебування потребам та бажанням індивіда, а також бажання зберегти місце проживання, оскільки з ним були пов'язані значимі події; 2). Самооцінка – складається із гордості за своє місце проживання, його статусу у суспільства, радості перебування у ньому, а

також задоволеності фізичними якістьми цього місця; 3). Самоефективність – як оцінка місця проживання з точки зору екології, забруднення, розвитку інфраструктури, рівня злочинності. 4). Відмінності – як оцінка місця проживання в цілому, ідентифікація з ним [15].

Порівняльний аналіз вказаних показників із категоріями сприймання, емпірично виділеними у нашому дослідженні, продемонстрував високу ступінь їх збігу. Підлітки із сімей з екологічно орієнтованим способом життя сприймають мікрорайон проживання на основі того чи задовольняє він їх потреби, чи можуть вони ним пишатися, чи благополучний він з точки зору екології. Наявність у свідомості саме таких критеріїв сприймання виступає підставою для ідентифікації з місцем проживання, включення його в систему уявлень про себе. Така ідентифікація з територіями життєдіяльності є важливою внутрішньою умовою формування бережливого ставлення до них.

В цілому за результатами проведеного теоретико-емпіричного дослідження психологічних особливостей та закономірностей становлення екологічно-орієнтованого способу життя особистості можна зробити наступні висновки:

Спосіб життя визначається як структурна організація видів життєдіяльності людини, пов'язаних між собою координаційними та субординаційними зв'язками. Сучасна суспільна тенденція полягає у підвищенні ролі особистості у формуванні свого власного способу життя. Така тенденція має бути враховується при психологічному вивченні способу життя як взаємодія об'єктивних і суб'єктивних чинників у його становленні.

Об'єктивні чинники складають умови навколишнього середовища, які безпосередньо впливають на зміст видів життєдіяльності. Суб'єктивні чинники виступають як відношення особистості до цих умов. Психологічною проблемою становлення сучасного способу життя є суперечливі відносини між його об'єктивними і суб'єктивними

детермінантами, які часто ведуть до того, що життєдіяльність особистості відчужує її як від навколишнього середовища так і від своєї людської сутності.

Проблема відчуження особистості вирішується на засадах становлення її екологічно-орієнтованого способу життя. Екологічно-орієнтований спосіб життя – це використання особистістю фізичного, соціального і духовного потенціалу кожного виду життєдіяльності для забезпечення свого життя як власне людського буття в умовах як сприятливої, так і несприятливої дії об'єктивних чинників середовища. Такий спосіб життя є екологічно-орієнтованим, оскільки реалізуючи його, особистість не відчужується від середовища, а усвідомлює його як продовження власної духовно-тілесної сутності і на цій основі розвиває та зберігає його.

Емпірично виявлені прояви екологічно орієнтованого способу життя міської родини, які полягають у використанні нею фізичного, соціального і духовного потенціалу видів її життєдіяльності для задоволенню множини потреб всіх членів родини, в тому числі і підростаючого покоління.

Доведено, що екологічно орієнтований спосіб життя родини сприяє усвідомленню підлітками – членами родини цінності, значущості умов міського довкілля для свого існування та розвитку і переживанню його на цій основі як продовження свого «Я», ідентифікації з ним і, як наслідок, дбайливого ставлення до нього.

3.12. Особистісні засади еколого-орієнтованого способу життя (постановка проблеми)

результатами проведеного дослідження постає нова проблема пошуку внутрішніх індивідуально-особистісних умов та чинників формування екологічно орієнтованого способу життя. Цю проблему, в контексті викладеного вище теоретичного підходу до вивчення психології способу життя особистості, можна конкретизувати як проблему встановлення мотиваційних і операціональних механізмів активності особистості в організації своєї життєдіяльності. Вирішення цієї проблеми забезпечує психологічні можливості соціального управління формуванням екологічно орієнтованого способу життя на різних рівнях соціальної структури, в групах різних масштабів і цільового призначення.

У порядку попереднього обговорення вказаної проблеми ми висуваємо припущення про певні особливості організації мотиваційної та операціональної складових структури особистості, які забезпечують внутрішні умови формування екологічно орієнтованого способу життя. Зміст мотиваційної складової зумовлений розвитком самоідентичності (самості) людини, яка змістовно характеризується як глибинне відчуття свого права просто бути в цьому світі, претендувати на любов і повагу без усяких «якщо умов». Таке відчуття закладається в дитинстві, коли дитину приймають цілісно, безумовно люблять і пред'являють вимоги до неї таким чином, що зберігається відчуття «мене люблять, я потрібен». Як зазначає А.Маслоу, самість виникає, якщо задоволені основні потреби у збереженні життя, в безпеці, в любові, в повазі. Тоді людині ні від чого не потрібно захищатися, нічого вимолювати і доводити. Вона витрачає енергію не на захист, а на справжню людську життєдіяльність - здоров'я, любов, добрі справи, творчість» [7, с.72-89]. Ідентичність проявляється у прагненні до новизни, до змін, до розширення життєдіяльності, до її розвитку, бо в зміні

і розвитку породжуються і перевіряються підстави власної стійкості і цілісності.

В якості операціонального механізму активності особистості в організації еколого-орієнтованого способу життя виступає здатність вирішувати життєві протиріччя. Це протиріччя між соціальними умовами і наявним станом, якістю, рівнем розвитку особистості, способом її організації. Це протиріччя між здібностями, індивідуальністю, особливістю, потребами даної особистості і вимогами суспільства і життя, зверненими до неї [2]. За висловом С. Л. Рубінштейна, життя завжди являє собою проблему для суб'єкта. «В ідеї зміни способу життя, в розумінні його умов як завдань, що вимагають від людини певних рішень – ось у чому полягала новизна його підходу» [3, с. 28]. Суб'єкт екологічно-орієнтованого способу життя завжди активний у рішенні життєвих протиріч, завжди відчуває проблемність життя, бо має потужний внутрішній потенціал для цього. Здатність особистості регулювати життя, організувати його як ціле, що підкорюється її цінностям дозволяє особистості стати відносно вільною, стикаючись із зовнішніми вимогами, тиском обставин [9, с.346].

Важливо зазначити, що далеко не кожна людина активно, дієво включається у процес вирішення життєвих протиріч. З цього приводу Л.І.Анциферова висловлюється таким чином: «Несприятливі життєві умови, фізичні вади можуть переживатися людиною як виклик, що вимагає мобілізації її конструктивних сил. Це ...свідчить про можливість впоратися з несприятливими особистими і соціальними обставинами, тобто активно формувати умови власного розвитку. Але ці ж несприятливі обставини інша людина може сприймати як непереборні перешкоди для благополучного життя і відмовитися від протистояння їм» [4, с. 31].

Якщо ж зовнішні обставини не можливо змінити, як, наприклад, смерть близької людини чи власна тяжка хвороба, вони все ж таки долаються суб'єктом шляхом побудови такого ставлення до них, яке

детермінується його суто людськими відношеннями до дійсності. На цій основі вони включаються у внутрішнє життя як ресурс і умова життєвого руху і внутрішнього розвитку, який відбувається, оскільки відкриваються нові смисли та мотиви для нової внутрішньої роботи, виходу на нові сфери зовнішньої реальності. Іншими словами, негативні зовнішні обставини не спотворюють, а збагачують психіку суб'єкта, переосмислюються ним в контексті його системи відношень до буття (етичного, пізнавального, дієво-практичного, естетичного), реалізації його життєвої програми. Завдяки цьому вони не перетворюються на джерело страждання і руйнуючих особистість хворобливих переживань.

Викладені гіпотези про внутрішньо-особистісні механізми формування екологічно орієнтованого способу життя особистості вимагають теоретичного обґрунтування і всебічної емпіричної перевірки.

Література

1. Абульханова-Славская К.А. О путях построения типологии личности. // Психологический журнал. – 1983. – Т. 4. – №1. С. 14 – 29.
2. Абульханова К.А. С.Л. Рубинштейн – ретроспектива и перспектива / Абульханова К.А. // Проблема субъекта в психологической науке. – М.: Академический проект, 2000. – С. 13-26.
3. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни / Абульханова-Славская К.А. – М.: Мысль, 1991. – 300с.
4. Анциферова Л.И. Психологическое содержание феномена субъект и границы субъектно-деятельностного похода / Анциферова Л.И. // Проблема субъекта в психологической науке. – М.: Академический проект, 2000. – С. 27-42.
5. Голд Д. Психология и география: Основы поведенческой географии / Голд Д. – М.: Прогресс, 1990 – 304 с.

6. Краткий словарь по социологии / Под общ. ред. Д.М.Гвишиани, Н.И.Лапина. – М., 1989. – 479 с.
7. Маслоу А. Психология бытия / Маслоу А. – М.: Рефл-бук, Ваклер, 1997 – 300 с.
8. Орлова Э.А. Социокультурное пространство обыденной жизни. Методическое пособие по курсу «Культурная антропология». – М., 2002. – 104 с.
9. Сергиенко Е.А. Раннее когнитивное развитие. Новый взгляд / Сергиенко Е.А. – М.: Ин-т психологии РАН, 2006. – 463 с.
10. Черноушек М. Психология жизненной среды / Черноушек М. – М.: Мысль, 1989 – 175 с.
11. Швалб Ю.М. Образ жизни и качество жизни как экопсихологические проблемы // Экопсихологические исследования. Сборник материалов 5-й Российской конференции по экологической психологии. – М., 2009. С. 148 – 161.
12. Ядов В.А. Взаимосвязь социологического и социально-психологического подходов к исследованию образа жизни / Ядов В.А. // Психология личности и образ жизни – М.: Наука, 1987. – С. 89 – 92.
13. Altman I. The Environment and Social Behavior: Privacy, Personal space, Territoriality and Crowding. Brooks/Cole, Monterey, CA, 1975.
14. Breakwell G. M. Identity. L.–Thousand Oaks–New Delhi, 2003, p. 57–63.
15. Twigger-Ross C. L., Uzzell, D. Place and Identity Processes // Journal of Environmental Psychology. 1996. Vol.16. Iss.3. P. 205–220. 35Page

ЧАСТИНА II. ВІКОВІ ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ ЕКОЛОГІЧНО ОРІЄНТОВАНОГО СПОСОБУ ЖИТТЯ В УМОВАХ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДІЙСНОСТІ

РОЗДІЛ 4. Становлення екологічно орієнтованого способу життя у дитинстві

4.13. Сім'я як середовище розвитку дитини

Благополуччя та психологічне здоров'я людини в сучасному світі залежить від її здатності ефективно та різнопланово взаємодіяти з оточуючим світом. Процес встановлення відносин з оточуючим соціумом починається ще до народження і триває впродовж всього життя.

Рухаючись в логіці сучасних наукових досліджень, маємо відзначити, що категорія середовища стає дедалі частіше використовуватись при аналізі тих, чи інших особливостей та феноменів не лише в рамках власне екопсихологічних досліджень, а й інших напрямків психологічної науки. Позаяк вже в самій назві екологічної психології закладені поняття *oikos* –оточення, середовище, *psyche* -душа, *logos* - наука, вчення) категорія середовище є однією з базових.

Середовище містить в собі можливості, що можуть перетворитися на реальність тільки за умови активності людини. В цьому і полягає активне начало людини, як суб'єкта в освоєнні оточуючого середовища.

Суспільство є тою системою, в рамках якої взаємодія людини та стосунки з іншими виступають як суттєві та необхідні умови її існування та розвитку.

Людина залучається до різноманітних підсистем суспільства більшою чи меншою мірою і через свою діяльність змінює підсистему і змінюється сама. Водночас те чи інше середовище не лише певним чином індукує зміну, розвиток тих, чи інших психологічних властивостей людини, але й через ці зміни певним чином визначає і поступову власну трансформацію.

Введення в обіг та одна з перших спроб визначення поняття середовища була здійсненна М.Я.Басовим ще в 30-х роках минулого сторіччя в рамках педології – науки про всебічний розвиток дитини, яка заявлялась як основа «нової психології», в котрій мав реалізуватися гіпократівський холістичний підхід до людини, як психофізіологічну цілісність в її активній творчій взаємодії з природним та соціокультурним середовищем. Принциповим було акцентування саме на взаємодії середовища і людини, взаємовідносин між ними. При цьому новизна позиції полягала у тому, що психічний розвиток людини розглядався в системі соціокультурної системи координат, де природне середовище і культурно-історичне займали однаково значиме та цінне місце.

Особливе значення соціального середовища, а саме – освітнього в контексті розвитку дитини підтвердив теоретичними аргументами та експериментальною діяльністю Л.С. Виготський та його учні. Класичним став приклад аналізу психологічного механізму впливу середовища, що поетапно модифікує, розвиває психіку дитини, тягнучи за собою появу специфічно людських вищих психічних функцій. Саме інтеріоризація є тим механізмом. Перша спроба класифікації середовищ була здійснена також в межах педологічної науки і з погляду сучасника може здаватися дещо наївною і спрощеною, такою що дещо втрачає саме психологічну

специфіку (класифікація середовищ за соціально-класовими елементами, орієнтація на вивчення змісту пролетарського та селянського середовища, в які включена дитяча спільнота, встановлення ступеню важливості середовища в залежності від типу виробництва, пошуки специфіки середовищ національних меншин, різних типів сільського населення (батраки, бідняки, середняки, колгоспники), спроба аналізу шкільного, дошкільного, позашкільного середовища, окреслення орієнтирів та норм організації ясельного, дитсадкового, піонерського, виробничого середовищ тощо. Директивна «заборона» педології затримала науковий пошук та відтермінувала реалізацію важливого напрямку вивчення психічного розвитку в контексті різноманітних аспектів життєвого середовища – освітнього, культурного, виховного, побутового, просторового тощо.

В психологічній та педагогічній науках достатньо ґрунтовно вивчалися питання впливу сімейного оточення та психічний розвиток дитини, показана його роль у становленні особистісних якостей, значимість емоційного ставлення батьків до дітей, способів позиціонування моральних настанов та норм в спілкуванні з дитиною, значення організації спільної діяльності з дитиною та ін. (В.В.Абраменкова, Л.С.Виготський, Т.В.Говорун, А.І.Захаров, Я.А.Коменський, В.К.Котирло, І.С.Кон, М.І.Лісіна, А.Г.Лідерс, А.Є Личко, А.В.Петровський, В.В.Столін, Л.Б.Шнейдер).

Януш Корчак послуговувався поняттям «середовища, котре виховує», визначаючи умови та потенціал сім'ї, що сприяють розвитку активності(пасивності) дитини, її особистісної свободи(несвободи). В першому випадку можна передбачати наявність елементів збагаченого середовища, яке можна визначити, забігаючи наперед, розвивальним та «екологічним», в другому – збідненого, не розвивального, «неекологічного».

Я.Корчак намагався створити аналогію сімейного середовища у дитячому будинку, вважаючи, що саме така організація дозволяє дитині оптимально розвиватися інтелектуально, емоційно та соціально. Дбаючи про створення збагаченого та безпечного середовища, де панує любов та прийняття, Я.Корчак підтвердив свою позицію громадянським вчинком, який би вчинив батько, чи матір, розділивши долю своїх вихованців-сиріт, обравши спільний з ними шлях під зеленим прапором дитбудинку до фашистської газової камери.

В сучасній психологічній науці орієнтиром щодо визначення поняття середовища виступають його просторові, культурні, освітні, і етнічні, а також ландшафтні, мовленнєві, інформаційні та інші характеристики. (В.В.Абраменкова, О.В.Вернік, С.Д.Дерябо, А.М.Львовичкіна, В.І.Панов, В.О.Скребець, О.В.Рудоміно-Дусятська, Ю.М.Швалб). Об'єднуючою ланкою у визначенні поняття «середовище», зокрема сімейного, є спроба його аналізу з позиції особистості. Останнє доказово обґрунтовує відомий український вчений Ю.М.Швалб, виділяючи типи середовищ в залежності від видів життєдіяльності: культурного, освітнього, професійного, інформаційного, природно-ландшафтного, побутового, міжособистісного. Той чи інший тип середовища впливає на спосіб життя опосередковано – через чинники суб'єктивного характеру, які можуть розглядатися більш узагальнено, як відносини особистості або конкретизуватися як взаємодія її окремих підструктур – емоційно-мотиваційної, когнітивної, поведінкової. Забігаючи наперед, відмітимо, що саме сімейне середовище є на перетині декількох середовищ, об'єднуючи їх в собі водночас. Це і побутове, і освітнє, і інформаційне, і міжособистісне середовища. В кожен період розвитку сім'ї на перший план може виступати те або інше середовище, визначаючи більш питому вагу, значення в розвитку членів сім'я, як найзначиміше життєве середовище дитини, в якій відбувається

співрозвиток і співдетермінація її членів, має розглядатися як одиниця активних цілеспрямованих психологічних та педагогічних впливів.

Варто зазначити, що дослідники в цілому сходяться на думці, згідно якої система людина – середовище» може виступати в різних іпостасях :

– як своєрідна одиниця аналізу розвитку особистості – на рівні теоретико-методологічному,

– як умова розвитку особистості - на рівні конкретного психологічного дослідження

– як засіб розвитку особистості - на власне суб'єктивному рівні

Процес психічного розвитку відбувається у певному соціальному і просторово-предметному середовищі, що в сукупності елементів складає зокрема сімейне середовище. Суттєвим фактором є сама якість цього середовища, що впливає на розвиток та становлення кожного з учасників сімейного середовища. Застереження В.І.Вернадського про необхідність побудови якісно нових стосунків з навколишнім середовищем через посилення гуманістичної складової освіти та виховання починаючи вже з ранніх етапів онтогенезу й досі є недостатньо актуалізованим в житті наших громадян. Першим за хронологією та значенням в розвитку людини середовищем є сімейне, котре вбирає в себе елементи просторової організації дому, соціально-економічні характеристики, культурний потенціал членів сім'ї, особливості традицій та алгоритми міжособистісного спілкування, виховний та освітній контекст. Той факт, що інститут сім'ї переживає стан глибокої кризи не викликає сумнівів як у спеціалістів, так і пересічних громадян. Однак, важливим є не констатація можливої загрози, а розуміння причин такої кризи і особливостей протікання, можливостей запобігання. На часі стоїть завдання з'ясувати чи це є тимчасова криза, яку можна подолати найближчим часом, чи криза сім'ї носить фундаментальний характер і неминуче тягне за собою відмирання цього соціального інституту.

Дослідження особливостей моделі родини як соціального середовища та побудови способу її життя видається надзвичайно важливим в плані можливостей прогнозувати тенденції та зміни в процесі розвитку сім'ї, як генетично первинного середовища виховання дитини, а також визначення векторів того чи іншого психологічного супроводу та підтримки сім'ї.

Сімейне середовище за аналогією із середовищем освітнім можна розглядати як багатовимірне соціальне утворення, як предмет теорії, експерименту та практики та піддавати аналізу, виходячи з декількох позицій (В.І.Панов). З одного боку – досліджувати його як фактор навчання та розвитку дитини, в ході якого взаємодія дитини та середовища відбувається за схемою суб'єкт-об'єкт і дитина виступає в ролі об'єкту тих, чи інших впливів батьків, родичів. З іншого боку – в якості умови навчання та розвитку дитини, коли сімейне середовище є суть суб'єкт-суб'єктних взаємовідносин і виступає як сукупність можливостей для опанування новими знаннями, вміннями, набуття емоційного досвіду а також для виявлення індивідуальних особливостей дитини, їх розвитку. Сім'я як цілісна «екологічна система» характеризується тим, що неузгодженість психологічних потреб та способів їх реалізації може тягти за собою розбалансування системи, розпад її, або деформацію при існуванні одного (одних) члена сім'ї за рахунок іншого (інших). Частіше за все у своєрідний епіцентр неблагоплуччя потрапляють саме наймолодші члени сім'ї – діти. Таким чином сім'я, як соціальний інститут, з одного боку покликана забезпечити дитину умовами, необхідним для розвитку і становлення її особистості, водночас, як ніяке інше середовище може гальмувати процес і потенційно нести серйозні загрози як фізичному, так і емоційному, пізнавальному розвитку.

Важливим напрямком наукових досліджень є вивчення розвитку та формування психіки дитини в процесі взаємодії з середовищем. Основні ознаки, рівень, тип та структура соціального середовища уможливають

різнобічно охарактеризувати цю реальність та наблизитись до формулювання визначення.

Виходимо з системи уявлень екологічної психології, розглядаємо сім'ю як «соціоекологічну систему», як середовище, простір взаємовпливів та умов розвитку особистості (що містяться у просторово-предметному, інформаційному, культурному, природному, побутовому, міжособистісному та ін. оточеннях).

Керуючись базисним положенням психології розвитку про те, що психологічна сутність системи полягає у взаємодії дорослого і дитини, того хто навчає, виховує і того хто навчається і зростає, спробуємо наблизитись до визначення сімейного середовища як психолого-педагогічної реальності, що містить в собі організовані (цілеспрямовано, чи стихійно) умови для формування особистості, а також можливості для розвитку, що включені у просторово- предметне, інформаційне, культурне, міжособистісне та інші оточення.

Психологічною сутністю сімейного середовища є сукупність діяльнісно- комунікативних зв'язків, взаємостосунків членів сім'ї. Фіксація такої реальності, на наш погляд, можлива через систему відношень членів сім'ї.

Позитивні та негативні лінії в дитячому розвитку – фактично – розвиток чи стагнація деградація знаходяться у прямому відношенні з екологічністю сімейного середовища. Певним підтвердженням такого погляду може слугувати позиція відомого вченого з українським корінням А.Маслоу, який вважав, що найкраще середовище для пересічного організму є одним із первинних факторів самоактуалізації, що подібно до доброго наставника, відступає в тінь, щоб дозволити йому самому здійснювати вибір відповідно до власних бажань та вимог (залишаючи за собою право слідкувати за тим, щоб він враховував бажання та потреби інших людей.

Орієнтовна модель сімейного середовища, на нашу думку, містить низку складових та відповідні їхні показники.

1.Поведінкова складова. Розуміння батьками на рівні інтуїції значимості безпосереднього впливу власної поведінки на характер та атмосферу сімейного середовища

2.Мотиваційна складова. Налаштування батьків на дитину, як особистість, врахування мотивів вчинків, а не лише самого вчинку

3.Інформаційна складова. Розуміння батьками, що інформаційне тло, яке характеризує кожну сім'ю, домінуючі теми обговорень та бесід, типове щоденне телевізійного «меню», долучення членів сім'ї до читання книг та періодичних видань, відвідання бібліотеки, музеїв, концертів, виставок тощо, ступінь включення у суспільне життя країни, міста, локальної спільноти індукує розвиток відповідних психологічних особливостей дітей, значною мірою визначає ту, чи іншу активність та відповідні інтереси.

4.Емоційно-психологічна складова. Створення атмосфери психологічного комфорту, свободи, прийняття, піклування, відчуття безпеки, захищеності для дитини. Традиції та ритуали

5.Організаційна складова. Достатньо чітка організація робочого та вихідного дня з врахуванням вікових та індивідуальних особливостей дитини, що передбачає руховий режим, перебування на свіжому повітрі.

6.Просторово-предметна складова. Використання елементів домашньої

обстановки та створення її з метою позитивного впливу на дитячий розвиток (домашня бібліотека, ігротека, приладдя для образотворчого мистецтва, комп'ютер, музичний інструмент, домашні улюбленці, квіти, фотоапарат, спортивне приладдя), підтримка та розвиток стосунків з природним середовищем (виїзд за місто, вирощування рослин, колекціонування, ознайомлення з цікавими місцями рідного міста чи селища, заощадження води, електро- та теплоенергії, сортування відходів)

Провідним компонентом розвивального сімейного середовища є, на наш погляд, відповідальна позиція батьків при побудові взаємин з дитиною.

Важливими є базові умови розвивального сімейного середовища, що впливають на формування психологічних особливостей особистості дитини:

1. Спільна діяльність батьків та дітей, що передбачає спілкування та взаємодію у різноманітних ситуаціях особистісного, пізнавального, ділового характеру в межах побуту, навчання, відпочинку та ін.

2. Авторитетні та зрілі батьківські установки (вимогливість та чуйність)

3. Зацікавлення батьків у особистісному розвитку дитини при орієнтації на індивідуальні та вікові особливості дитини, її схильності та інтереси.

Виховна мотивація на особистісний розвиток дитини передбачає створення широкого поля вибору та свободи обрання вподобань, занять за умови підтримки становлення самостійності та вольової регуляції поведінки дитини.

Сімейне середовище, що об'єднує елементи, котрі сприяють розвитку функціонального стану організму дитини, її адаптаційних ресурсів, опірності до негативних впливів, досягненню і підтриманню емоційного комфорту, а також закладають базис саморозвитку, або, послуговуючись поняттям, введеним в обіг Г.С.Костюком, «саморуху», можна назвати розвивальним середовищем, екологічно орієнтованим.

Середовище найближчого оточення, яким є сім'я є водночас умовою і джерелом розвитку дитини. Разом з тим саме це середовище може стати і джерелом психологічної травматизації дитини. Дедалі більше досліджень акцентують увагу на безпечності середовища (І.А.Баєва, Ковалев Г.А., Кононко О.Л., Крутій К. Л, Нартова-Бочавер С.К., Осорина М.В.). Психологічно безпечне середовище маркується таким його станом, що є

вільним від проявів психологічного насильства у взаємодії, що сприяє задоволенню потреб у особистісно-довірливому спілкуванні, створює референтну значимість середовища та забезпечує психічне здоров'я включених до нього учасників.

Психологічно безпечне середовище, яке водночас, може позиціонуватися як екологічно-орієнтоване середовище створюється за умови використання психологічних технологій, що побудовані на діалогічних засадах, навчанні співробітництву та відмови від психологічного насильства у взаємодії. Результатом перебування у такому безпечному середовищі є психологічно здорова особистість.

Перспективним вважаємо створення структурної моделі освітнього середовища школи в її психологічному аспекті, запропоновану І.А.Баєвою. Ця структурна модель може слугувати доброю основою для розробки програм та технологій психологічного супроводу учасників навчального та виховного процесів в навчальних закладах, а також і в сім'ї зі створення психологічної безпеки в цих середовищах. На основі оцінки за двома критеріями рівня соціально-психологічної вмілості (неумілості), особистісно-емоційної захищеності (незахищеності) дитини автор виділяє чотири види середовищ: партнерсько-діалогічне (психологічно безпечне), ліберальне середовище, маніпулятивно-авторитарне та потураюче середовище. Насичення одного і іншого критерію психологічними ресурсами, що дозволяють створити психологічну безпеку освітнього середовища, має сприяти підтримці емоційного комфорту та психологічного здоров'я його учасників.

Аналіз робіт, проведених в руслі сімейної психотерапії, показує, що критерієм функціонування сім'ї як цілісного середовища, є не стільки задоволення, не відсутність конфліктів та труднощів, криз, скільки ефективність сімейних механізмів інтеграції сім'ї (Варга А.Я., Ейдемільер Е.Г., Крюкова Т.Л., Куфтяк Е.В., Сапоровська М.В., Юстицький В.І.). Найбільш важливим для характеристики сім'ї виявляється те, яким чином

сім'я поводить при зіткненні з важкою життєвою ситуацією більшої чи меншої складності. Труднощі, перешкоди та кризи виступають засобом об'єднання сім'ї, а отже інтеграція залежить від здатності та вміння сім'ї відшукати, створити та застосувати способи подолання проблем. Здатність сім'ї протистояти труднощам визначається не лише індивідуальними особливостями членів сім'ї, але також і специфікою сімейного функціонування, своєрідністю сімейного середовища, як цілісного утворення. Особливості сімейного середовища та життєдіяльності сім'ї виступають ресурсами збагачення та зміцнення соціального простору сім'ї, і відповідно, будуть визначати структуру і специфіку сімейного подолання.

Сучасна ситуація в Україні, яку можна визначити пунктирно : Майдан - Анексія Криму - вторгнення РФ на Схід України, призвела до тяжких втрат –загибелі людей, важких поранень фізичних та травм психологічних, відповідно і до переживань, що наповнювали і продовжують наповнювати контекст сімейного середовища незалежно від місця проживання в Україні. В цьому контексті особливо гостро постає питання вивчення можливостей членів сім'ї з організації власної поведінки у складній життєвій ситуації як у формі психологічного захисту від травмуючих переживань, так і в формі конструктивної, перетворювальної, активності, спрямованої на подолання проблем, формування своєрідного загартування та життєвої опірності труднощам.

Сімейне середовище, що характеризується внутрішньою організацією та структурою, відповідатиме як єдиний цілісний організм на внутрішні та зовнішні виклики, використовуючи механізм подолання труднощів. Сімейне подолання виступає груповим феноменом, що виконує захисну функцію і спрямовується на збереження стабільності стосунків у сім'ї та її структури.

Сім'я як локальна спільнота вибудовує свою взаємодію та спосіб життя, що може поширюватися на інші соціальні середовища, збагачуючи,

оптимізуючи їх. Для того, щоб людина реалізувалась як Людина, а суспільство вибудувало громадянське суспільство з економічним процвітанням, духовним вдосконаленням та екологічним підходом до світу навколо та світу в собі необхідно щоб сімейне середовище було добре організованим та безпечним та націлювалося на саморозвиток та самозбереження та оздоровлення, що значною мірою детермінує особистісний розвиток та емоційне благополуччя всіх членів сім'ї.

4.14. Спосіб життя в батьківських уявленнях про здоров'я дитини

Постановка проблеми

Останні десятиліття позначені дедалі більшою увагою та наголошенні на проблемах екології, починаючи з обговорень наслідків близьких та віддалених наслідків екологічної кризи, в яку суспільство поступово втягує саме себе, закінчуючи розмірковуваннями про екологічність виховних та навчальних стратегій та екології внутрішнього світу дітей, що потребує особливого захисту і опікування, як з боку близького середовища, так і з боку держави та суспільства.

Часом аналіз ситуації екологічного кризи і відхилень у біосфері, деградації природи насправді виявляє деградацію екології самої людини, котра претендуючи і посідаючи місце на вершині піраміди живої природи, забуває про те що можливо найважливішим завданням мало би стати усвідомлення нагальної потреби самозбереження через оздоровлення, як середовища, так і самої себе через актуалізацію загальнолюдських інтересів і цінностей. Не можна не погодитись з позицією вчених що розглядають екологію людини в контексті оздоровлення духовно хворого людства з допомогою культури і моральності, опанування високими

життєвими смислами, що зможе привести до гармонії відносин людини з навколишнім середовищем.

Екологічна культура виходить на перший план як одна із фундаментальних загальнолюдських цінностей, суть якої полягає в урегулюванні науковими, моральними, художніми засобами системи екологічних відносин, у перетворенні негативних проявів, що викликають екологічну кризу, в позитивну діяльність (В.И. Вернадський, Э.В. Гірусов, В.Д. Іванов, Б.Г. Иоганзен, И.Д. Зверєв, Ю.Г. Марков, Н.Н. Моисеєв, И.Т. Суравегіна, А.П. Сидельковський та ін.).

Світова спільнота вже усвідомила що науково-технічна революція, результати котрої впродовж кількох століть спрямовувались на підвищення якості життя людей, нині, в третьому постіндустріальному, високотехнологічному інформаційному тисячолітті поставила перед ними небувалу за своєю масштабністю задачу – привести всі соціокультурні підвалини цивілізації до відповідності з новою моделлю стабільного, стійкого розвитку, безальтернативність якої була проголошена на конференції ООН у Ріо-де-Жанейро ще в 1992 році.

Швидка руйнація екології людини почалась з соціально-політичних процесів і віддзеркалившись у здоров'ї всіх без винятку груп населення, значно сильніше деформувало екологічний простір саме дітей та підлітків, поставивши суспільство на грань демографічної біди. Перманентний політичний та економічний кризовий стан і згортання низки соціальних програм, спрямованих на охорону різних аспектів здоров'я підростаючого покоління стали причиною виникнення нових, не менш гострих проблем.

Здоров'я є не лише стан відсутності хвороб, чи фізичних, психічних деформацій, а і повного фізичного соціального та духовного благополуччя (за визначенням ВООЗ). Це також оптимальний рівень розвитку - фізичного, психічного і особистісного у відповідності до хронологічного віку, це також і позитивна соціальна та психічна адаптація, толерантність до навантажень та, звичайно, опірність до негативних впливів, а також це

здатність до формування оптимальних адаптаційних та компенсаторних реакцій в процесі розвитку (М.М.Амосов, Г.Д.Апанасенко, Б.С.Братусь, О.Л.Богініч, Ю.Є.Вельтищев О.Л.Кононко, В.К.Котирло, Т.Г.Овчіннікова, Д.Б.Ельконін)

На сьогодні маємо достатню кількість робіт, присвячених вивченню залежності показників здоров'я людини від факторів способу життя, а також з'ясуванню негативного впливу окремих соціальних факторів на здоров'я в умовах підвищеної антропогенної перевантаженості на території проживання. Відчувається потреба у дослідженнях, в яких розкриваються механізми формування так званого «нездорового способу життя» різних категорій населення, зокрема дітей та підлітків, що детермінується тими, чи іншими соціальними факторами ризику.

Дослідження відомих психологів (Л.И. Божович, Г.С.Костюк, Ж. Готфруа, С.Д. Дерябо, В.П. Зінченко, О.М. Леонтьев, С.Д.Максименко, А. Маслоу, А.В. Петровський, К.Роджерс та ін.) наголошують на тому, що саме внутрішні механізми слід розглядати в якості найважливіших, оскільки саме від їх специфіки залежить той чи інший результат виховної взаємодії дитини, спрямованої на здоровий спосіб життя зокрема.

Найбільш перспективними в цьому контексті, на нашу думку, є вивчення означених механізмів в контексті екопсихологічних досліджень, що за визначенням спрямовані на вивчення закономірностей розвитку та поведінки людини в системі взаємодії людини з оточуючим світом. Базовим орієнтиром для таких досліджень є уявлення про те, що психологічне вивчення проблем здоров'я, психічного розвитку, поведінки, виховання тощо слід завжди розглядати в контексті багаторівневої та багатоголосої системи «індивід – середовище». При цьому «середовище» є середовищем просторовим, культурним, навчальним, етнічним, інформаційним і т.п. (В.П.Панов, В.О.Скребець, Ю.М.Швалб). Найпершим і хронологічно, і за значенням для розвитку середовищем, в якому опиняється дитина є саме сімейне, яке включає в себе і елементи

просторової організації дому, і культурний потенціал, і виховний контекст, і освітнє середовище, і етнічний візерунок, і інформаційне тло тощо. Середовище, котре містить в собі елементи, що сприяють розвитку дитини, функціонального стану її організму, адаптаційних можливостей, опірності до шкідливих впливів, емоційному комфорту, суголосності внутрішнього світу з основами гармонії та закладають фундамент для саморозвитку, є таким, що його можна назвати здоров'язберігаючим та розвивальним.

Мета дослідження

Наше пілотажне дослідження мало на меті охарактеризувати суб'єктивне розуміння суті власного внеску батьків у формування здоров'я дітей, ставлення батьків до способів його збереження, оцінку загроз для здоров'я, пов'язаних з несприятливими зовнішніми факторами, а також особливості повсякденної практики декларованого, чи реального способу життя та з'ясування причин, що перешкоджають її дієвій реалізації.

В ході анкетування 90 батьків дітей старшого дошкільного віку, що відвідують старшу групу дитячого садка, з'ясовувались деякі загальні особливості поведінки батьків щодо характеру харчування, фізичної активності дитини, організації дозвілля і сімейного відпочинку, взаємодії з медиками. Обробка даних анкетування використовувався аналіз одномірного розподілу у відсотках. (Статистична обробка даних SPSS 16.0 Windows).

Виклад основного матеріалу дослідження

Розглянемо фактори, що детермінують здоров'я дитини, а також складові здорового способу життя дитини у батьківських орієнтаціях та заходи з актуалізації їх у повсякденній практиці життя у реалізації відповідної поведінки.

Серед факторів, що визначають здоров'я дитини найбільш значимими батьки вважають такі, що характеризують зовнішнє середовище, що пов'язують з екологією. Так забруднена вода, хлорована вода, як негативний фактор посідають перше і друге місця підкреслюється 80%

опитаних, забруднене повітря 70%. На третьому місці за негативними наслідками впливу на дитяче здоров'я опинились саме фактори, що окреслюють спосіб життя дитини.

Так 65% батьків визначають неправильне харчування як дуже шкідливий фактор впливу, і 48% батьків позиціонують недостатність рухової активності дитини, перевантаження через статичну позу під час навчання як вагомий негативний чинник.

Фактор емоційного благополуччя дитини також вважають важливим в контексті здоров'я дитини, але майже такої ж ваги батьки надають і суто гігієнічним процедурам, дотриманню гігієни, неможливості отримати вчасно належну медичну допомогу (відповідно 38%, 40%, 41%).

В ході дослідження виявлено високу міру стурбованості батьків впливом факторів зовнішнього середовища, що є більш актуальним порівняно з факторами соціального порядку. Хоча підвищена чутливість батьківської спільноти до несприятливих екологічних чинників, вірогідно зумовлюється проживанням у Києві, що несе на собі сумне тавро Чорнобильської аварії, разом з тим, на нашу думку, батьки виявляють недалекоглядну недооцінку внеску у здоров'я дитини саме поведінкових чинників.

Результати опитування засвідчили значну актуальність теми здоров'я дитини в системі життєвих орієнтирів батьків. Здоров'я дитини, а також формування здорового способу життя дитини на думку батьків позиціонується, як їхня першочергова прерогатива і власна відповідальність. Батьки в переважній більшості наполегливо посилаючись на несприятливі зовнішні фактори, що впливають на здоров'я людини і особливо підростаючого покоління – загальна екологічна постчорнобильська ситуація, проблема чистого довкілля, питної води та хлорування її, загазованість міста, генномодифіковані продукти, озонові діри та зміна клімату України тощо, підкреслюють власну відповідальність за збереження здоров'я дитини. Слід відмітити, що дані інтерв'ю

засвідчили що така позиція батьків носить радше декларативний характер і відбиває скоріше явище порядку соціально схвалюваної поведінки, зневіри у можливостях державного регулювання екологічної ситуації і відповідальності влади, або ж засвоєних загальних сентенцій і т.п., аніж реально діючої мотивації активного діяння, спрямованого на оздоровлення самих себе, власної сім'ї, як єдиного середовища та дитини зокрема.

Підстави для такого твердження ми знаходимо в тому, що у повсякденному житті, щоденній практиці, побутовому сімейному житті здоров'я зберігаючи принципи залишаються не актуалізованими, залишаючись у кращому випадку у стані «проектів» на невизначену перспективу.

Оцінюючи рівень освіченості в питаннях здорового способу життя 70% опитаних респондентів визначають як «високий» та «достатньо високий». Рамки пілотажного опитування не дозволили заглибитись у з'ясування дійсного стану поінформованості батьків щодо питань здорового способу життя, адекватності рівня і об'єму знань суспільства 21 сторіччя. Тому майбутній етап дослідження має передбачити з'ясування наступного питання. Чи батьки мають незначний і неповний об'єм знань, несистематизованих уявлень у питаннях здорового способу життя і вважають саме таку поінформованість достатньо високою і достатньою для здійснення виховної функції, а також самовиховання? Чи справді високий рівень поінформованості батьківської спільноти з проблематики здорового способу життя ніяким значимим чином не впливає на їхню поведінку і не мотивує їх до практичного втілення у сімейне життя, профілактичну роботу, щоденну побудову тих, чи інших елементів здорового способу життя у просторі власної сім'ї.

Несподівані результати виявились і у зафіксованій нами переважній переконаності батьківської спільноти щодо того, що спосіб життя батьків не впливає на спосіб життя дітей. Так, достатньо характерною виявилась тенденція відмежування свого і дитячого способу життя, як достатньо

автономних утворень. Виявилось, що 60% батьків, potwierджуючи характеристики власного способу життя, як нездорового (паління, вживання алкоголю, відсутність рухової активності, спорту, оздоровчих процедур, активного відпочинку тощо) вважають можливим задати здоровий спосіб життя своїм дітям. Зазвичай аргументом звучить посилення на вербальні вплив на дитину в діапазоні від настанов та інформації, до залякувань і погроз : «розкажую, що не можна», «пояснюю, що це шкідливо, а я вже дорослий», «роз'яснюю, що дітям не можна палити, а я нервую і заспокоююсь так», «розкажую що захворіє, не виросте», «як дізнаюсь, щось «таке», то прибію», «побачу, почую – грошей не бачитиме на шоколадки, комп'ютер відключу, заберу шнур». Такі результати можуть свідчити про недостатню батьківську компетентність, про нерозуміння низької ефективності моралізування з дитиною на теми здоров'я і високої дієвості власного батьківського прикладу для наслідування, відтворення, розвитку його дітьми.

Нерозуміння батьками неефективності принципу виховання дитини за формулою: «Роби так, як я кажу», що власне не зміцнює і авторитет батьків, вимагає відповідної психологічної просвіти батьківської спільноти. Результатом таких заходів стало б просування батьків до усвідомлення переваг побудови більш довірливих стосунків та взаємодії з дитиною в рамках виховного принципу: « роби так, як я роблю». За таких умов поведінка дитини і відносно власного здоров'я формувалась би під впливом позитивних зразків для наслідування здоров'я зберігаючої поведінки батьків.

Батьки виявили високий рівень обізнаності щодо раціонального харчування дітей, відмітивши необхідність фруктів та овочів, молочних продуктів, м'ясних та морепродуктів в раціоні щоденного харчування. Цю обізнаність реалізувати в практичній площині вдається тільки третині опитаних, решта зазначає матеріальні труднощі, що спіткають сім'ю, як серйозну перепону для підтримання необхідного рівня харчування

дитини. Порівняння раціону харчування старшої дитини, що вже вийшла з дитячого віку з харчуванням молодшої пригнічує батьків через ту «усвідомлену безвихідь» - за влучним виразом одного з опитаних, що пов'язується з соціально економічним станом суспільства.

Разом з тим порушення необхідних принципів харчування щодо самого режиму харчування батьки відмічають як власні упущення, підкреслюючи що не дотримуються потрібного режиму (триразового, чотириразового), дозволяючи вживати «нездорову» їжу (чіпси, сухарі, содову воду тощо), про шкідливість якої мають інформацію, але не вважають її критичною в плані впливу на здоров'я. Водночас 15% опитаних батьків категорично не допускають шкідливих продуктів, про вплив яких на органи та системи організму вже є достатньо інформації, і ведуть роз'яснювальну роботу з дітьми, підтверджуючи свої переконання власним прикладом невживання.

Характеризуючи поведінкові фактори ризику для здоров'я, які пов'язані з руховою активністю та долученням дитини до опанування навичками фізичної культури опитані батьки на загал утримувались від чіткої відповіді. Виявилось, що згідно батьківських уявлень 40% дітей виконують фізкультурні вправи на відповідних заняттях у дитячому закладі згідно розкладу, 20% взагалі не виконують ніяких фізичних вправ вдома, не розвивають окремих груп м'язів, не відвідують спортивні секції, 20% роблять вправи раз на тиждень, 60 % не роблять ніяких вправ та ранкову гімнастику.

Отримані дані перегукуються з результатами дослідження причин негативної динаміки показників стану здоров'я дітей та молоді, де спосіб життя в структурі чинників впливу на формування здоров'я склав 50%, при цьому режим харчування був близьким до рекомендованого лише у 35% опитаних, близько половини практикували фізичну активність лише півгодини на тиждень, 75-90% витрачали на телебачення та комп'ютер щодня від 1 до 4 год, а близько 60% батьків та 40% матерів мало або зовсім не знають як проводить дитина час після занять (згідно даних

соціологічного опитування, проведеного українським інститутом соціальних досліджень ім. Олександра Яременка в межах міжнародного проекту Всесвітньої організації охорони здоров'я "Здоров'я та поведінкові орієнтації учнівської молоді, 2009)

Саме в цьому колі питань найбільшою мірою проявляється невідповідність

у висловлюваних позиціях батьків про те, що спосіб життя батьків ніяким чином не визначає спосіб життя дітей. Вказуючи на причину відсутності занять фізичною культурою, чи нечастих занять фізичними вправами батьки визнають власну незацікавленість такою формою активності, відсутністю такої звички у себе, посиленням на власну зайнятість, «забіганість», втому. Своєрідною раціоналізацією такої поведінки слугує позиціонування такого мотиву відмови займатись з дитиною фізкультурою як достатньої, або надмірної рухливості дитини. Типові аргументи батьків звучать таким чином: «І так дитина весь час, як білка в колесі стрибає», «син, як ртуть, ні присісти, ні заспокоїтись», «мала і так ганяє, оо вся голова мокра, а потім хворіє по пів місяця», «за руку не втримаєш, то грається, то несеться кудись, тільки знай, що завертай та стримуй». Разом з подорослішанням рухливість дитини, пов'язана з іграми поступово спадає, а потреба в регулярних заняттях фізкультурою виявляється не сформованою.

Лише 7% батьків оцінили важливість постійних фізичних навантажень, особливо на свіжому повітрі та вказали на відповідну регулярну активність дітей (єдність «слова» і «діла»). При цьому саме ця частина батьків постійно підтримує фізичну форму: самі щодня роблять ранкову гімнастику, залучаючи змалку і дітей, займаються оздоровчим бігом вранці, чи ввечері, роблять зарядку з дітьми на стадіоні, ходять на турнік з сином, на футбол, чи плавання.

Висновки

Попередні узагальнення матеріалів дослідження свідчать про те, що опитана батьківська спільнота позиціонує важливість такого чинника здорового способу життя, як харчування разом з тим не є прихильником дотримання принципів раціонального харчування дитини, включаючи до раціону дитини так званих «шкідливих продуктів». Виявлений нами низький рівень прихильності до регулярних фізичних навантажень та рухової активності дитини поєднується з низьким рівнем власної батьківської відповідальності за її розвиток та становлення в дітей. Пріоритетними факторами ризиків для здоров'я дітей батьки вважають зовнішні фактори середовища, на загальний недооцінюючи фактори поведінкового плану, пов'язані зі способом життя сім'ї, традиціями виховання, власним здоровим, чи нездоровим способом життя.

Аналіз результатів опитування показав, що батьки позиціонують себе як головний соціальний інститут який має опікуватися здоров'ям дітей та формувати здоров'язберігаючу поведінку підростаючого покоління. Разом з тим виявити конкретні механізми впливу на дитину, чи особливості взаємодії з нею виявилось доволі проблематичним і нездійсненим на даному етапі дослідження. Останнє пов'язуємо з тим, що опитані нами батьки однозначно розмежовують свій власний спосіб життя та спосіб життя дитини. При цьому фактично ігнорується можливість обговорення самої категорії сім'ї як цілісного утворення із власними правилами, традиціями, ритуалами, звичками, що покликані утворити спосіб життя не окремих членів, а сім'ї в цілому. Отже

була зафіксована відсутність оперування батьками таким поняттям, як «спосіб життя сім'ї». Вважаємо, що саме це явище може лежати в основі механізму порушень передачі принципів поведінки від дорослих до дітей, що базуються на потужних механізмах ідентифікації, наслідування молодшими старших і завжди були фундаментом для збереження традицій, доцільної поведінки, вивіреного маршруту культуросвоєння підростаючими поколіннями.

«Діти - це наша спадщина, яка найбільше зобов'язує, і є найбільш вразливою. Як для народів, так і для кожної окремої сім'ї вони втілюють зв'язок між минулим і майбутнім, між реальністю та надіями. Ростити та плекати нові покоління – є основною і найважливішою формою діяльності людини» - це слова з преамбули Американської академії педіатрії. Конвенція ООН з прав дитини(1989) «визнає важливість сім'ї як первинної соціальної групи і потенційно оптимальної для розвитку та благополуччя дітей». При цьому суть сучасної позиції полягає в наголошенні не стільки на праві над дитиною (підкорення батькам) скільки на дієвій відповідальності перед дитиною. За таких умов ціннісне ставлення до здоров'я про яке говорив Микола Амосов і вбачав у дотриманні поведінки, що називається самозберігальною, здоров'язберігаючої, здоровим стилем життєдіяльності зможе стати вагомим аргументом на користь протидії руйнуванню гармонії людини і природи.

Тому надзвичайно важливим є повернення батьків до розуміння необхідності докладати зусилля з розвитку та підтримки у дитини потреби у відтворенні позитивних моделей поведінки близьких дорослих, здорового способу життя, зокрема і в активному русі, що приносить «м'язову» радість, адже здорова тілесність є тим змістом що задає дитині гармонійність психологічну, особистісну.

Отримані результати дослідження засвідчують необхідність подальшої розробки теми, що має знайти практичне втілення у наступних напрацюваннях дієвих засобів розвитку усвідомлення батьками взаємопов'язаності та взаємоіндукції «способу життя батьків» та «способу життя дітей» та необхідності інтеграції цих понять до такого єдиного цілісного поняття, як «спосіб життя сім'ї». Дослідження potwierдило доцільність і запитаність просвітницької роботи з впровадження до повсякденної практики основ побудови здорового сімейного способу життя. Останній вкорінюється на вільному володінні батьками сучасною інформацією з питань складових здоров'я та усвідомленої потреби в

підвищенні власної мотивації до здорового способу життя, як надійної запоруки здоров'я дітей та власної самореалізації впродовж життя, оптимізації психологічного клімату в сім'ї. Підвищення в останні десятиріччя рівня життя, що маркується об'єктивними параметрами життя сучасної дитини – зростання життєвого комфорту, розвинена індустрія дитячих розваг, різноманітність продуктів та товарів, призначених дітям, можливість подорожувати країнами світу, розширення доступу до комп'ютера, віртуальної дійсності та світової мережі тощо парадоксальним чином супроводжується зниженням якості її життя в сфері психологічного здоров'я, власне суб'єктивного емоційного благополуччя, внутрішнього комфорту. Саме цю суб'єктивну складову, переживання дитиною свого способу життя в контексті сімейних орієнтирів та настанов вважаємо за доцільне піддати подальшому прицільному психологічному аналізу.

Література

1. Абраменкова В.В. Социальная психология детства, «ПЕР СЭ» – М., – 2008 – 431с.
2. Крутий К.Л. Феномен образовательного пространства дошкольного детства/ К.Л.Крутий // Дошкільна освіта –2011. –№1(32). – С.13-32.
3. Куфтяк Е.Психология семейного совладания: монография. –Кострома: Изд-во КГУ, –2010. –245с.
4. Левченко Е.В. М.Я.Басов о психологическом изучении среды //Тезисы 4-й Российской конференции по экологической психологи. Москва, 28-29 марта 2005г.:УМК «Психология», – 2005. – С.182-185.
5. Рудоміно-Дусятська О.В. Екологічно-орієнтований спосіб життя як предмет психологічного дослідження /О.В.Рудоміно-Дусятська//Актуальні проблеми психології: Зб.наук.праць Ін-ту психології ім.Г.С.Костюка. – К., – Т.7. – Вип.28 – С.192-199.
6. Швалб Ю.М. Еколого-психологічні виміри способу життя / Ю.М. //Актуальні проблеми психології: Зб.наук.праць Ін-ту психології ім.Г.С.Костюка НАПН України – К., – Т.7. – Вип.5.– Ч.2. – С.294-301.

7. 8. Экопсихологические аспекты развития индивидуальности /Под ред. В.И.Панова. – М.: Психологический Институт РАО, – 1977, – 147с.
8. Амосов Н.М.Раздумья о здоровье.-М.,1987.
9. Вернадский В.И.Биосфера и ноосфера.-М.:Айрис-пресс,2004.
10. Львовичкіна А.М.Екологічна психологія: Навчальний посібник.-К.,Міленіум 2003.
11. Никитин В.Н.Психология телесного сознания.Москва.Алатейя,1998
12. Психология здоровья:Учебник для вузов/Под ред. Г.С.Никифорова-СПб,2003.
13. Скребец В.А .Экологическая психология: Учеб.пособие.-К.:МАУП,1998

РОЗДІЛ 5. Становлення екологічно орієнтованого способу життя у юнацькому і зрілому віці

5.15. Екологічна орієнтація у життєвих сценаріях сучасної студентської молоді

У ХХІ столітті діалектичні питання збереження людини як природної істоти, як частини природи, набули подальшого загострення, адже політичні, суспільні та економічні протиріччя притаманні минулому не тільки не подолані, а й набувають подальшого заглиблення. Останнє логічно відбивається у життєвих сценаріях спільноти і окремої людини, аналіз яких пояснює цілеспрямовану активність у задоволенні індивідуальних потреб особистості.

В умовах стрімких соціальних трансформаційних процесів, іноді кардинального характеру, зокрема, сучасної модернізації України, значний дослідницький інтерес представляє уявлення молоді про прийнятні горизонти самореалізації, або, іншою мовою, зміст самопотенціювання, що буде визначати, принаймні, найближче майбутнє її соціальної активності.

Самовизначення молоді у формуванні життєвого сценарію має специфічні психологічні риси зумовлені віком та її соціальними характеристиками, детермінованими соціальною роллю в системі суспільного відтворення. Самовизначення та самопотенціювання особистої реалізації формується, передусім на тлі суб'єктивної оцінки ситуації у якій перебуває суб'єкт, перспективних суспільних моделей,

можливостей їх досягнення з відповідним цілепокладанням, визначаючи процесуальний алгоритм досягнення «образу майбутнього».

Самовизначення молоді в цьому контексті можна розглядати через призму репрезентацій «образу майбутнього» в термінах адаптації. Перебуваючи в інтенсивних пошуках свого місця у соціумі, саме молодь найбільш гостро реагує на всі його зміни, що відповідним чином впливають, у широкому розумінні, на екологію розуму молодої людини, формуючи культурні образи її життя.

Пошук соціальної ідентичності, місця у диференціації культурної приналежності яскраво проявляє себе у молодіжній субкультурі в спектрі від екологічного нігілізму, тобто відмови від цінностей природовідповідного, здорового способу життя, до їх ствердження, зокрема, у формі соціального протесту по відношенню до панівної екоруйнівної культури.

Останнє, по суті, є предадаптацією у формуванні стратегії відношень у системі «особистість – природність – культура», а одже до тих елементів організації людського життя, які є базовими для забезпечення стійкості і розвитку суспільства, з одного боку, та особистісного зростання, збереження, з іншого.

На стадії предадаптації формуються суспільні та індивідуальні передумови подальшого вибору проектів життєвих сценаріїв, що транслуються особистістю у майбутнє.

Ми не схильні робити штучний розподіл між суспільним і особистим, хоча б у силу того, що історію творять Суб'єкти. Суб'єктний (особистісний) вибір це результат пошукової ситуації, одна з форм самореалізації; це процес цілеспрямований, вольовий, суб'єктивно прийнятний (Лановенко І.І.). Безумовно, він вимагає втілення та відповідного сценарію своєї реалізації, визначаючи створення нових, або відтворення раніше вироблених (традиційних) типів адаптації, що лежать в основі конструювання життєвого шляху особистості.

В межах психоаналітичної парадигми (А. Адлер, К. Роджерс), життєвий шлях особистості аналізувався в контексті вибору «природничість – культурність», вибір бажаного майбутнього, перед усім, у період дитинства. Згідно з нею, життєвий шлях розглядається як прогнозування власного життя та його реалізація в уявленнях і відчуженнях, а сценарій життя - як життєвий план, що поступово розгортається, обмежує і структурує життєвий простір особистості.

Вперше поняття «життєвий шлях особистості» висунула Ш. Бюлер. Вона виділила три лінії життєвого шляху. Перша лінія - об'єктивна логіка життя, як послідовність зовнішніх подій. Друга лінія - зміна переживань цих подій. Третя лінія - результати діяльності людини.

У векторному просторі, що конфігурує лінії життєвого шляху особистості, його можливо розглядати як життєвий простір. У відповідності з теорією К. Левіна, життєвий простір і пов'язаний з ним сценарій життя виступає ключовим пунктом особистісної самореалізації. Як зазначав у своїх роботах К. Левін, життєвий простір включає в себе всі безліч реальні і віртуальні, актуальні, минулі і майбутні події, які знаходяться в психологічному просторі особистості в даний момент. Змістом життєвого простору виступають очікування, події, цілі, образи, перешкоди і т.п. У цьому контексті життєвий простір визначається різноманітними подіями і фактами, що знаходять своє відображення в поточному життєвому сценарії особистості.

Події у змісті життєвого простору особистості підкоряються тимчасовим порядком. В життєвому просторі всі події розміщуються у хронологічному ряду - минуле, сьогодення, майбутнє. Але, незважаючи на те, що всі події в життєвому просторі мають різночасовість, суб'єктивно, особистістю вони переживаються як одночасні і в рівній мірі визначають поведінку особистості, навмисну чи необережну по відношенню до цінностей визначених як пріоритетні на шляху соціального розвитку.

Розмірковуючи про співвідношення категорій «життєвий шлях» і «спосіб життя» особистості» Ю.М. Швалб зазначає, що категорія життєвого шляху дозволяє уявити людину в системі безперервної тимчасової розгортки від минулого до майбутнього.

У цьому зв'язку, при описі минулого стають, у теоретичному та практичному сенсі цікавими цінності відношення індивіда до його життя, включаючи різні форми їх представленості у свідомості - власне мети, плани, програми, проекти, тощо, які фіксують мотиваційну і змістовну сторони подієвих очікувань [5, с. 275-276].

Такого роду «опис» очікувань є цілеспрямуючим на майбутнє, коли минуле та майбутнє у своїй єдності визначається наративом, а саме історією про людей, історією про родину, історією про самого себе.

Погоджуючись з думкою Майкла Уайта, про те, що люди осмислюють своє життя через історії, до якої б культури ми не належали, її наративи впливають на нас, і під цим впливом формується вибір кожної конкретної людини. Цей «життєвий» наратив, як основа життєвого сценарію, схожий на історію, якусь послідовність подій, об'єднану спільним сюжетом. Ті події, яким людина надає особливого значення, лягають в основу сюжету цього сценарію, при цьому багато інших подій залишаються другорядними.

С.Л. Рубінштейн, досліджуючи життєвий шлях, писав: «Сутність людської особистості знаходить своє завершальне вираження в тому, що вона не тільки розвивається як всякий організм, але і має свою історію. Лінія, що веде від того, чим людина була на одному етапі своєї історії, до того, чим вона стала на наступному, проходить через те, що вона зробила»[2, с. 641-642].

Заслужовують на увагу міркування Л. Елсбрі стосовно основних сюжетів наративів, серед яких, понад з іншим, важливими визначаються створення Дому, як основи стабільної життєвої структури, пускання коренів, народження дітей, внесення порядку в хаос. Подорож, що є одним

з най поширених способів опису життя, коли «життєвий шлях» розглядається як «перехід» між стадіями, завдяки «поворотним точкам» між минулим та сучасним досвідом.

Виходячи з вище зазначеного, провідним питанням, пов'язаним з розвитком особистості, є питання побудови проектування життєвого шляху, проблема сенсу життя, смисложиттєвих орієнтацій, самореалізації у життєвому сценарії особистості, особливо в молодому віці.

Однак, психологічна категорія «життєвий сценарій», незважаючи на існуючи дискусії у професійному середовищі й досі не визначена. Досліджуючи процес самовизначення особистості, психологи використовують такі категорії як: «життєва стратегія», «життєва перспектива», «стиль життя», «життєве завдання», «тимчасова перспектива», «життєва роль», «життєва позиція» та ін.

Зокрема, синонімом життєвого сценарію у В. Н. Дружиніної є поняття «варіанту життя» як цілісної психологічної характеристики індивідуального буття людини, обумовленої типом ставлення особистості до самого життя, при цьому, автор залишає за «дужками» як він формується і який механізм вибору «варіанту життя» у суб'єктивному світосприйманні особистості.

Буття людини - це усвідомлення суб'єктом сутнісних характеристик своєї життєвої реальності, або його світ - спосіб існування, сукупність людей і речей, в яку включається те, що відноситься до нього і до чого він ставиться в силу своєї сутності, і що є для нього значущим [3, с. 295], що впливає на його психічний та психологічний стан, обумовлюючи самовизначення і активність, а на загальному рівні - соціальну динаміку, одним з рушійних елементів якої є стан соціальної психіки в цілому.

Оцінка людиною свого буття залежить від суб'єктивної оцінки «поля можливостей», якими людина оперує в ході своєї соціальної та особистісної самореалізації. У цьому зв'язку *"життєвий сценарій" молоді можна розглядати як спрямованість особистості на перспективу; а*

також як форму і систему уявлень особистості про свій життєвий шлях, задану певну спрямованість життєвих кроків і передбачену послідовність життєвих подій; як систему смислів, залежну, але не тільки від суспільного впливу, а й вибудованою самою особистістю враховуючи набутий і успадкований досвід.

На нашу думку, формування життєвого сценарію можна розглядати і, відповідно, аналізувати з позицій тактики і стратегії. На рівні тактики мова скоріше йде про психологічний аналіз адаптивних можливостей молоді «тут і тепер».

На рівні стратегії - «програму» поступального розвитку, вироблену в дитинстві і визначальну поведінку індивіда в значущих аспектах його життя.

Важливо також враховувати, що реалізація життєвого сценарію передбачає проходження трьох стадій: початок, перетин і фінал. Підсумком є втілення людиною поставлених життєвих сенсів і досягнення життєвої мети. Проте поведінка людини в умовах повсякденного життя, на думку Е. Берна, не завжди обумовлена впливом життєвого сценарію. Найбільш повно і чітко малюнок життєвого сценарію особистості проявляє себе в умовах переживання кризи чи перебування в нестандартних ситуаціях.

А. Тешфел акцентує увагу на проблемі взаємозв'язку між людиною і соціальною зміною. У його розумінні «зміна» - це «фундаментальна характеристика соціального середовища, що представляє найбільш складну проблему, поставлену цим середовищем перед людським організмом». «Зміни являють собою також онтогенетичне явище в тому сенсі, що будь-яка зміна в житті індивіда, включаючи його дорослішання і старіння, висувають перед ним нові вимоги до реагування на зовнішнє середовище і на дію в ній» 4, с. 242].

Світ змінюється, і Ми змінюємося. Життєвий сценарій молоді визначається не тільки онтогенетичними, а й соціогенетичними законами.

Як зазначав П. Штомпка, будь-яка соціальна зміна володіє тимчасовою характеристикою у вигляді несподіванки і швидкості; змістом і розмахом - радикальне, глибоке, всебічне; витоками - зокрема екзогенними [6, с. 8].

Опанування різних типів життєвих сценаріїв, їх параметрів, таких як структура, обсяг, внутрішня зв'язність або дискретність, представляється складним завданням, що відбивається на індивідуальних життєвих виборах, їх вибудовування в контексті умов існування кожної людини. Формування моделі самовизначення не відбувається у вакуумі: «Завжди присутній готівковий вибір доступних значень, закодованих в культурі конкретної спільності (суспільства). Індивіди не вигадують значення, а відбирають їх з навколишньої культури ... » [6, с. 9].

Культурні «значення» лягають в основу ефективних стратегій самореалізації та побудови життєвих сценаріїв.

Життя молодой людини з ускладненням соціальної тканини відносин, стає також складніше, але ця складність напевно відповідає сутності суспільних змін, та потенціалу соціального руху, його можливостям і його можливостям, відкриваючи перед людиною перспективу іншого, більш повного і справжнього існування щодо вибору тактики і стратегії самореалізації. Як писав М.К. Мамардашвілі, життя, в якій я сам беру участь, тим самим перетворюється в буття.

Персональний сценарій є результатом «життєтворчості» самої людини. Особистісні вибори визначають зміст життєвих моделей які реалізуються в конкретних соціальних ситуаціях і сферах.

У контексті сценарію життєдіяльності людини поняття «сфера» вживається для позначення межі поширення активності особистості по відношенню до навколишнього середовища, її умовам, визначення ставлення до них, стратегії поведінки спрямованої на задоволення особистих потреб. На кожному віковому етапі людина включається у безліч таких сфер, але їх вплив на розвиток особистості змінюється: одні

стають домінуючими, інші служать фоном розвитку. Нашим завданням було проаналізувати домінанти в життєвих сценаріях студентської молоді.

Так, в результаті проведеного нами дослідження серед студентів другого-третього курсів ВНЗ м. Києва, в ході якого їм було запропоновано, спроектувати свій подальший життєвий шлях були позначені найбільш значущі сфери життя:

Таблиця №1

Життєві сфери	Відповіді респондентів (в % відношенні)	
	юнаки	дівчата
Освіта	100	100
Професійне життя	100	66,7
Сімейне життя	50	100
Фізична активність	33,3	44,4
Сфера захоплень	16,7	33,3

З відповідей респондентів можна побачити, що найближчою перспективою життєвого шляху є отримання освіти, що є зрозумілим, враховуючи соціальний запит та соціальний статус респондентів.

Освіта в сучасних соціокультурних умовах виступає важливою сходинкою яка відкриває перспективи організації свого майбутнього життя. Однак, відомий соціолог Д.Л. Костянтинівський зазначає, що масовість освіти і популярність мірократичної його моделі викликає, з одного боку, інтерес і потребу в освіті, але з іншого - народжує у молоді необґрунтовано завищені соціальні очікування, що теж слідє на майбутнє аналізувати у прикладних дослідженнях.

Серед позначених сфер життєдіяльності студенти на перший план ставлять освіту і «сферу професійного життя» (переважно юнаки). Молоді люди вважають, що головне в житті - це вчитися і отримувати нові знання для того, щоб у перспективі включиться в професійну діяльність. Що стосується сімейного життя, то тут слід зазначити прояв значущих відмінностей за гендерною ознакою. Дівчата, вибирають «сферу сімейного

життя», а для юнаків більш важлива «сфера професійного життя». Фактично реалізацію у сімейному житті як цінність, яка у подальшому буде визначати формування сценарію соціальної поведінки юнаків визначили лише 50% хлопців. Одже, на гендерному рівні сімейні цінності та цінності пов'язані з продовженням роду для чоловіків залишаються другорядними.

Так само, хоч і парадоксально, але чоловіки пасуть задніх і у питаннях фізичної активності. Хоча в узагальненому вигляді фізична активність як сфера життя є значущою для 77,7% респондентів, які відмітили, що необхідно вміти чергувати інтелектуальну діяльність з фізичною, як основи здорового сценарію життя.

У «дереві цінностей» сфера захоплень у респондентів зайняла 50% від загального загалу, яку ми віднесли до того, що психологи нерідко називають «відходом у особисто комфортні умови самореалізації» - за проведеним контент-аналізом - «навчитися грати на гітарі, фортепіано», «малювати картини» і т.п., тобто до суб'єктивно прийнятних форм адаптації.

На гендерному рівні, в результаті проведеного контент-аналізу результатів відкритого анкетування студентів після закінчення ВНЗ у юнаків проект життєвого шляху ґрунтується на матеріальному самоствердженні та професійної реалізації: працевлаштуватися (бажано за фахом), зробити кар'єрний зріст, відкрити свою фірму (зайнятися бізнесом) - 100% від респондентів, що відповіли.

Узагальнений проект життєвого сценарію дівчат суперечливий.

Фактично декларована соціально прийнятна мета професійного зростання (88,9% до числа опитаних) вступає в прогнозовані конфлікти, в першу чергу, з цінностями сім'ї та дітонародження: вийти заміж - 100%, народити першу дитину - 77,8% від загального числа опитаних дівчат.

Гедонізм у проекті життєвого сценарію, за результатами нашого дослідження в першу чергу притаманний слабкій статі: відпочивати

(подорожувати країнами, відправлятися в кругосвітні подорожі тощо) визначили як мету 88,9%, в порівнянні з чоловіками 33,3%.

Загалом, смислотворюючу формулу побудови життєвого сценарію формулюють в наративах кар'єрного росту (100%); організації та заняття власним бізнесом (100%); народження, виховання, забезпечення власних дітей (100%); створення власної сім'ї, власного будинку (83,3%).

Однак, мета на забезпечення якості власного життя, або, іншою мовою самопотенціювання здоров'я з бажанням прожити його довгим відмітили лише 50% респондентів.

Альтруїстична мотивація у побудові життєвого сценарію простежувалася у 33,3% відсотків респондентів в концептуальних формулах: «Спілкуватися з сім'єю і друзями», «Допомагати морально і матеріально батькам», «Возитися з онуками» і т.п.

У дівчат основним сюжетом сценарію життєвого шляху виявився: «Заміжжя» - 100% і «Дім» - 77,8%; «Реалізація себе у творчості (як хобі)» - 77,8%; «Реалізовувати себе як особистість» - 55,5%; «Допомагати морально і матеріально батькам» - 88,9%.

Фактично ми отримали класичний жіночий патерн формування життєвого сценарію у якому стабільність життєвого середовища, як мета, домінує на усіма іншими цілями, на відміну від чоловічого сценарію де соціальна самореалізація набуває головних ознак.

В цілому ж, сенс і цінність як провідні категорії проектування життєвого сценарію розгортаються в координатах: соціальна й особистісна затребуваність, зміст якої, будучи завданою культурними зразками, в основі своїй визначається особистісними домаганнями; об'єктивним та суб'єктивним «полем можливостей»; рівнем самооцінки і глибиною рефлексії.

Наше дослідження, вважаючи на рік народження респондентів, в цілому показало, що усвідомлена побудова «сценарію життя» у більшості

молоді пов'язано з мрією, що асоціюється з самореалізацією, і є засобом досягнення Цілі, або проміжних етапів на шляху її опанування.

Мрія, безумовно, є важливою складовою формування життєвого сценарію, особливо серед молоді, виступаючи значним чинником творчого пошуку. У повсякденній мові мрією називається ціле коло явищ: і сильні бажання, і найбільш важливі в житті цілі, які людина планує здійснити в майбутньому, і реалізація цінностей, важливих для всіх людей.

Нерідко мрію, як складову життєвого сценарію, розглядають як плід уяви що не дає миттєвого результату. Однак людина будує плани відносно майбутнього і в своїй мрії визначає шляхи досягнення задуманого. У цьому випадку мрія є активним, довільним, свідомим процесом.

Мрія - одне з найбільш яскравих подій нашого внутрішнього життя і грає важливу роль у формуванні тактики й стратегії самореалізації. Досліджуючи формування життєвого сценарію, ми спираємося на «мрію-план» (хоча «мрію-фантазію» останнє не скасовує і не суперечить «мрії-плану», і як показують наші дослідження «мрія-фантазія» часто стає «мрією-планом»).

У цьому зв'язку, як зазначає Б.І. Додонов справжня мрія: завжди проявляється в роботі уяви, в ній створюється образ бажаного майбутнього, вона яскраво емоційно забарвлена, усвідомлена і «міцно закріплена в особистості».

На думку С.Л. Рубінштейна, саме можливість уявити те, що в даний момент ще не існує або здається неможливим, створює і підтримує мотивацію будь-якої творчої діяльності, а за нашим розумінням є основою формування життєвого сценарію особистості.

У цьому контексті, мрія - це емоційно забарвлений образ який формує вибір життєвого шляху молодої людини. Це ідеальна форма декларації цінностей особистості, цілей і мотивів вибору життєвого шляху.

В цілому, підбиваючи підсумки теоретичного аналізу та наявних у нас емпіричних даних можна зробити наступні висновки:

В основі теоретичного та емпіричного аналізу дослідження змістотворних механізмів самовизначення молоді у виборі пріоритетів життєвого шляху, перспективним, на нашу думку, є вивчення формування проєктів майбутнього на основі минулого і сьогодення, формування стратегії і тактики вибору способів самореалізації молоді в рамках конкретно-історичного часу, його впливу на визначення подальшого життєвого шляху.

У цьому зв'язку, при вивченні життєвого сценарію молоді необхідно акцентувати дослідницьку увагу не тільки на онтогенетичному, а й соціогенетичному механізмі його формування. У цьому контексті життєвий простір формує життєвий сценарій, визначається різноманітними подіями і фактами, що знаходять у ньому своє відображення.

Формування стратегії життєвого сценарію молоддю залежить від сукупності зовнішніх (соціальних) і внутрішніх (особистісних) властивостей і якостей, маючи в своїй основі механізм передадаптації який представляється, зокрема, в експериментальних сценаріях поведінки, успішність або не успішність яких визначає подальший шлях адаптації, що лежить в основі конструювання життєвої стратегії.

Відповідно до концепції вибору, формування сценарію життєвого шляху, ми розглядаємо як форму цілепокладання особистості в умовах соціального простору і часу.

Смислоутворююче основу проєктування майбутнього, свідоме ставлення особистості до вибору, стратегії і тактики його побудови та реалізації в освітній та професійній сферах, є найважливішим компонентом життєвої стратегії і самовизначення пріоритетів життєвого шляху студентською молоддю.

Мрія як модель ідеального майбутнього відображає не тільки фруструючу ситуацію, а й здатність молодих людей розвиватися і бути успішними.

Мрія є ціннісним орієнтиром формування життєвого сценарію, формуючи тактику і стратегію реалізації ціннісного вибору.

Продовжуючи наші пошуки, ми аналізували значимість і задоволеність в минулому, в сьогоденні і майбутньому (прогноз) не у вище вказаних сферах життєдіяльності, а таких як: культурна, економічна, суспільно-політична, духовно-моральна, сфера здоров'я та охорони здоров'я, отримання та підтвердження соціального статусу, сфера особистої безпеки, сфера екологічного благополуччя. Оцінка респондентами вище означеного в динаміці від минулого до майбутнього виставлялася за п'ятибальною шкалою (де 1 - мінімальна оцінка, 5 максимальна).

Аналіз отриманих даних значимості різних сфер життєдіяльності показав, що для студентів-юристів найбільш важливою є сфера соціального статусу, тобто положення, яке вони займають у суспільстві чи окремій соціальній підсистемі.

У цьому зв'язку, необхідно відзначити, що кожна людина є членом різних соціальних груп і відповідно володарем безлічі різних статусів. Той статус, який сама людина або оточуючі його наділяють, є основним, або головним. Це, як правило, професійний або особистісний (враховуючи економічну і суспільно-політичну складову) статус або статус в тій групі, де людина домагається більших успіхів. Зокрема, мова йде про його не тільки об'єктивної, але і суб'єктивної складової, яка передбачає вплив на інших людей і суспільство за допомогою привілейованого становища в системі розподілу матеріальних благ і влади, як соціально-психологічного ресурсу впливу (О.І. Шкаратан).

Для наших респондентів придбання соціального статусу (посада, соціальні зв'язки), як цінність, в тому числі і основа безпеки, виходить на перше місце.

При цьому, культурна, суспільно-політична, сфера здоров'я та охорони здоров'я, як і екологічне благополуччя, що не відречуться, втрачають першість в пріоритетах (з розрахунку оцінки значущості - 5).

Також, викликає дослідницький інтерес той факт, що, не дивлячись на «політизованість» суспільства, суспільно-політична сфера життєдіяльності для майбутніх юристів увійшла в пріоритетну зону лише для 35,14% респондентів, в незначимій - суспільно-політична сфера, була визначена 32, 44%, в «сірій» - невизначеною зоні по відношенню до цієї сфери життєдіяльності, виявилися 32, 43% опитаних (див. таблиця №1). Останнє, на нашу думку, потребує спеціальної уваги, тому саме юристи найбільш «вплетені» в нормативну організацію життя суспільства.

Таблиця №1

*Значимість різних сфер життєдіяльності
у представників студентської молоді*

№	Сфери життєдіяльності	Значимість (% до тих, що відповіли)				
		1	2	3	4	5
1	Культурна	13,51	5,41	18,92	48,65	13,51
2	Економічна	5,41	5,41	10,81	48,65	29,73
3	Суспільно-політична	16,22	16,22	32,43	27,03	8,11
4	Духовно-моральна	0,00	5,41	8,11	35,14	51,35
5	Здоров'я і його охорона	2,70	5,41	21,62	48,65	21,62
6	Соціальний статус	0,00	5,41	8,11	13,51	72,97
7	Безпеки	2,70	5,41	18,92	29,73	43,24
8	Екології	5,41	10,81	8,11	48,65	27,03

Як видно з таблиці №1, для більш ніж половини вибірки значимою є духовно-моральна сфера. Її ми визначали, як систему відносин між людьми, представлену такими підсистемами, як релігія, мораль, ідеологія, мистецтво. Майже 87 відсотків респондентів виділили її як більш-менш пріоритетною. Однак для решти духовна сфера як змістотворних професійної діяльності залишається невизначеною.

У цьому зв'язку, слід зазначити, що соціальна значимість духовної сфери визначається її найважливішою, пріоритетною функцією визначення

ціннісно-нормативної системи реалізації особистісних і професійних завдань, яка, в свою чергу, відображає рівень розвитку суспільної свідомості та інтелектуально-моральний потенціал суспільства в цілому.

Традиційно значущою залишається сфера економічна для 78,38% респондентів. Певною мірою економічне благополуччя сьогодні можна ототожнити з поняттям безпеки, в першу чергу, в контексті соціальної надійності організації життя.

В цілому ж, забезпечення безпеки, як сфери життєдіяльності суспільства можна розглядати:

1. У контексті діяльності окремих суб'єктів і державних інститутів щодо забезпечення адаптації до швидко мінливих соціально-економічних умов життя.

2. Організації соціального життя забезпечує більшу, меншу, але стабільність умов особистісного розвитку суб'єкта соціального процесу.

3. Забезпечення захисту біопсихосоціального здоров'я, що забезпечує досягнення певних бажаних для людини особистих і суспільних цілей.

4. У термінах екологічної безпеки.

У нашому опитуванні ми виділили безпеку, як в загальному контексті дії соціальних (економічних, суспільно-політичних) чинників, що не приводять до погіршення умов мікросоціуму конкретного суб'єкта і макросоціальних умов його включеності в соціальну тканину життя суспільства, так і на рівні оцінки значущості сфери захисту і забезпечення здоров'я, а також, в контексті оцінки сфери екології, як основи біологічного виживання людини.

В аспекті соціальної надійності адаптації та забезпечення особистісного розвитку, значущою сферою життєдіяльності суспільства (спільне - безпека) виділили 72,97% респондентів.

В аспекті захисту здоров'я - 70,27% з числа опитаних респондентів.

Екологічну сферу, як важливу для організації життєдіяльності визначили 75,68% студентів.

Кожен з вище наведених результатів проведеного нами опитування можна піддати спеціальному аналізу, в рамках окремих публікацій. Однак, узагальнюючи все вище сказане, виходячи з системного підходу, під безпекою ми розуміємо соціальну політику, стрижнем якої є забезпечення такого статусу суспільного буття, при якому ймовірність антропогенного шкоди фізичному, психічному і соціальному благополуччю людини внаслідок погіршення (руйнування) умов життєвого середовища з відповідними обмеженнями задоволення матеріальних і духовних потреб існування, зводиться до мінімуму [1]. Даний підхід підтверджується і даними нашого опитування, де розкид відповідей респондентів в рамках запропонованого комплексного підходу до розуміння безпеки не перевищує 3%.

Що стосується тимчасового вектора самовизначення, ретроспективно і в динаміці до сьогодення, аналізовані сфери життєдіяльності за критерієм задоволеності їх реалізації виражено мають негативну тенденцію.

Так, раніше культурною сферою були задоволені (оцінки 4-5) - 63,15% в порівнянні з справжнім 28,95% респондентів, економічної - 39,47% і 31,58% відповідно, суспільно-політичної - 42,1% і , в порівнянні, 18,4%, духовно-моральної - 57,9% і 55,26%, сфери здоров'я та охорони здоров'я - 55,27% і 42,11% відповідно, соціально-статусної - 57, 89% і 50% , безпеки - 57,9% і 36,85%, екологічної - 36,84% і 29,31% відповідно у часовій перспективі (див. таблиці №2 та №3).

Природно, перехід від дитинства, до самостійної студентського життя накладає свій відбиток на світовідчуття, індивідуальний результат включеності в соціальний процес крім сімейних конструктів та батьківської підтримки.

Включеність в нову екосистему (у широкому сенсі), зміна статусних відносин в соціальній системі від «дитина-батько» і «учень-учитель» до «викладач-студент», безпосередньо впливає на оцінку сьогодення в

системі «адаптація-дезадаптація», а іноді , за висловом студентів: - «ми замерзли», формою самозбереження в нових соціальних умовах.

Однак, сфера, зокрема культури (культурної адаптації), яка втратила за оцінками студентів від минулого до сьогоднішнього 34,2% позитивних оцінок, безпосередньо пов'язана з організацією освіти, як універсального механізму трансляції її норм в рамках цілеспрямованої діяльності.

Таблиця №2

*Задоволеність сферами життєдіяльності у минулому
представників студентської молоді*

№	Сфери життєдіяльності	Задоволеність у минулому (% до тих, що відповіли)				
		1	2	3	4	5
1	Культурна	7,89	10,53	18,42	57,89	5,26
2	Економічна	10,53	21,05	28,95	36,84	2,63
3	Суспільно-політична	15,79	7,89	34,21	36,84	5,26
4	Духовно-моральна	2,63	7,89	31,58	31,58	26,32
5	Здоров'я і його охорона	7,89	7,89	28,95	26,32	28,95
6	Соціальний статус	7,89	5,26	28,95	36,84	21,05
7	Безпеки	2,63	7,89	31,58	42,11	15,79
8	Екології	7,89	26,32	28,95	23,68	13,16

Таблиця №3

*Удовлетворенность сферами жизнедеятельности в настоящем у
представителей студенческой молодежи*

№	Сфери життєдіяльності	Задоволеність у теперішньому (% до тих, що відповіли)				
		1	2	3	4	5
1	Культурна	5,26	15,79	50,00	18,42	10,53
2	Економічна	15,79	26,32	26,32	26,32	5,26
3	Суспільно-політична	23,68	21,05	36,84	13,16	5,26
4	Духовно-моральна	0,00	10,53	34,21	47,37	7,89
5	Здоров'я і його охорона	5,26	15,79	36,84	31,58	10,53
6	Соціальний статус	7,89	15,79	26,32	36,84	13,16
7	Безпеки	18,42	21,05	23,68	26,32	10,53
8	Екології	13,16	39,47	21,05	26,68	2,63

Прогноз задоволеністю певними вище сферами життєдіяльності студентами-юристами в перспективі професійної діяльності значно оптимістичніше як по відношенню до минулого, так і по відношенню до теперішнього (див. Таблицю №4).

В рамках узагальнення оцінки 4-5 балів задоволеністю справжнім порівняно з прогнозом майбутнього, щодо культурної сфери, респонденти поставили такі оцінки: культурна сфера - справжнє 28,95%, майбутнє 78,37%; економічна - 31,58% і 70,27% відповідно; суспільно-політична - 18,4% і 54,05%; духовно-моральна - 55,26% і 64,86% відповідно; сфери здоров'я та охорони здоров'я - 42,11% і 67,57%; соціально-статусна сфера - 50% і 67,56%; сфера безпеки - 36,85% і 62,16%; екологічна - 29,31% і 56,76% відповідно до загального числа респондентів.

Таблиця №4

Прогноз удовлетворенность сферами жизнедеятельности в будущем у представителей студенческой молодежи

№	Сфери життєдіяльності	Прогноз задоволеності у майбутньому (% до тих, що відповіли)				
		1	2	3	4	5
1	Культурна	2,70	8,11	10,81	54,05	24,32
2	Економічна	13,51	5,41	10,81	43,24	27,03
3	Суспільно-політична	5,41	2,70	37,84	43,24	10,81
4	Духовно-моральна	0,00	10,81	24,32	24,32	40,54
5	Здоров'я і його охорона	5,41	8,11	18,92	37,84	29,73
6	Соціальний статус	0,00	5,41	27,03	24,32	43,24
7	Безпеки	2,70	2,70	32,43	24,32	37,84
8	Екології	5,41	10,81	27,03	29,73	27,03

У зв'язку з наведеними даними, слід зазначити, що отримані результати в основі своїй не тільки мають претензії на «віддачу» отримання в майбутньому певного освітнього цензу, і як наслідок, підвищення культурного, економічного і соціального статусу. Якщо

придивитися до цифр, йдеться про вибір напрямків самореалізації, де зокрема, культурна та економічна сфери домінують над усіма основними.

Виходячи з проведених нами досліджень, можна зробити загальний висновок, що диференційоване ставлення сучасної студентської молоді до основних сфер життєдіяльності суспільства знаходиться, як в опосередкованої, так і прямої залежності від раніше наявного та придбаного досвіду соціальної адаптації на шляху соціального вибору і в ході оволодіння професією.

Аналіз вектору розвитку ціннісних орієнтацій від минулого до майбутнього має важливе прогностичне значення для розуміння механізмів визначення значущості образу майбутнього особистого і, що не менш важливо, професійного соціального самовизначення, визначального, в кінцевому рахунку, змістовну сторону еволюції суспільства.

Особливу увагу в цьому контексті, необхідно приділити соціальній адаптації та гуманітарного розвитку майбутніх юристів, тому їх майбутня професійна діяльність безпосередньо пов'язана з нормативною організацією соціуму і правозастосовчої діяльністю. При цьому слід задуматися про те, що від 20 до 40 відсотків опитаних (особливо це стосується запропонованого комплексного підходу до визначення безпеки), бачать себе в «сірій» або негативно певній зоні по відношенню до основних сфер життєдіяльності суспільства.

Література

1. Проблема жизненного сценария личности: психологические подходы к пониманию феномена, исследование и коррекция в психотерапии. <http://esalen42.ru/library/psihoterapy/73-problema-zhiznennogo-scenariya-lichnosti-psihologicheskie-podhody-k-ponimaniyu-fenomena-issledovanie-i-korrekcija-v-psihoterapii.html>)

Опубликовано:

Полетаева А.В., Григорьева Е.В., Ляхова М.А. Теоретические

- представления о жизненном сценарии. Постнеклассическая практическая психология: региональный опыт: коллективная монография / под ред. М.С. Яницкого, Ю.В. Пелеха. - Тернополь: Навчальна книга - Богдан, 2011. - 366 с.
2. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – СПб.: Питер, 2002. – 720с.
 3. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии. – М.: Педагогика, 1976. – 416 с.
 4. Тэшфел, 1984, с. 242 Тэшфел А. [Tajfel H.] Эксперименты в вакууме. В кн.: Г.М. Андреева, Н.Н. Богомолова, Л.А. Петровская (Ред.), Современная зарубежная социальная психология. М.: Моск. гос. университет, 1984. – С. 229–243.
 5. Швалб Ю.М. О соотношении категорий «жизненный путь» и «образ жизни» личности / Актуальні проблеми психології: Екологічна психологія: Збірник наукових праць / За ред. С.Д. Максименка. – Т. 7. – Вип. 24. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2010. – С. 274-283.
 6. Штомпка П. Социальное изменение как травма // Социс, 2001. – № 1. – С. 6-16.

5.16. Психологія формування та розвитку екологічної культури студентської молоді

Сучасний стан навколишнього середовища свідчить про те, що людство опинилося перед глобальною проблемою, розв'язання якої потребуватиме значних зусиль як окремих особистостей, так і суспільства загалом. Ситуація, що склалася у довкіллі, зумовлює визначення шляхів та розробку і запровадження заходів, спрямованих на подолання екологічної

кризи, а оскільки головним чинником, що призводить до катастрофічних змін у довкіллі, є людина, то виникає потреба у заходах, спрямованих на формування у неї належних екологічних знань, що стануть основою екологічної грамотності, екологічної компетентності та загалом – екологічної культури.

У межах психологічних проблем екологічних дисциплін розв'язуються, перш за все, наступні задачі: формування та розвиток екологічної свідомості (О.В.Білоус, І.В.Кряж, В.О.Скребець, В.А.Ясвін); формування екологічної поведінки (С.Д.Дерябо, О.С.Мамєшина); оптимізація взаємодії людини та довкілля (О.Л.Вернік, О.В.Рудоміно-Дусятська, Ю.М.Швалб); психологія людини, що перебуває у екстремальних екологічних ситуаціях (О.М.Гарнець, В.В.Рибалка, В.О.Скребець, С.І.Яковенко); вікові особливості формування еколого-орієнтованого способу життя (О.О.Вовчик-Блакитна), а також формування екологічної культури (В.Є.Борейко, О.Л.Вернік, С.М.Глазачев, А.Н.Захлебний, І.Д.Зверєв, М.Н.Моїсєєв, В.О.Моляко, О.Є.Перфілова, І.Т.Суравегіна). Разом із тим, проблема формування та розвитку екологічної культури суб'єкта життєдіяльності, зокрема, екологічної культури студентської молоді, досліджена недостатньо, що і зумовило визначення об'єкта і предмета нашого дослідження.

Екологічну культуру ми визначаємо як систему індивідуальних морально-етичних норм, поглядів, установок, цілей і цінностей, що стосуються взаємовідносин у системі “людина – довкілля” і реалізується через екологічну свідомість, яка відображає мікрорівень, мезорівень, макрорівень та мегарівень середовища, а також – через екологічну діяльність, що проявляється у підтримці, розвитку довкілля та у створенні його елементів.

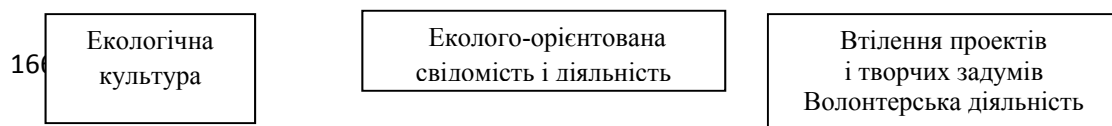
Важливим також є те, з яких суб'єктів навчання та з якого періоду процесу освіти, потрібно розпочинати розбудову системи ефективної екологічної освіти, що стане чинником та умовою розвитку екологічної

культури особистості. Ми вважаємо, що це, перш за все, мають бути студенти-екологи та студенти-психологи, які у подальшому трансливатимуть екологічну культуру у сучасне суспільство, а також студенти, що навчаються за спеціальністю “соціальна робота”, які, зокрема, можуть організовувати та очолювати волонтерський рух та проводити роботу з громадами. Саме серед цієї категорії студентів нами проводилися констатувальні дослідження та формувальний експеримент, які дозволили створити та впровадити у освітню практику психологічну концепцію формування та розвитку екологічної культури студентської молоді. Експериментальною базою дослідження стали наступні навчальні заклади: КНУ імені Тараса Шевченка (м. Київ, Україна); Міжрегіональна академія управління персоналом (м. Київ, Україна); Севастопольський міський гуманітарний університет (м. Севастополь, Україна); Севастопольський національний університет ядерної енергії та промисловості. Дослідження проводилося у 2005 – 2013 роках.

Метою нашого дослідження було створення психологічної концепції розвитку екологічної культури студентів вищих навчальних закладів та, на базі цієї концепції, розробка технології екологічної освіти у вищих навчальних закладах.

Представлена нами на рис.1 психологічна модель формування екологічної культури студентської молоді містить етапи формування екологічної культури, до яких належать екологічна грамотність, екологічна освіченість та екологічна компетентність. Для ефективного проходження цих етапів потрібні певні умови, що сприятимуть формуванню екологічної грамотності, освіченості, компетентності та екологічної культури загалом.

Ми також висуваємо припущення, що дану модель формування екологічної культури студентської молоді, із певними урахуваннями вікових особливостей, можна застосовувати для формування екологічної культури як школярів, так і у системі післядипломної освіти.

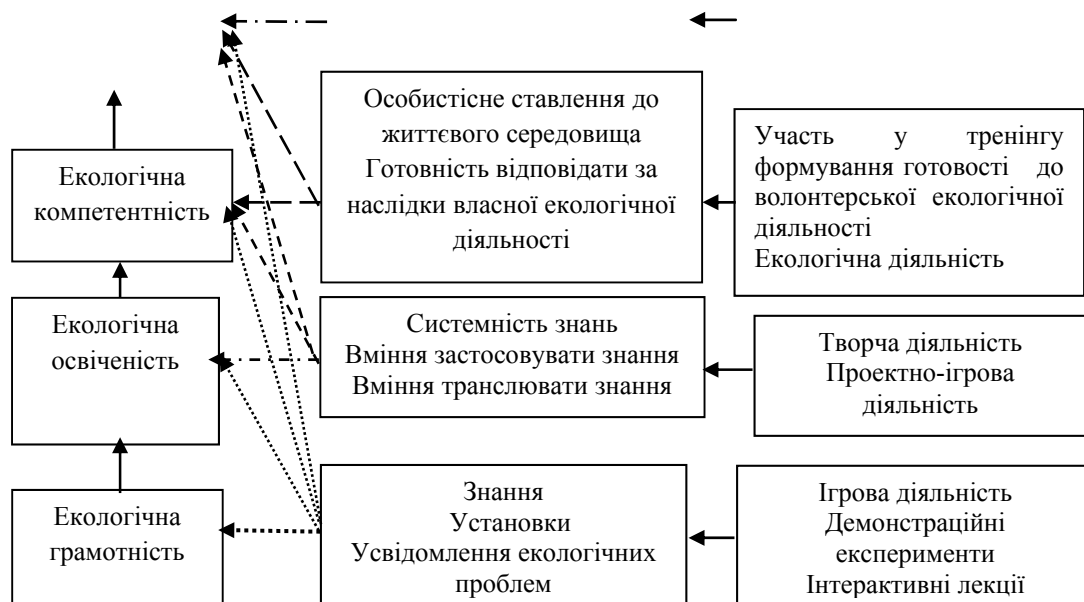

Рис. 1. Психологічна модель формування екологічної культури студентської молоді

Отже, як видно на рис. 1, задля ефективного формування екологічної грамотності, яку складають: знання у сфері екологічних дисциплін; усвідомлення того, що екологічні проблеми стосуються кожного і вирішувати їх повинен і може кожен член суспільства, а також еколого-орієнтовані установки, потрібно створити такі умови, щоб студенти реально відчували свою причетність до розв'язання проблем довкілля. Тут ми пропонуємо включення студентів у інтерактивні лекції, щоб вони могли обговорювати екологічні проблеми, дискутувати, ставити питання та відповідати на них. Крім того, на етапі формування екологічної грамотності, ми пропонуємо ігрові методи і демонстраційні експерименти, які б допомогли відчувати суб'єктам навчання реальну гостроту ситуації, що склалася у їхньому життєвому середовищі.

На другому етапі формувального експерименту ми ставили перед собою мету формування екологічної освіченості, що визначається нами як система знань у сфері екологічних дисциплін; вміння застосовувати ці знання на практиці і транслювати їх, а також можливість впливати на розвиток життєвого середовища та на відвернення екологічних криз і

катастроф, тобто поняття освіченості або ж – компетенції, містить когнітивну та операційно-технологічну складові. Задля формування екологічної освіченості, ми поставили завдання: систематизувати екологічні знання, що потрібні для ефективної діяльності у довкіллі, навчити студентів, як застосовувати ці знання у екологічній діяльності, так і транслявати їх у суспільство. З цією метою ми пропонуємо включення суб'єктів навчання у проектно-ігрову і творчу діяльність, спрямовану на створення креативних ідей порятунку, охорони, розвитку та створення довкілля. Для цього потрібно створення для студентів ігрового простору, де вони змогли б розробляти і, певною мірою, реалізовувати проекти, спрямовані на охорону і розвиток довкілля, а також на створення елементів життєвого середовища.

На третьому етапі, етапі формування екологічної компетентності необхідно приділити увагу, перш за все, розвитку особистісного ставлення суб'єктів навчання до життєвого середовища та їх готовності відповідати за наслідки власної екологічної діяльності – запобігати завданню шкоди довкіллю та долати наслідки власної неекологічної діяльності, якщо така трапляється.

Екологічну компетентність ми визначаємо як особистісне ставлення до життєвого середовища та готовність відповідати за наслідки своєї екологічної діяльності у цьому середовищі. Екологічна компетентність також включає такі складові, як мотиваційну, етичну, соціальну, поведінкову. Умовою формування екологічної компетентності має стати залучення студентів до участі у тренінгу формування готовності до волонтерської діяльності, завдяки чому у студентів сформується мотивація еколого-орієнтованої діяльності, яку вони реалізовуватимуть у активності, спрямованій на охорону, розвиток та створення елементів довкілля.

І, нарешті, на завершальному четвертому, етапі, який вбирає у себе, “знімає” усі попередні етапи формувального експерименту, має

відбуватися формування екологічної культури студентської молоді, яка реалізується у еколого-орієнтованій свідомості та еколого-орієнтованій діяльності, що виражаються у системі індивідуальних морально-етичних норм, поглядів, установок, цілей і цінностей, що стосуються взаємовідносин у системі “людина - довкілля” і реалізується у відображенні мікросередовища, мезосередовища, макросередовища та мегасередовища, а також у діяльності, спрямованій на охорону й розвиток середовища та на створення його елементів.

Умовою формування екологічної культури студентської молоді має стати створення такого навчального простору, у якому б можна було би втілювати екологічні проекти і задуми, для яких потрібно визначати цілі та напрацьовувати норми взаємодії із довкіллям. Безумовно, в ідеалі, розв’язання такого завдання потребує виходу за межі формальної освіти та долучення до системи неформальної і інформальної освіти.

Ми також намагалися вийти за межі формальної освіти і запропонували студентам долучитися до тренінгу, що проводився поза рамками навчального процесу. Метою тренінгу якого було формування соціально-психологічної готовності до волонтерської діяльності у сфері охорони та розвитку довкілля, побудований на принципі активності, принципі партнерського спілкування та принципі екологічності [4].

Формувальний експеримент проводився у 4 групах студентів-психологів Міжрегіональної академії управління персоналом (97 чоловік, з них – 67 дівчат і 30 хлопців) та у 4 групах студентів факультету психології КНУ імені Тараса Шевченка спеціальності “соціальна робота” (70 чоловік, з них – 59 дівчат і 11 хлопців) Контрольними групами виступали як 2 групи студентів КНУ імені Тараса Шевченка спеціальності “соціальна робота” та 2 групи студентів Міжрегіональної академії управління персоналом спеціальності «психологія», а також по одній групі студентів Севастопольського гуманітарного університету і Севастопольського національного університету ядерної енергії та

промисловості (загалом контрольна група складала 165 чоловік). Загалом кількість студентів, що брало участь у формувальному експерименті та у констатувальному дослідженні складала 332 чоловіки. Крім того, 600 студентів, як денної, так і заочної форми навчання у різних вузах, брали участь у роботі із нашими тестовими методиками.

Згідно із запропонованою моделлю формувальний експеримент складався із 4 етапів. Оскільки експеримент проводився на основі процесу викладання психологічних дисциплін “Екологічна психологія” та “Сучасні теорії способу і якості життя”, екологічна грамотність, освіченість і компетентність мали набути також форми екопсихологічної грамотності, освіченості та культури. У процесі формувального експерименту застосовувалися, розроблені, або адаптовані, нами, інноваційні технології викладання дисциплін екологічного циклу.

1. На першому етапі, присвяченому формуванню екологічної та екопсихологічної грамотності студентів, відбувалося оволодіння студентами системою таких екологічних та екопсихологічних знань, на ґрунті яких формуються усвідомлення екологічних проблем та установки на необхідність їх розв’язання. З цією метою під час вивчення предмету, завдань, проблем, основних понять екологічної психології та її місця у системі екологічних дисциплін, нами застосовувалися наступні методи: ігрові методи, демонстраційний експеримент, метод соціальних дилем, метод еколого-орієнтованого інформування, інтерактивні лекції та метод формування понять.

Так, для початку, виходячи із принципу активності, щоб швидко та ефективно ввести студентів у сферу екологічних проблем, ми запропонували їм зіграти у гру “Горіхи” [3], яка використовувалася нами у якості демонстраційного експерименту, що, як правило, показував налаштованість індивіда отримати усе в режимі “тут і тепер” (забрати “горіхи” якомога швидше, а не чекати, поки їх кількість почне подвоюватися). Після завершення гри проводилося її обговорення і

студенти легко знаходили паралель між діями у грі та поведінням у довкіллі, коли, як окрема людина, так і суспільство у цілому, виснажують ресурси, не думаючи про те, що вони та їх нащадки споживатимуть у найближчому майбутньому.

Наступна гра, що пропонувалася студентам називається “Червоне і чорне” [2], яка, у свою чергу побудована за аналогією із грою “Дилема ув’язненого” [5]. Вона показує, як непродумані стратегії поведінки, побудовані на егоїзмі, призводять до програшу – як колективного, так й – індивідуального. Після аналізу ходу та результатів гри “Червоне і чорне”, обговорювалися приклади екологічних ситуацій, аналогічних тим, що змодельовано у грі “Червоне і Чорне”, коли йде гра на Червоне, тобто застосовуються егоїстичні стратегії, які, врешті-решт призводять до програшу. Це, наприклад, гонка озброєнь, браконьєрство, виснаження ґрунтів тощо. Після обговорення прикладів пропонувався розгляд шляхів конструктивного розв’язання соціальних дилем [1]. На цьому відрізку формувального експерименту ми спиралися, перш за все, на принцип активності, а також на принцип єдності емоційного і інтелектуального.

З метою формування усвідомлення того, що дії однієї окремої людини можуть значно вплинути на екосистему і, навіть, зруйнувати її, нами пропонувався розгляд метафори “Трагедія общинних вигонів”, де показано як невеликий внесок у руйнування екосистеми однієї людини множиться на кількість членів громади і призводить до її цілковитого руйнування [5]. Далі у групі обговорювалися приклади, аналогічні наведеній метафорі, із минулого та сьогодення. Так, згадувалося про те, що пустелі – це власно і є той самий “витоптаний майданчик” замість плодючих земель, тільки втоптали його не худоба, що належала окремим фермерам, а стада кочових племен. Що стосується сьогодення, то згадувалося, перш за все, бажання великої кількості людей мати власного автомобіля, що призводить не тільки до надзвичайної загазованості середовища існування, а й – до неможливості пересуватися на цьому авто

через тисняву на дорогах. На даному етапі формувального експерименту ми застосовували принцип екологічності, який, зокрема полягає у тому, що наголошує: через знищення елементів довкілля, людина знищує як середовище власного розвитку, так і саму себе а індивідуально вигідні стратегії поведінки, наслідки яких не продумані детально, ведуть до колективного програшу, а врешті-решт – і до індивідуального.

Для закріплення розуміння значимості екологічної поведінки кожної окремої людини та кожної окремої зміни, яку вона вносить у життєве середовище, розглядалася “Теорія хаосу” (“Ефект метелика”) Едварда Лоренца [4]. Едвардом Лоренцом математично було доведено, що маленьке відхилення у системі вхідних даних (у даному випадку, в зміні умов середовища) призводить до значних змін у підсумкових даних. У науці цей феномен називається “високочутливістю до початкових умов”, а у повсякденному житті – “Ефект метелика” або ж “теорія хаосу”. Тут нами було актуалізовано принцип єдності емоційного й інтелектуального, адже якщо під час викладання дисципліни апелювати лише до когнітивного компонента ставлення студента до довкілля, не зачіпаючи емоційного, то це майже не вплине на його ціннісну систему та поведінку, отже екологічні та екопсихологічні теорії під час їх викладання мають набувати особистісного значення та бути емоційно забарвленими.

Ми також вважаємо, що формування екологічної культури загалом та її окремих складових буде ефективним, тільки у тому випадку, якщо у процесі цього формування будуть використовуватися принцип позитивності і принцип конструктивності. Тобто, у суб’єктів навчання обов’язково потрібно сформувати, з одного боку, розуміння шляхів, методів і засобів, спрямованих на охорону, розвиток та створення елементів довкілля (принцип конструктивності) та впевненість у тому, що це може зробити одна окремо взята людина (принцип позитивності). Задля цього проводиться інформування студентів про ефективну еколого-орієнтовану діяльність окремих осіб, таких, наприклад, як Кен Ногучі, що

самотужки дев'ять тон сміття з Паміру, або Вангарі Маатаї, завдяки чийй діяльності вдалося призупинити перетворення африканських лісів на пустелю.

Усі вище зазначені принципи, методи та технології сприяють формуванню мотивації до засвоєння екологічних знань, а також їх подальшої трансляції та спрямуванню їх на охорону та розвиток довкілля.

Що стосується формування основ екологічних знань та їх базових понять на яких, зокрема, ґрунтуються навчальні дисципліни “Екологічна психологія” та “Сучасні теорії способу і якості життя”, а також екопсихологічних знань, що сприяють формуванню екологічної культури і трансляції її у суспільство, то це формування відбувалося за допомогою методу формування понять, який, у свою чергу, базувався на принципі активності. Тобто, студенти не отримували відразу ж визначення певних понять, а, за допомогою викладача, поетапно, намагалися їх сформулювати, що, як показали наші дослідження, значно вплинуло на ефективність засвоєння екологічних та екопсихологічних знань.

До початку експерименту та після його завершення, нами проводилося оцінювання екологічної грамотності студентів, як контрольної, так і експериментальної групи за тестом “Екоерудит-1” (“Екоерудит -2”). Як видно із результатів, представлених у табл. 1, до формувального експерименту суттєвих відмінностей у екологічних знаннях між студентами контрольної та експериментальної групи не відзначалося ($p > 0,05$), то після формувального експерименту показники рівня знань у сфері екології суттєво збільшилися у студентів експериментальної групи ($p < 0,05$).

Таблиця 1.

Результати дослідження екологічних знань студентів контрольної та експериментальної груп (до та після формувального експерименту)

Екологічні знання		Групи досліджуваних	Кількість студентів	Середній показник	t-критерій Стьюдента для незалежних вибірок
екологічні знання до формульовального експерименту		експериментальна група	167	2,09	0,645
		контрольна група	165	2,14	0,604
екологічні знання після формульовального експерименту		експериментальна група	167	2,65	0,001
		контрольна група	165	2,34	0,001

Цей факт ми можемо пояснити, по перше, тим, що студенти отримували широкі знання із сфери екологічних дисциплін, адже екологічна психологія як навчальна дисципліна побудована таким чином, що для розгляду екопсихологічних проблем вона залучає дані із усіх інших дисципліни екологічного циклу – загальної екології, соціоекології, екологічної політики, екологічної етики, екологічної естетики тощо.

По-друге, на першому етапі нашого формульовального експерименту, перед тим, як розпочати формування екологічної грамотності, нами здійснювалося, за допомогою інтерактивних лекцій, демонстраційних експериментів, а також екологічних ігор, формування усвідомлення екологічних проблем студентами, формування мотивів пізнавальної діяльності, що, у свою чергу, зробило більш ефективним засвоєння ними екологічних знань.

Разом із тим, варто зазначити, що студенти контрольної групи також демонстрували досить високі показники рівня екологічних знань: під час першого зрізу – 2,14 та 2,34 – у другому (при максимумі – 4), у той час як студенти експериментальної групи до формувального експерименту показували 2,09, а після – 2,65. Таким чином, у студентів контрольної групи також зріс рівень екологічних знань, що можна пояснити, зокрема, і тим, що їх участь у нашому констатувальному дослідженні спонукала до осмислення екологічних проблем та до пошуку відповідей на питання, що стосуються екології.

Суттєвою виявилася відмінність в усвідомленні екологічних проблем у студентів експериментальної та контрольної груп ($p < 0,05$). Так, на відміну від студентів контрольної групи, студенти експериментальної групи почали усвідомлювати важливість екологічної діяльності однієї окремої людини, оскільки така діяльність може як призвести до екологічної катастрофи, так і відвернути її; почали розуміти, що екологічні дисципліни потрібно вивчати кожній людині; що екологічне виховання має розпочинатися із раннього віку, у сім'ї; що за стан довкілля має нести відповідальність кожна людина, а також усвідомили, що екологічну кризу можна подолати і таке подолання може розпочати кожен, хто бажає змінити цей світ на краще.

Отже, на першому етапі нашого формувального експерименту нам вдалося підвищити рівень екологічної грамотності студентів експериментальної групи завдяки включенню їх у обговорення екологічних проблем на інтерактивних лекціях, а також участь у демонстраційних експериментах та екологічних іграх, що сприяло зростанню рівня екологічних знань, усвідомленню екологічних проблем та формуванню еколого-орієнтованих установок.

2. На другому етапі формувального експерименту відбувалося формування екологічної освіченості, яке полягало у формуванні системи

знань у сфері екологічних дисциплін, а також вміння застосовувати ці знання на практиці та вміння транслювати їх.

З цією метою під час вивчення розділу, присвяченому, нами детальному розгляду тем: “Середовище і його фактори”, “Поняття про екологічну свідомість”, “Поняття про якість життя”, “Поняття про рівень життя”, “Теорії способу життя”, “Взаємозв’язок способу і якості життя” тощо, застосовувалися наступні методи: інтерактивні лекції, метод дискусії, метод аналізу екологічних повідомлень і метод екологічних кейзів (аналіз екологічних ситуацій), а також студенти за допомогою засобів ігрової діяльності долучалися до проектування у сфері екології та до творчої діяльності, спрямованої на продукування ідей щодо охорони, розвитку та створення елементів довкілля. При цьому брався до уваги принцип єдності екологічної свідомості та екологічної діяльності, а також принципи: позитивності, конструктивності та екологічності; принцип цілісності; принцип єдності людини та довкілля; принцип проблемності; принцип єдності інтелектуальної та емоційної сфер психіки; принцип наукового підходу; принцип зв’язку з реальним життям та принцип актуальності.

Так, під час інтерактивних лекцій екологічні та екопсихологічні проблеми формулювалися таким чином, щоб кожен суб’єкт навчання усвідомив, по-перше, що вони стосуються його особисто, а по-друге, що їм, за певних умов, під силу вирішувати ці проблеми. Наприклад, студенти, вивчаючи тему рівнів середовища, спочатку аналізують екологічні проблеми, з якими вони стикаються на рівнях у мікросередовища та мезосередовища, тобто, на тих рівнях, де вони не тільки найбільш гостро їх відчують а й найбільш вдало можуть їх контролювати та управляти ними, а також обговорюють, наскільки вони здатні розв’язати ці проблеми. Потім надається більш складна проблема для розв’язання – запропонувати шляхи подолання певних екологічних проблем, що виникають на рівні

макросередовища та мегасередовища. При цьому, найбільше цінуються ті пропозиції, що:

а) є реальними;

б) можуть бути втіленими у практику окремою особою.

На цьому етапі студентам також пропонуються (або вони самі пропонують) теми дискусій, що стосуються того, як оптимізувати взаємодію і взаємостосунки між людиною та середовищем і що для цього потрібно робити.

З метою активізації екологічного мислення суб'єктів навчання використовується метод аналізу екологічних повідомлень, що з'являються у засобах масової інформації, а також застосовується метод кейзів (метод аналізу екологічних ситуацій), де суб'єкти навчання виступають як експерти та проектанти [4].

У результаті такої діяльності студенти, з одного боку, починають розуміти надзвичайну важливість для себе особисто того, що відбувається у навколишньому середовищі, тобто, у них починає формуватися особистісне ставлення до довкілля, а з іншого – усвідомлюють, що кожен із них може зробити свій внесок у його збереження та розвиток. У них також виникає бажання не тільки діяти самим, але й – формується здатність передавати власні знання та вміння, транслювати їх у суспільство.

Для перевірки того, наскільки студенти засвоїли систему екологічних знань і чи зможуть вони їх застосовувати і транслювати було запропоновано повторно заповнити таблицю тесту “Що потрібно робити для довкілля”.

Як показали результати дослідження, майже третина студентів експериментальної групи, знає, що потрібно робити для охорони, розвитку та створення елементів довкілля на усіх його рівнях – мікрорівні, мезорівні, макрорівні та мегарівні середовища. У той же час, у середньому

< 5% студентів контрольної групи представили мегарівень середовища та пропозиції із екологічної діяльності у ньому.

Результати дослідження рівня освіченості у сфері екологічних проблем серед студентів контрольної групи та експериментальної групи, після формувального експерименту, представлено у табл. 2.

Як видно з табл. 2, середній показник рівня освіченості у сфері екологічних проблем зріс до 11,6, (у контрольній групі він зріс лише до 9,18) у той час, як перед початком формувального експерименту рівень освіченості у сфері екологічних проблем дорівнював 8,91 в експериментальній групі, та – 8,85 у контрольній. Тобто, після формувального експерименту з'явилися суттєві відмінності у рівні екологічної освіченості між контрольною та експериментальною групою ($p < 0,5$).

Студенти експериментальної групи після формувального експерименту вже могли внести свої пропозиції щодо еколого-орієнтованої діяльності не тільки на рівні макросередовища (як це було до формувального експерименту), але й – на найвищому рівні – рівні мегасередовища. У той же час студенти контрольної групи, у переважній більшості) не виходили у своїх пропозиціях за 8 рівень (створення елементів середовища на макрорівні).

Таблиця 2.

Результати дослідження рівня освіченості у сфері екологічних проблем серед студентів контрольної та експериментальної групи (після формувального експерименту)

Знання про діяльність	Групи досліджуваних	Кількість студентів	Середній показник	t- критерій Стьюдента для незалежних вибірок
що потрібно робити для довкілля	експериментальна група	167	11,60	0,000
	контрольна група	165	9,18	0,000

3. На третьому етапі, де здійснювалося формування екологічної компетентності, яка, окрім освіченості, передбачає особистісне ставлення до життєвого середовища та готовність відповідати за наслідки своєї екологічної діяльності у цьому середовищі, а також включає такі складові, як – мотиваційну, емоційну та поведінкову.

Здійснюючи цей крок у формуванні екологічної культури студентської молоді, ми спиралися як на загальнометодологічні принципи, що застосовуються у сфері екологічних дисциплін - принцип детермінізму, принцип єдності свідомості та діяльності, принцип системності, так і на базові принципи екологічної психології – принцип екологічності, принцип конструктивності, принцип позитивності.

Крім того нами враховувалися і інші психологічні принципи екологічних дисциплін: принцип компетентності; принцип особистої вмотивованості та принцип усвідомлення наслідків екологічної діяльності; принцип особистої відповідальності; принцип наукового підходу; принцип зв'язку з реальним життям.

З цією метою під час вивчення теми, що стосується екопсихології взаємодії людини і середовища присвяченої проблемам екологічної свідомості, нами застосовувалися наступні методи: інтерактивні лекції, метод дискусії, ігрові методи, мотиваційно-емотивні методи, метод

постановки та розв'язання проблем, метод активних цінностей, поведінкові методи, креативні методи, тобто, такі методи, що спонукають суб'єкт навчання взаємодіяти із життєвим середовищем, піклуючись про нього, розвиваючи його. Завдяки цьому у нього складається особистісне ставлення до цього середовища та формуються екологічні цінності.

У результаті застосування цих методів, які створюють такі умови, коли суб'єкт навчання взаємодіє із життєвим середовищем, піклуючись про нього, розвиваючи його, у нього складається особистісне ставлення до цього середовища та формуються цінності, пов'язані із екологією.

На даному етапі формувального експерименту також було проведено тренінг, спрямований на формування соціально-психологічної готовності до волонтерської еколого-орієнтованої діяльності яка полягає, перш за все, в усвідомленні необхідності власного внеску у збереження та розвиток довкілля, оскільки довкілля є умовою існування особи, що, у свою чергу, формує відповідальність за наслідки власної екологічної діяльності.

Під час тренінгу суб'єктам навчання надавалися знання щодо феномену волонтерства та особливостей еколого-орієнтованої волонтерської діяльності, а також знання щодо функціонування єдиної системи “людина – довкілля”.

Еколого-психологічний тренінг був побудований таким чином, щоб:

- сприяти усвідомленню учасниками власної відповідальності за розвиток довкілля;
- сформувати в учасників відчуття власної спроможності впливати на екологічну ситуацію;
- сформувати мотивацію до волонтерської екологічної діяльності;
- сформувати вміння та навички екологічної діяльності;
- розвинути особистісні характеристики, що сприятимуть ефективному здійсненню волонтерської екологічної діяльності [4].

Варто наголосити, що тренінг, спрямований на формування готовності до волонтерської діяльності проводився поза межами навчального процесу і студенти добровільно брали у ньому участь.

Після проведення тренінгу, у межах вивчення дисциплін “Екологічна психологія” та “Сучасні теорії способу і якості життя” студентами було запропоновано та втілено у життя кілька проектів, що стосувалися охорони і розвитку довкілля. Так, наприклад, студентами пропонувалися різні екологічні проекти, які можна впровадити у життя самотужки або за допомогою невеликих груп. Це, наприклад, такий проект, як: “Дай речам друге життя”, де пропонувалося використання пластикових пляшок, бляшанок, поліетиленових пакетів для створення предметів, що мають тривале життя – плотів, господарчих будівель, дачних меблів, тощо. Пропонувалися також проекти “Зробимо наше дачне містечко чистим”, “Моє подвір’я завжди красиве”, “Мій життєвий простір починається з моєї власної кімнати”, “Приберемо та обладнаємо місце нашого відпочинку”, а також багато інших проектів, частину з яких було втілено у життя.

Для визначення рівня екологічної компетентності нами застосовувалися наступні тести: “Екологія у нашому житті” (варіант I та варіант II), за допомогою якого визначався рівень екологічності поведінки та її спрямованість, а також тести, побудовані за методом полярних профілів - “Екологічні цінності” та “Альтернатива”, за допомогою якого ми визначали рівень емоційного ставлення до довкілля.

Наші дослідження показали, що рівень еколого-орієнтованої поведінки у експериментальній групі після проведеного нами формувального експерименту значно виріс і має значимі відмінності із показниками контрольної групи. Так, наприклад до формувального експерименту, студенти вважали, що, у середньому житель України за своє життя висаджує лише одне дерево, а після формувального експерименту їх думка змінилася, і вони, у середньому, показали, що один житель висаджує більше двох дерев. Оскільки дане питання має проєктивний характер, то

студенти, відповідаючи на нього керувалися власним досвідом та досвідом спілкування із своїми знайомими, то до формувального експерименту вони називали досить низьку кількість зелених насаджень, оскільки, переважно, не брали участі у екологічних акціях, спрямованих на охорону і розвиток довкілля, а після того, як самі стали учасниками “зеленого руху” та познайомилися із людьми, що беруть у ньому участь, то їх думка змінилася на більш позитивну. Цей висновок підтверджує і відповідь на друге питання опитувальника про участь у екологічних акціях. Так, якщо до формувального експерименту студенти фактично не брали участі у екологічних акціях, що проходять у місті і, як правило, навіть не знали про них, то після формувального експерименту, кількість учасників таких акцій значно зросла ($p < 0,05$).

Також ми бачимо, що зросли й інші показники еколого-орієнтованої поведінки, такі як: викидання сміття в урни (питання 4); участь у прибиранні та озелененні території навколо будинку (питання 6, 7); прибирання території, де відбувався пікнік (питання 12) тощо. Крім того, частина студентів покинула курити і почала витрачати більше часу на захист довкілля (питання 8, 10) [4].

Що стосується ціннісних орієнтацій студентів експериментальної групи, то як видно на рис. 30, вони також значно змінилися. Після формувального експерименту студенти значимо частіше почали обирати такі екологічні цінності, як: чисте повітря, чисте довкілля, змога відпочивати у чистих і красивих місцях, екологічно чисті продукти, біорізноманіття на Землі та гармонійна взаємодія із довкіллям ($p < 0,001$).

Після формувального експерименту також відбулися зміни у рівні розвитку емотивного компоненту спрямованості екологічної свідомості студентів експериментальної групи. Рівень розвитку емотивного компоненту спрямованості екологічної свідомості студентів контрольної та експериментальної груп після формувального експерименту значимо відрізняється лише у показниках тих проблем, над якими спеціально

працював тренер-викладач. Так, після проведеного тренінгу на підвищення сенситивності до сприйняття об'єктів тваринного світу, студенти почали частіше вважати, що негарних тварин не буває ($p < 0,001$); після практичної еколого-орієнтованої діяльності у довіллі вони більше стали шкодувати про те, що під час будівництва знищуються зелені насадження ($p < 0,001$) тощо.

Разом із тим, показники рівня емоційної спрямованості свідомості, які спеціально не коригувалися у тренінговій діяльності, залишилися незмінними.

Отже, результати дослідження, проведеного після третього етапу формуального експерименту показують, загалом, позитивні зміни, що відбулися у екологічній компетентності студентів експериментальної групи.

4. На четвертому етапі, що базується на напрацюваннях попередніх етапів, акцент робиться на формуванні екологічної культури. Основним принципом нашої роботи на даному етапі був принцип єдності екологічної свідомості і екологічної діяльності.

З цією метою під час вивчення розділу, присвяченого нами проблемам екологічної свідомості та екологічної діяльності як формам екологічної культури, застосовувалися: інтерактивні лекції, метод дискусії, ігрові методи, метод кейзів (аналіз екологічних ситуацій), метод постановки і розв'язання проблем, метод екологічної експертизи, екологічне проектування, креативні та поведінкові методи. Застосування цих методів стимулює формування екологічної культури, що, у свою чергу, спонукає до екологічної діяльності, яка є проявом екологічної свідомості.

Разом із тим, йдучи від етапу до етапу у нашому формуальному експерименті ми поступово скеровували студентів на самостійну екологічну діяльність. З цією метою студенти залучалися до екологічної діяльності, спрямованої, зокрема, на втілення екологічних проєктів. Також

заохочувалася волонтерська діяльність, до якої студенти долучалися самостійно, але розповідали про неї на семінарських заняттях та на спеціальному тренінгу.

З метою визначення рівня екологічної культури студентів, нами було проведено узагальнення результатів попередніх тестових досліджень та застосовано методику “Що я роблю для довкілля”.

Аналіз отриманих результатів показав, що у студентів експериментальної групи відбулися позитивні зрушення у екологічній свідомості та екологічній діяльності, які, у свою чергу, є формами реалізації їх екологічної культури. Так, рівень розвитку екологічної культури студентів експериментальної групи після формувального експерименту зріс майже до четвертого рівня (середній показник – 3,6), у той час, як у студентів контрольної групи він залишився на другому рівні (середній показник – 2,04). Тобто, студенти експериментальної групи у своїй еколого-орієнтованій діяльності, у середньому, піднялися до рівня охорони навколишнього середовища на мезорівні, у той час, як діяльність студентів контрольної групи залишилися на рівні розвитку мезосередовища. Більш того, частина студентів експериментальної групи займається еколого-орієнтованою діяльністю на рівні створення елементів мезосередовища (шостий рівень розвитку екологічної культури, у той час, як окремі члени контрольної групи досягли лише четвертого рівня – охорони мезосередовища).

Таблиця 3.

**Дослідження рівня розвитку екологічної культури студентів
контрольної та експериментальної груп (до та після формувального
експерименту)**

Екологічна культура	Групи досліджуваних	Кількість студентів	Середній показник	t-критерій Ст'юдента для незалежних вибірок
Екологічна культура до формувального експерименту	експериментальна група	167	1,63	0,088
	контрольна група	165	1,92	0,078
Екологічна культура після формувального експерименту	експериментальна група	167	3,60	0,000
	контрольна група	165	2,04	0,000

З табл. 3 також видно, що середні показники рівня розвитку екологічної культури студентів експериментальної групи, що виражаються у їх екологічній діяльності, зросли і значимо відрізняються від показників контрольної групи студентів (за критерієм Ст'юдента $p < 0,001$).

Отже, наші дослідження показали, що когнітивна складова спрямованості екологічної свідомості не корелює з її емоційною, мотиваційною та поведінковою складовою, що негативно впливає на екологічну культуру та екологічний спосіб життя досліджуваного нами контингенту. У зв'язку із цим, запропонована нами психолого-педагогічна технологія навчального процесу у системі дисциплін екологічного циклу передбачає активізацію суб'єктів навчання від самого початку освітнього процесу за допомогою долучення суб'єктів навчання на першому етапі, де формується екологічна грамотність, до інтерактивних лекцій, демонстраційних експериментів та ігрової діяльності; на другому, де здійснюється формування екологічної освіченості – до творчої та проектно-ігрової діяльності; на третьому етапі, етапі формування екологічної компетентності - до тренінгу формування готовності до волонтерської діяльності та до екологічної діяльності. На четвертому

етапі відбувається втілення студентами екологічних проектів та їх волонтерська діяльність, що демонструє високий рівень розвитку еколого-орієнтованої свідомості і діяльності та свідчить про сформованість екологічної культури.

Процес екологічної освіти передбачає таку послідовність: набуття знань у сфері екологічних дисциплін за допомогою застосування інтерактивних методів навчання (в основному, у межах формальної освіти); проектна екологічна діяльність (переважно у межах формальної та неформальної освіти); еколого-орієнтована діяльність у довкіллі, зокрема, волонтерська екологічна діяльність (як у межах формальної і неформальної освіти, так і – інформальної освіти).

І нарешті, як показали результати нашого дослідження структури екологічної культури після проведення формувального експерименту, розрив між екологічними знаннями та екологічною діяльністю у студентів було, в основному, подолано у результаті чого у них сформувався еколого-орієнтований тип свідомості, який проявляється у екологічній діяльності, що на нашу думку, стане у них основою екологічного способу життя та екологічної культури, яку вони мають транслювати як до усіх інших категорій суспільства, так у суспільство в цілому.

Список використаних джерел

1. Зимбардо Ф., Ляйппе М. Социальное влияние/ Ф.Зимбардо, М.Ляйппе: пер с англ. – СПб.: Питер, 2000. – 448 с.
2. Козлов Н. И. Лучшие психологические игры и упражнения / Н.И. Козлов. – Екатеринбург: АРД ЛТД, 1997. – 144 с.
3. Львовичкіна А. М. Екологічна психологія: навчальний посібник / А.М. Львовичкіна – К.: Міленіум, 2003. – 120 с.

4. Львовичкіна А.М. Психологічні засади формування еколого-орієнтованої свідомості: монографія / А.М.Львовичкіна – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2011. – 422 с.
5. Майерс Д. Соціальна психологія / Д.Майерс; пер. с англ. – СПб.: Пітер, 1999. – 688 с.

5.17. Занепокоєння екологічними негараздами як фактор становлення екологічно орієнтованого способу життя

Ніби споріднені в повсякденному спілкуванні поняття ризиків, загроз і небезпек мають все ж відмінний зміст як для пересічної людини, і особливо в контексті психологічного розгляду.

Так, в повсякденному житті поняття ризику сприймається як деяка подія чи стан, що при певних умовах з різним ступенем вірогідності можуть наступити або ні. За ступенем наближеності до людини говорять про ризики мікро-, мезо-, макро-, і мега- рівнів. За силою потенційної дії відмічаються незначні, вагомі, сильні, нищівні ризики; за якістю і основною силою діяння – космічні, антропогенні, природні, екологічні, технічні, соціальні, соціотехнічні, професійні, виробничі, інвестиційні, підприємницькі, побутові і т. ін. Можна поділяти вірогідні події, за кількістю людей, що піддадуться даному конкретному ризику: окрема людина; невеликі групи людей, об'єднані конкретною територією, видом діяльності, генетичними схильностями; населення однієї чи кількох країн, населення континенту; ризик загибелі самої цивілізації.

Проте предметом психологічного дослідження є суб'єктивне ставлення та переживання вірогідних негативних впливів. Основним змістом психологічного поняття ризик є спосіб реагування на потенційні несприятливі події. Основним в психологічному дослідженні ризиків є

діяльнісний підхід. Ситуація ризику – це ситуація, результат якої прямо залежить від дій людини, визначається її рішенням і актуальною дією. Психологічне поняття «ризик» трактується як прогностична оцінка можливості не одержати бажаний результат в результаті своєї діяльності [3]. В сучасних умовах ризик характеризують двома параметрами: контроль ризику і управління ризиком. В різних галузях під контролем розуміють наявність інформації з питань, що досліджуються, під управлінням – заходи по запобіганню негативним наслідкам впливів, діянь, процесів. (Заходи із страхування – один із видів управління ризиком в галузях господарювання).

Ці складові – контроль і управління, співвідносяться з психологічною схемою організації життєдіяльності, що запропонована Ю. М. Швалбом. Автор висуває гіпотезу про те, що специфічним змістом поняття способу життя виступають форми організації життєдіяльності індивіда чи груп людей, які «ухоплюють» єдність **свідомості й діяльності**, процеси постановки цілей діяльності і прийняття відповідальності за їх результати в координатах «цілепокладання» – «відповідальність» [4,с.295]. Цілепокладання розглядається як спосіб організації життєдіяльності по шкалі «свобода – необхідність», де під «свободою» розуміється внутрішня детермінованість вибору мети й прийняття рішення, «необхідність» – ситуація заданості цілей діяльності зовнішнім діям (впливам), вимушеність індивіда чи групи відповідати зовнішньо зумовленим нормам, вимогам, умовам. В цілому, мова йде про діяльність – від вибору мети, прийняття (вільного чи вимушеного) рішення діяти і самої дії – зусиль по досягненню бажаного результату. В термінах же управління ризиком розглядають заходи по мінімізації шкідливих дій, діяльність по уникненню об'єктивно, а можливо, і суб'єктивно існуючих загроз. І в першому, і в другому випадку мова йде про діяльність і, з невеликою похибкою, можна стверджувати про тотожність понять: цілепокладання, воно ж діяльність, воно ж управління. Розглядаючи форми цілепокладання як аналог поняття

«управління» по шкалі «свобода» (як внутрішня детермінованість процесу вибору цілі й прийняття рішення аж до сваволі особистості) – «необхідність» (як ситуацію заданості цілей діяльності зовнішнім діям, впливам, умовам, обставинам), можна говорити, по аналогії, про міру (в сенсі вимірювання) управління ризиком від максимально бажаного до гранично можливого.

Друга координата способу життя – «відповідальність» обґрунтовується Ю. М. Швалбом виходячи з положення, що акт діяльності суб'єкта завершується не одержанням цільового продукту, а оцінкою наслідків виконаної дії, причому ці наслідки завжди реальні й не залежать від того, бере суб'єкт на себе відповідальність за них, чи ні [4, с.298]. В цьому випадку мова йде про знання – обізнаність суб'єкта про умови розв'язку задачі: початкових значеннях, процесі, способі, механізмі, алгоритмі досягнення поставленої мети, суб'єктивному еталоні одержання бажаного результату і співвіднесенні цього еталону з наслідками здійсненої дії. Але в термінах розгляду ризиків обізнаність (знання) є нічим іншим, як контролем ризику. Зміни координати «відповідальність» Ю. М. Швалбом розглядаються в діапазоні від захищеності, в розумінні безпеки особистості, до ризикованості як прогнозованих негативних наслідків дій, бо ризик завжди слідує за дією, і тільки його прогнозування дії передуює [, с.299].

Далі, виходячи з наших міркувань, життєдіяльність людини перебігає в координатах: «цілепокладання (діяльність, управління)» – «відповідальність (обізнаність, контроль)». Розглядаючи випадок, коли початком координат є нульові значення, події можуть трактуватись наступним чином. Якщо точки (події) розташовуються на вісі «цілепокладання (діяльність, управління)», то «відповідальність (обізнаність, контроль)» є нульовими, тобто, ми маємо справу з хаотичною діяльністю, що носить випадковий характер і не піддається управлінню, або з відсутністю діяльності взагалі. Точки (події), що знаходяться на вісі

«відповідальність (обізнаність, контроль)», відповідають нульовій діяльності при різних ступенях обізнаності суб'єкта. При мінімальних управлінні і контролі суб'єкт діяльності буде піддаватися максимальному ступеню ризику. Таким чином, третьою координатою нашої моделі є вісь «ризик», значення якої при мінімальних «відповідальності (контролі)» і «цілепокладанні (управлінні)» прямують до максимуму, і, навпаки, при максимальних «контролі» й «управлінні» ризик наближається до нуля. Слід відмітити, що в реальності, розглядаючи систему в трьох наведених координатах, за початок відліку раціонально вибирати не нульовий параметр, а точку доцільності, відповідну умовам, що склалися.

Таким чином, приходимо до висновку, що спосіб життя можна розглядати в термінах «контроль – управління», або «обізнаність – діяльність» або «відповідальність – цілепокладання», практична ідентичність яких підтверджує оцінку соціологами сучасного суспільства як суспільства суцільного ризику, де невивчені та несподівані наслідки набувають характеру панівної сили [1].

Як було відмічено, розглядати ризики поза діяльністю не має сенсу – ризики поза діяльністю не існують. Поза діяльністю можливі небезпеки. Небезпека – це характеристика об'єктивних умов життєдіяльності, що несуть загрозу смерті чи втрат (матеріальних, моральних, здоров'я фізичного та (або) психічного і т. ін.

Екологічна небезпека визначається як небезпека усталеності (стійкості) і надійності екосистем в результаті людської діяльності і природних катастроф, що може призвести до незворотних змін навколишнього середовища. Це процеси і стани, спричинені впливом виробничої діяльності людини і людства – зміни клімату, повені, засухи, забруднення води і повітря, перенасичення ґрунтів хімічними речовинами, порушення екологічного балансу внаслідок винищення людиною видів тварин, птахів, комах, рослин і т. ін. Слід відмітити і той факт, що

навколоземний простір вже також наповнений відходами людської діяльності.

Занепокоєність глобальними екологічними проблемами мають різний характер для пересічного громадянина, для тих, хто має владу і гроші, для соціальних інституцій різних рівнів.

При розгляді системи “Індивід – екологічне середовище” глобальна екологічна ситуація в цілому є небезпечною, проте окремі її складові діями суб’єкта можуть бути переведені в ризиковані і піддаватись управлінню. Так вживання водопровідної води якості якої загальновідома (контроль ризику), можна покращити використанням фільтрів, або суб’єкт може перейти на вживання води з кюветів, чи покупної води з глибоких свердловин (управління ризиком). Проте, якщо суб’єктом діяльності стає селищна, міська чи районна рада, якій делегуються повноваження населення даної території, можливості по трансформації небезпечної екологічної ситуації конкретного району з метою управління ризиком стають значно ширшими. Це, наприклад, завезення чистих продуктів на територію, що зазнали радіоактивного забруднення, організація заходів по оновленню та модернізації комунального господарства, відстоювання громадою осередків природи від забудовників і рейдерських захоплень.

Інформація про глобальні зміни може стати для індивіда фактором невротизації, бо часто сприймається як загроза, якої неможливо уникнути і яку неможливо попередити власними діями. Проте коли в свідомості формується структура екологічних негараздів і відбувається її осмислення, формується ставлення до конкретних складових екологічного неблагополуччя, що може стати стимулом до діяльності по переводу конкретних небезпек в ситуації ризику (мінімізацію негативних впливів власною безпосередньою діяльністю). Слід відмітити, що ілюзії, ніби наслідки негативних впливів не є невідворотними, і неприємності стануться з кимось іншим, часто нівелює інформованість як спонукальний стимул до дотримання правил життя в нових екологічних умовах.

В ХХІ столітті, що відмічене небаченими раніше процесами глобалізації, суб'єктами діяльності дедалі частіше виступають не окремі індивіди, а групи людей – від невеликих об'єднань до всепланетних організацій. Це – державні структури, громадські організації, міждержавні органи, всепланетні організації. Задача цих структур – створення умов, за яких, з однієї сторони, буде вигідніше застосовувати екозберігаючі технології, ніж бездумно забруднювати середовище, а з іншої – прийняти та забезпечення дієвості законів, за якими покарання за екологічні злочини стають найсуворішими.

Безпека, тобто відсутність небезпеки, відсутність загрози означає наявність і збереження в перспективі умов, що забезпечують гідне життя, оптимальне функціонування і розвиток.

Психологічний аспект проблеми безпеки передбачає суб'єктивне ставлення людини до наявності і, в перспективі, відтворення умов, що оптимальні для його життя і діяльності. Природним є врахування фактичного стану речей – психологічної безпеки людини, групи, організації (як соціального інституту), народу чи держави. Мається на увазі цілком визначений стан взятого суб'єкта – готовність попереджувати появу небезпеки і готовності адекватно реагувати на загрозу, що виникає [2].

Загроза – це потенційне порушення безпеки, можливість настання небезпеки. Загроза екологічна – безпосередня небезпека порушення стійкості і надійності екосистем в результаті людської діяльності і природних катастроф, що може призвести до незворотних змін навколишнього середовища і умов життєдіяльності [5]. Усвідомлення загрози, відчуття небезпеки і переживання щодо її наслідків – стимул до переведення небезпечної ситуації в ризиковану.

Наведені виклади можна підсумувати в такий спосіб.

1. Загрози – це потенційна можливість порушення збалансованості систем. Психологічний зміст поняття загрози – це усвідомлення

можливості настання ситуації, яка здатна розбалансувати і навіть знищити середовище життєдіяльності. В сучасних умовах екологічна ситуація як на планеті в цілому, так і в окремих її районах є дійсно загрозливою.

2. Небезпека – ситуація, що несе загрозу збалансованості систем. Полярним до поняття небезпеки є безпека. Психологічний зміст безпеки полягає в оцінці, сприйнятті і переживанні умов життєдіяльності, як таких, що не несуть загроз існуванню, дають відчуття і можливість прогнозування подальшого розвитку, є вихідним пунктом до майбутнього покращення.

В умовах сучасної екологічної ситуації екологічна небезпека чатує практично на всіх рівнях соціальних утворень – від конкретної людини до земної цивілізації.

3. Поняття ризику, як явища, події чи ситуації, що може згенерувати небезпеку, а може й ні, в психологічному сенсі має іншу трактовку. Ризиків не існує поза діяльністю. Ризик визначається заходами суб'єкта, що контролює ризик, приймає рішення діяти (визначає мету), діє і забезпечує раціональне вирішення проблеми (управляє ризиком). В цьому сенсі суб'єкт переживає ризик як можливість не одержати бажаний результат.

В сучасних екологічних умовах суб'єктами діяльності по переведенню небезпечної екологічної ситуації в ризиковану (запобігання негативним наслідкам і їх мінімізація) є як окремі особистості, так і соціальні інституції різних рівнів. Проте в суспільстві надспоживання збереження і відновлення природного середовища може реалізовуватись не тільки в результаті стимул-реактивних утворень, а, найперше, способом формування нормо-ціннісних установок на створення умов безпеки.

Екологічні негаразди – поняття, що не зовсім відповідає ситуації, що склалася на планеті і в державі. По-перше, в деяких районах вона стала дійсно загрозливою, в інших стан екології ще здається досить прийнятним.

По-друге, оцінка екологічної ситуації на планеті, в державі і регіонах часто не відповідає реальному стану. Проте глобальні кліматичні зміни вже неможливо не помітити і не занепокоїтись майбутнім всього живого на Землі. Прийшло розуміння того, що загрози і небезпеки, що виникли, ініціюються і продукуються безпосередньо суспільством надспоживання в процесі модернізації і інтенсифікації виробництва.

Занепокоєність глобальними екологічними проблемами мають різний характер для пересічного громадянина і для тих, хто має владу і гроші. Для першого інформація про глобальні зміни може стати фактором невротизації, бо сприймається як загроза, якої неможливо уникнути і яку неможливо попередити власними діями. Проте коли в свідомості особистості формується структура екологічних негараздів і відбувається її осмислення, виробляється ставлення до конкретних складових екологічного неблагополуччя. Установки на попередження чи мінімізацію конкретних негативних впливів можуть бути різними. Можливо, це конкретна власна діяльність, що, з точки зору особистості, є важливою і необхідною; або участь у зусиллях деяких груп чи інституцій; або просте споглядання як результат зневіри, що можна що-небудь змінити; або впевненість в тому, що цим має займатись хтось інший.

За нашими попередніми дослідженнями (2003 рік) про ставлення старшокласників до проблем взаємодії людини з довкіллям за конкретними напрямками екозберігаючої поведінки (методика доповнення незакінчених речень) були одержані результати, що свідчили про переважання прагматичних цілей, мотивацій і спрямувань над екологічно орієнтованою направленістю поведінки. Так, усвідомлюючи кризовий стан екологічної ситуації і необхідність обмеження використання природних ресурсів, досліджувані все ж сприймали її (необхідність) як щось другорядне. Це, негативне ставлення до закриття АЕС, думка, що, використання хімічних засобів боротьби із шкідниками на полях конче необхідне для одержання високих врожаїв і т.ін.). Економічні вигоди виявились вагомішими за

екологічну доцільність. Був виявлений брак інформації про стан екології на планеті – мала обізнаність про альтернативні засоби енергопостачання, екологічно обгрунтовані засоби підвищення ефективності сільського господарства. Значна кількість досліджуваних вважала, що на Землі не існує проблеми питної води, хоча й була висловлена стурбованість її якістю.

Різноманітним виявилось ставлення до особистої участі у природоохоронній діяльності. Так, реакція на гіпотетичну пропозицію вступити до молодіжного екологічного об'єднання була наступною. Безумовну згоду висловили 40% дівчат, проте 77% хлопців відповіли категоричною відмовою. Згода підкріплювалась словами: "Це дуже важливо, я зроблю все, що зможу". До умовної, або непевної згоди були віднесені відповіді "Вступлю, якщо це не забере багато часу", "Погоджусь, якщо буду впевнена позитивному результаті"... Відмова мотивувалась браком часу, іншими інтересами, орієнтаціями і цілями, проте були і такі, що при цьому стверджували, що такі об'єднання повинні бути, але цими питаннями мають займатися професіонали, що сам учень пасивний захисник довкілля. Відмова мотивувалась і зневірою у те, що ситуацію можна змінити на краще: "Навіть всі молоді люди країни нічого не зможуть зробити проти неминучого краху природного балансу".

За наступні (після 2003) роки екологічна ситуація ще більше погіршилась. Проте збільшилась і розширилась поінформованість про стан екології як на місцях, так і в глобальному сенсі.

В засобах масової інформації і, особливо, в інтернеті постійно з'являються відомості про екологічні негаразди, екологічні катастрофи як природнього, так і техногенного характеру.

Виникає питання, чи наявне сьогодні у особистості відчуття безпеки, відчуття відсутності загрози. Загроза – це потенційне порушення безпеки, тобто порушення стійкості, сбалансованості системи, якою є середовище існування людини. Психологічний аспект проблеми безпеки передбачає

урахування суб'єктивного ставлення людини до наявності і, в перспективі, відтворення умов, що оптимальні для його життя і діяльності [1].

З метою виявлення суб'єктивного ставлення до умов існування, достатніх як для самовідтворення, так і для саморозвитку нами було проведене опитування, респондентами якого стали студенти університету II і III-го курсів. За основу було прийнято тезу, що відчуття задоволеності і безпечності життя може бути описане сукупністю бажань і сукупністю побоювань та страхів. Якщо перша відображає актуальність потреб та спрямувань особистості, то друга обмежує відчуття можливостей для подальшого розвитку. Була використана методика незакінчених речень в якій обстежуваним було запропоновано по 20 разів доповнити речення “Я хочу...” та “Я побоююсь (боюсь)...” і, після виконання завдання, проставити ранги висловлювань за ступенем їх значимості для опитуваного. Місце спонтанно наведеного бажання визначило його актуальність, а проставлений по закінченні завдання ранг – усвідомлювану цінність. Після проведення уніфікації одержаних доповнень було складено інтегральну характеристику бажаних складових і ті межі, що перешкоджають студентам набувати стану відчуття безпечності і задоволеності життям.

За ступенем пріоритетності бажання, що були висловлені, розмістились в такий спосіб: потреба в спілкуванні та досягненні позитивних емоційних станів; задоволення фізіологічних потреб; підвищення освітнього і професійного рівня; задоволення матеріальних потреб; сімейні цінності; досягнення або підвищення соціального статусу; задоволення духовних та естетичних потреб; хвилювання про здоров'я; бажання гарної погоди. У висловлених бажаннях ніяк не відмітилась занепокоєність станом екології і бажання покращення довкілля.

Задачею доповнення речення «Я побоююсь (боюсь)...” було виявити структуру негативних очікувань та побоювань, та з'ясувати суб'єктивну актуальність екологічних та соціотехнічних загроз.

Сформовані за змістом групи висловлювань розподілились за такими середовищами (по ступеню пріоритетності):

–середовище особистісного самозбереження, що включає побоювання каліцтва та хвороб, нападів хуліганів, нещасних випадків, втрати привабливості, старості, смерті;

–середовище міжособистісного спілкування (побоювання не мати кохання, не бути щасливою в шлюбі, страх самотності, відсутності емоційних зв'язків);

–соціальне середовище, що відображає побоювання не реалізувати себе в соціумі і не мати пристойного матеріального забезпечення;

–соціотехнічне середовище: страхи збройних конфліктів, техногенних аварій, побутових загроз;

–стихійні лиха.

Таким чином, природні процеси, що відбуваються на планеті, не сприймаються і не переживаються як загроза безпеці. Незначний процент побоювань соціотехнічних загроз (5.8%) відмічений як більш загрозливий, ніж природні небезпеки (2.8%).

В повсякденності пересічний громадянин не непокоїться відносно глобальних екологічних проблем, проте умови сьогодення існування вимагають від нього спеціальної діяльності по забезпеченню безпечного існування в найближчому середовищі.

Виходячи із поінформованості, знань і власного досвіду суб'єкт вимушений змінювати правила життя, що склались протягом століть.

Так, вода, що є основою існування всього живого на Землі потребує спеціальних застережень при її використанні. Неможна пити воду з водогону чи неперевіреного колодязя, хоча ще за життя старшого покоління пили воду з Дніпра і Десни. Неможна, радіючи літньому дощу, танцювати під теплими каплями – дощ може бути кислотним чи нести радіацію. Новими реаліями стала необхідність очищувати воду фільтрами, купувати бутильовану, структурувати методом заморозки.

Для думаючої особистості постала проблема натуральності їжі, адже з'явилися продукти, вироблені хімічним способом, що за своїми смаковими якостями є більш яскравими, ніж натуральні, проте шкідливі для здоров'я. Непередбачувані для нащадків наслідки несуть генно модифіковані рослини, а пресловутий фаст-фуд викликає хвороби, ожиріння і зниження працездатності.

Стало необхідним слідкувати які телепередачі дивляться наші діти, скільки часу проводять за комп'ютером – це піклування про їх нормальний розвиток. Інформаційне середовище агресивне як за своїм змістом – нескінченна реклама, величезні об'єми інформації, широкі спектри думок, які ми пропускаємо через свою свідомість, доповнюються постійним звуковим і зоровим впливом. Тиша стала скоріше виключенням, ніж нормою, природнім здається постійне звучання аудіо- і мерехтіння відеоапаратури. Окремо слід відзначити інтернет, як надзвичайний засіб обміну інформацією, спілкування, розширення кругозору, доступу до світових даних і знань. Але виникає загроза інтернет-залежності, занурення у віртуальний світ, уходу від реальності. Масований вплив на психіку людини є небезпекою загубити психічне і соматичне здоров'я. Складовою повсякденного життя сучасної людини стає необхідність фільтрації та дозування інформаційних потоків.

Тютюнопаління та вживання алкоголю завжди відносили до шкідливих звичок. Наразі актуальною загрозою стало вживання наркотиків, що скорочують вік і ведуть до деградації особистості. Проте знання батьків про таку загрозу не завжди ведуть до дієвих заходів запобігання цій напасті. Адже тут сконцентований цілий клубок як соціальних проблем, так і питань психологічного клімату в сім'ї, що нагально потребують розв'язання.

Перелік дій, що стали необхідними, можна продовжити. Причому, чим вища освіта та ерудованість особистості, тим довшим і складнішим

для неї буде список можливих негативних впливів, що потребують запобігання чи хоча б мінімізації.

Слід дослідити, чи є наведені заходи необхідними для забезпечення безпеки життєдіяльності з точки зору особистості. Можна припустити, що вони вважаються необхідними далеко не в кожній сім'ї. Там, де матеріальний достаток є наближеним до межі бідності, на перший план виходить потреба елементарного виживання. Буває, що і в сім'ях з задовільними доходами надається перевага життєвій філософії “якось минеться”. Ілюзії, що наслідки негативних впливів не є невідворотними, і неприємності стануться з кимось іншим, часто нівелюють інформованість як спонукальний стимул до дотримання правил життя в нових екологічних умовах. Стає необхідним надбання спеціальних знань, вироблення навичок і формування специфічних регулятивних механізмів діяльності та поведінки, що стануть складовими сучасного способу життя. Способом екологічно орієнтованого життя особистості є такий, що забезпечує оптимальні для її функціонування і розвитку умови. Однією з задач, що ми ставимо для визначення вкладу існуючих загроз в становлення екологічно орієнтованого способу життя є відповідь на питання: чи вважаються загрози побутового рівня актуальними і є спонуканнями до дії, чи не вважаються небезпеками взагалі; чи сприймаються як загрози, проте витісняються із свідомості як проблеми, що не вирішуються діяльністю особистості, але існують на афективному рівні, створюючи напруження та дискомфорт. Можливо, питаннями запобігання негативним впливам більше опікуються люди старшого покоління, які вже мають дітей і онуків, адже молодь більше цікавиться спілкуванням з друзями, здобуттям освіти, кар'єрою, створенням сім'ї.

На жаль, вплив на глобальну екологічну безпеку (чи небезпеку) здійснюють не пересічні громадяни, а клани, що володіють грошима і владою. Причому, грабіжницьке ставлення до природних ресурсів притаманне не тільки глобалізованому світу. Безвідповідальне ставлення

до природи завжди виникає там, де на перший план виступають великі гроші і надмірні амбіції. Прикладом того служить «величний» план повернення сибірських річок на південь. Приводом до такої пропозиції послужило висихання і знищення Аральського моря, що, в свою чергу, настало в результаті безвідповідального рішення – одержувати високі врожаї бавовника шляхом непомірного збільшення площ засівання та зрошування їх водами Арала.

Не дивлячись на всю абсурдність проекту повернення сибірських рік, він був підтриманий керівництвом СРСР. Причиною цього стали наступні мотиви представників влади. По-перше, розрекламований проект багатьом дав би можливість вислужитись, одержати державні премії і просунутись по кар'єрних сходах. По-друге, проект передбачав вкладання величезних грошей, а, значить, крадіжки, навіть у великих розмірах, були б непомітними.

На заваді реалізації цієї катастрофічної ідеї постали представники Академії наук СРСР. Проте, дослухатись до їх доказів керівництво не спішило. Тоді академіки звернулись до інтелігенції, була організована широкомасштабна просвітницька компанія, яку здійснювали представники передових літературних журналів і деяких газет. Проте, і в цій ситуації влада використала екологічний рух в своїх цілях, відволікаючи увагу населення від економічних проблем, що повстали на повний зріст. Ця історія, на щастя, закінчилась разом з розпадом СРСР.

Проте, з досвіду цієї компанії можна сформулювати наступні тези:

- мотивом діяльності представників влади і великого капіталу завжди є бізнесові інтереси і прибутки;
- науковці відповідально ставляться до обґрунтування проектів, що можуть зашкодити довкіллю;
- представники інтелігенції, як найбільш свідома, совісна і відповідальна частина суспільства, першими виступають за збереження і відновлення довкілля;

- громадські організації долучаються до природоохоронної діяльності, ведені зусиллями науковців і інтелігенції.

Наразі, світова тенденція полягає в тому, що в умовах глобалізації сама держава бере за основу економічні, прибутково-ринкові і корпоративні інтереси, на противагу соціальним і національним. Перетворившись в олігархічну суперкорпорацію, що контролює всі політичні важелі, верхи держави приватизують державні функції і ігнорують національно-стратегічні, соціальні, і, тим більше, соціально-моральні задачі. Відповідно, відкидається раніше єдина для суспільства шкала моральних оцінок. Питання збереження екосистеми відходять на другий, а, можливо, і на дальній план. Інстинкт самозбереження тих, хто має владу, не спрацьовує внаслідок рознесення в часі нищівного впливу на екосистему і його наслідків. Створюються умови для гонки споживатства.

Гонка споживатства може закінчитись нищенням усього живого на планеті. В існуючих умовах роль розкрутки ситуації належить капіталу, що не в змозі стримати своє прагнення до збагачення. За його керівництва і фінансування споживачів постійно підігріває нав'язлива і агресивна реклама. Реклама заставляє думати, що споживання різноманітних речей є головним сенсом життя і робить людину нещасною, бо постійно нагадує, що коли вона не купила якийсь товар, то вона неуспішна, несучасна і відстала. В цих умовах необхідно шукати відповідь на питання: якими методами можливо повернути споживача до природніх, моральних цінностей. Це нагальна задача, завтра може бути пізно, адже споживачі – головна загроза екології [2].

Психологічне дослідження передбачає врахування суб'єктивної реальності, тобто відтворення почуттів, думок і намірів тих, хто прямо чи посередньо залучений до взаємодії. Вивчення факторів становлення екологічно орієнтованого способу життя має проводитись диференційовано і максимально наближено до конкретної групи особистостей, що об'єднані за віком, освітою, родом занять, станом

матеріальної забезпеченості, наближеності до влади і т. ін. В групах слід враховувати і індивідуально-психологічні особливості досліджуваних.

Задачу дослідження екологічних загроз як чинників становлення екологічно орієнтованого способу життя слід диференціювати в такий спосіб. Найперше, це вивчення ставлення до екологічних загроз на рівні особистості – усвідомлення небезпеки, переживання відповідних станів, спонуки до конкретних дій, участь в акціях по збереженню довкілля.

З точки зору соціальної психології – дослідження реакції на екологічні загрози соціальних груп: зусилля місцевих громад, різних верств населення – селянства, науковців, творчої інтелігенції, представників місцевої влади, державних діячів, представників середнього і крупного капіталу, олігархічних структур. Причому, якщо для науковців, інтелігенції і представників місцевих громад можливе вивчення переживання екологічної небезпеки, то при дослідженні тих, хто має великі гроші і державну владу, доступний лише аналіз їх вчинків, адже формування екологічно орієнтованого способу виробництва і користування ресурсами лежить для них не через переживання загроз, а в результаті нормо-ціннісних установок і адміністративних обмежень, якщо такі є дієвими.

Для становлення екологічно орієнтованого способу життя суспільства необхідні заходи по наверненню споживача до природніх моральних цінностей, розробка способів формування нормо-ціннісних установок на збереження і відновлення довкілля, дієвість адміністративних і кримінальних покарань за порушення місцевих і глобальних екосистем.

Література

1. Еремеев Б.А. Психология безопасности, психологическая безопасность и уровни развития человека // Психологическая безопасность, устойчивость, психотравма: Сборник научных статей по материалам Первого Международного Форума (Санкт-Петербург, 5-7 июня 2006 г.) / Под общ. ред. И.А.Баевой, Ш.Ионеску, Л.А.Регуш / пер. Н.Л. Регуш, С.А. Чернышевой. – СПб.: ООО «Книжный Дом», 2006. – С. 101-103.

2. Потребители – главная угроза экологии // Андрей Пилипович. Духовная экология. / www.duhzemli.ru
3. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну / У. Бек // Пер. с нем. В. Седельника и Н. Федоровой ; послесл. А. Филиппова. – М. : Прогресс-Традиция, 2000. – 384с.
4. Еремеев Б.А. Психология безопасности, психологическая безопасность и уровни развития человека // Психологическая безопасность, устойчивость, психотравма: Сборник научных статей по материалам Первого Международного Форума (Санкт-Петербург, 5-7 июня 2006 г.) / Под общ. ред. И.А.Баевой, Ш. Ионеску, Л.А.Регуш / пер. Н.Л. Регуш, С.А. Чернышевой. – СПб.: ООО «Книжный Дом», 2006. – С. 101-103.
5. Солнцева Г.Н. О психологическом содержании понятия «риск» // Вестник МГУ. Сер.14. Психология. – 1999. – №2. – С.14-22.
6. Швалб Ю. М. Еколого-психологічні вимірювання образу життя //Актуальні проблеми психології. Зб. наукових праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка. / За ред. Максименка С.Д. – К.: 2005, т.7, вип.5, ч.2 . – С.294 – 301.
7. EdwART. Словарь терминов МЧС, 2010

5.18. Особливості формування еколого орієнтованого способу життя у локальних спільнотах

Постановка проблеми. В умовах екологічної та соціально-політичної кризи відбуваються зміни в способі життя населення, причому вони пов'язані із зменшенням частки позитивних стилів життя та розповсюдженням негативних. Значно зменшуються показники соціально-психологічної захищеності, відповідальності та свободи при зростанні почуття вимушеності. Однак існує принципова можливість подолання криз у локальних спільнотах за рахунок побудови й розповсюдження моделей і стратегій життєдіяльності людей, адекватних новим умовам.

Повернення до минулих форм хазяйнування стало об'єктивно неможливим, хоча психологічно воно розглядається значними масами людей як єдино прийнятний спосіб життя. Об'єктивна необхідність зміни моделей організації життєдіяльності та суб'єктивне намагання відновити та відтворити попередні (докризові) моделі привели до певних соціальних і психологічних наслідків.

«Можна стверджувати, що соціальна політика, спрямована на надання індивідуалізованої допомоги та підтримки людям в ситуації необхідності

зміни соціальних моделей поведінки стала одним з основних механізмів перетворення екологічної кризи в самовідтворювану соціально-психологічну кризу». [3]

В результаті панування екологічної кризи, яка підкреслює протиставлення, більш того, ворожість, природного – розумному, зовнішнього – внутрішньому, об'єктивного – суб'єктивному, склалась парадоксальна ситуація, що приводить до зворотного ефекту – до втрати сенсу особистісності, поняття самості. В процесі так званого олюднення природи, коли все несе на собі відбиток людської діяльності, границя між суб'єктом і об'єктом зникає, а об'єкт, підкорюючись і розчиняючись в суб'єкті, тим самим полишає останній своєї власної природи і сутності.

Нарцисичні тенденції у розвитку сучасного способу життя – вимушена, іноді хвороблива реакція з боку особистості і суспільства на загрозу дезінтеграції і розпаду їх життєвого світу, певне вираження культури виживання.[1]

Суть трансформації соціокультурної парадигми постає у відновленні цілісності самої свідомості особистості, її відношення до оточуючого. “Традиційна культура, - за А.Тоффлером, - засновується на експлуативному відношенні до природи і, більш широко, на атомістичній моделі реальності, яка розрізняє лише частини, випускаючи ціле, на механічному погляді на причинність та лінійне уявлення про час”. Нова “планетарна” культура заперечує корисне самоконцентрування, ущербну та обмежену его-свідомість, що відокремлює індивіда від оточуючого середовища та людей, мислення від тіла, факт від цінності, стверджує екосвідомість, холізм, як основоположний принцип мислення та культури. Нова свідомість, що веде до збагачення світу, відповідає новому суспільству – толерантному, плюралістичному, децентралізованому.[2]

Нова культура та її парадигма, що бачить людину цілісною і такою, що намагається відновити свої зв'язки з природнім, оголошує автономного індивіда у децентралізованому суспільстві, розглядає саму людину як

слугу своїх власних внутрішніх та зовнішніх здібностей. Відновлення істинного погляду на людину та її природу є, на думку теоретиків нового підходу, в усвідомленні того, що людська природа ні добра, ні погана, але відкрита до постійних трансформацій та трансценденцій. Ця нова культура має на увазі і зміни в способі життя, створення моделей екологічного способу життя.

Виклад основного матеріалу та результатів дослідження. Поняття способу життя особистості включає єдність реальних форм життєдіяльності, способу життєдіяльності (предметної структури особистості) та конкретних соціальних умов життєдіяльності.

Спосіб життя особистості являє собою перш за все певну структуру форм життєдіяльності індивіда. Однак істотним в даній структурі є не стільки загальна ієрархія форм життєдіяльності, яка в цілому відображує спосіб життя соціальної групи ті відповідного соціального середовища, скільки особлива система домінування тих чи інших моментів у змісті кожної з взаємопов'язаних форм життєдіяльності. В цьому особливому характері домінування певних моментів в способі життя і виявляється той спосіб життєдіяльності, який притаманний даній особистості як суспільному індивіду. Спосіб життєдіяльності розкривається у взаємодії індивіда з умовами життєдіяльності як певним чином організованим соціальним середовищем, де головну роль грають норми суспільних відносин. Ця взаємодія особистості і суспільних умов здійснюється як процес формування особистості, процес суспільного збагачення індивідуального способу життя. Таким чином, спосіб життєдіяльності – продукт взаємовідношення особистості і суспільства, а структура форм життєдіяльності – його реальне виявлення.

Елементи способу життя особистості – це різноманітні види її життєдіяльності. Умови життя особистості не є елементами її способу життя, але у своїй сукупності визначають його суттєві риси.

Поняття “вид життєдіяльності” ширше ніж поняття “діяльність”. За визначенням Л.П. Буєвої “діяльність – це спосіб існування і розвитку суспільства і людини, всебічний процес перетворення нею природної та соціальної реальності (включаючи саму себе) у відповідності з їх потребами, цілями та задачами”. Що ж стосується поняття “життєдіяльність”, то воно, крім різних видів діяльності включає в себе інші види активності людини, які не мають достатньо ознак діяльності. Це наприклад, сон, догляд за собою, приймання їжі – види життєдіяльності, що виражають активність індивіда не на соціальному (діяльнісному), а на фізіологічному рівні. [2]

Ключовими видами життєдіяльності у складі способу життя є різні види соціальної діяльності, бо саме на соціальному рівні активності реалізується сутність людини.

Спосіб життя особистості - це характеристика не внутрішнього світу, а реального буття особистості. Поняття “спосіб життя” відображує актуальні характеристики особистості , а її психологічні потенціали розкриваються лише в тому, в якій мірі даній особистості вдається їх реалізувати, “опредметити”.

Існує два основних види способу життя. Перший спосіб характеризується високим ступенем узгодженості як різних за узагальненням рівнів диспозицій особистості, так і високою узгодженістю суб’єктивних диспозицій і реальної діяльності і поведінки особистості. Тут вся життєдіяльність виступає як самовираження особистості, її суб’єктивні устремління успішно реалізуються в житті та діяльності. Другий спосіб – скоріш обставинний, людина не усвідомлює своє життя як цілісність, її образ життя, взаємопов’язаність в ньому різних видів життєдіяльності виступають як результат зовнішніх життєвих обставин. Людина ніби “пливе за течією життя”.

Суб’єктом способу життя в одних дослідженнях виступають соціальні спільноти з боку їх “способу мислення”, їх суб’єктивної реакції на

об'єктивну дійсність у вигляді обумовлених цією реальністю концепцій життя, життєвих програм, планів, ціннісних орієнтацій та інтересів. В інших дослідженнях в якості суб'єкту способу життя досліджується стиль життя індивідів, для яких спосіб життя соціальної спільноти утворює важливу умову їх життєдіяльності.

Соціально-психологічний аналіз способу життя призначений виявити механізми саморегуляції суб'єкта, пов'язані з його відношенням до умов життя і діяльності, його потребами та життєвими орієнтаціями, а також його відношенням до соціальних норм.[4]

Література

1. Образ жизни современного студента, Л.: Изд-во ЛГУ,- 1981, 230с.
2. Степаненко В.П. Постиндустриализм и «жизненный мир».-К.: Наукова думка, - 1992, 245с.
3. Швалб Ю.М. Про співвідношення категорій «життєвий шлях» і «спосіб життя» особистості. // Актуальні проблеми психології, Т.7, вип.. 24. С 274 - 283
4. Ядов В.А. Взаимосвязь социологического и социально-психологического подходов к исследованию образа жизни. // Психология личности и образ жизни. ред. Е.В. Шороховой, М.: Наука, - 1987. С. 89-93

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Altman I. The Environment and Social Behavior: Privacy, Personal space, Territoriality and Crowding. Brooks/Cole, Monterey, CA, 1975.
2. Breakwell G. M. Identity. L.–Thousand Oaks–New Delhi, 2003, p. 57–63.
3. EdwART. Словарь терминов МЧС, 2010
4. Henry David Thoreau, “Walking,” The Works of Thoreau, ed. Henry S. Canby (Boston, Massachusetts: Houghton Mifflin, 1937), p. 672.
5. Hughes J. Donald. Francis of Assisi and the diversity of creation // Environmental ethics. 1996. — V. 18, № 3. — P. 311—321.
6. Le Roy E. L'exigence idéaliste et le fait de l'évolution. — Paris, Boivin & Cie, 1927.
7. Salt, Henry S. Animals' Rights: Considered in Relation to Social Progress, Macmillan & Co., 1894.
8. Twigger-Ross C. L., Uzzell, D. Place and Identity Processes // Journal of Environmental Psychology. 1996. Vol.16. Iss.3. P. 205–220. 35Page
9. William Cronon, ed., Uncommon Ground: Rethinking the Human Place in Nature, New York: W. W. Norton & Co., 1995, 69-90
10. Абраменкова В.В. Социальная психология детства, «ПЕР СЭ» – М., – 2008 – 431с.
11. Абульханова К.А. С.Л. Рубинштейн – ретроспектива и перспектива / Абульханова К.А. // Проблема субъекта в психологической науке. – М.: Академический проект, 2000. – С. 13-26.
12. Абульханова-Славская К.А. О путях построения типологии личности. // Психологический журнал. – 1983. – Т. 4. – №1. С. 14 – 29.
13. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни / Абульханова-Славская К.А. – М.: Мысль, 1991. – 300с.
14. Александрова Р.И., Смольянов А.В. Экология и мораль – М. : Знание, 1984. – 64.
15. Амосов Н.М.Раздумья о здоровье.-М.,1987.
16. Ананьев Б.Г. О проблемах современного человекознания / Б.Г.Ананьев – СПб.: Питер, 2001. – 272 с.
17. Анджела А. Один день в Древнем Риме. Повседневная жизнь, тайны и курьезы. – Ел. ресурс: <http://coollib.com/b/163781/read>
18. Анциферова Л.И. Психологическое содержание феномена субъект и границы субъектно-деятельностного похода / Анциферова Л.И. // Проблема субъекта в психологической науке. – М.: Академический проект, 2000. – С. 27-42.
19. Ахутин А.В. Понятие природы в античности и в Новое время. – М., 1988. –
20. Безобразов П. В. О правах животных. — М.: Печатня А. Н. Снегиревой, 1903. — 220 с.

21. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну / У. Бек // Пер. с нем. В. Седельника и Н. Федоровой ; послесл. А. Филиппова. – М. : Прогресс-Традиция, 2000. – 384с. – Ел. ресурс : http://royallib.com/book/bek_ulrih/obshchestvo_riska_na_puti_k_drugomu_modernu.html
22. Бердяев Н.А. Из записной тетради // Дмитриев Н.К., Моисеев А.П. Философ свободного духа. - М. 1993г. – ??с.
23. Берн Э. Игры, в которые играют люди. Психология человеческих взаимоотношений; Люди, которые играют в игры. Психология человеческой судьбы: Пер. с англ. / Общ. Ред. М.С. Мацковского; Послесловие Л.Г. Ионина и М.С. Мацковского. СПб.: Лениздат, 1992. – 400с.
24. Бестужев-Лада И. Глобальные проблемы современности и пути их решения,
25. Битов А.Г. Пушкинский дом: Роман. – М. : Известия, 1990. – 416 с.
26. Борейко В. Е. Прорыв в экологическую этику. — К.: КЭКЦ, 2013. — 168 с.
27. Борейко В.Е. Философы зоозащиты и природоохраны. - К.: КЭКЦ, 2012. - 179 с.
28. Васильев Я.В. Футурреалистическая психология личности: Монография. – Николаев: Изд-во «Илион», 2007. – 519 с.
29. Введение в философию: Учеб. пособие для вузов / Авт. колл.: Фролов И. Т. и др. - 3-е изд., перераб. и доп. - М.: Республика, 2003. - 623 с.
30. Вернадский В.И. Живое вещество и биосфера / Владимир Иванович Вернадский. – М. : Наука. – 1994.
31. Вернадский В.И. Научная мысль как планетное явление. // Вернадский В.И. Начало и вечность жизни./Сост., вступ. ст., коммент. М.С. Бастраковой, И.И. Мочалова, В.С. Неаполитанской. - М.: Сов. Россия, 1989.
32. Вернадский В.И. Несколько слов о ноосфере. // Владимир Вернадский: Жизнеописание. Избранные труды. Воспоминания современников. Суждения потомков./Сост. Г.П. Аксенов. - М.: Современник, 1993.
33. Вернадский В.И. Биосфера и ноосфера.-М.: Айрис-пресс, 2004.
34. Выготский Л. С. Психология искусства / Общ. ред. В. В. Иванова, коммент. Л. С. Выготского и В. В. Иванова, вступит. ст. А. Н. Леонтьева. 3-е изд. М.: Искусство, 1986. 573 с.
35. Гесиод. Полное собрание текстов. Поэмы (Теогония. Труды и дни. Щит Геракла). Фрагменты (Перечень женщин или Эои. Великие Эои. Свадьба Кеика. Меламподия. Сошествие Пирифоя. Идейские дактили. Наставления Хирона. Великие труды. Астрономия. Эгимий. Горнило или Гончары). / Перевод фрагментов О. П. Цыбенко, вступ. ст. В. Н. Ярхо, комм. О. П. Цыбенко и В. Н. Ярхо. (Серия «Античное наследие»). — М.: Лабиринт, 2001. — 256 с.
36. Голд Д. Психология и география: Основы поведенческой географии / Голд Д. – М.: Прогресс, 1990 – 304 с.

37. Грін Ж. Брат Франциск / Серія: Життєписи — Франциск Асизький. — Київ: Юніверс, 2006. — 296 с.
38. Данилов-Данильян В.И. Устойчивое развитие (теоретико-методологический анализ). // Экономика и математические методы. 2003. Т.39. вып.2.
39. Декарт Р. Из переписки 1643—1649 гг. // Декарт Р. Сочинения в двух томах. — М.: Мысль, 1989. — Т.2. — С. 489-510
40. Еремеев Б.А. Психология безопасности, психологическая безопасность и уровни развития человека // Психологическая безопасность, устойчивость, психотравма: Сборник научных статей по материалам Первого Международного Форума (Санкт-Петербург, 5-7 июня 2006 г.) / Под общ. ред. И.А.Баевой, Ш.Ионеску, Л.А.Регуш / пер. Н.Л. Регуш, С.А. Чернышевой. — СПб.: ООО «Книжный Дом», 2006. — С. 101-103.
41. Еремеев Б.А. Психология безопасности, психологическая безопасность и уровни развития человека // Психологическая безопасность, устойчивость, психотравма: Сборник научных статей по материалам Первого Международного Форума (Санкт-Петербург, 5-7 июня 2006 г.) / Под общ. ред. И.А.Баевой, Ш. Ионеску, Л.А.Регуш / пер. Н.Л. Регуш, С.А. Чернышевой. — СПб.: ООО «Книжный Дом», 2006. — С. 101-103.
42. Зимбардо Ф., Ляйппе М. Социальное влияние/ Ф.Зимбардо, М.Ляйппе: пер с англ. — СПб.: Питер, 2000. — 448 с.
43. История Древней Греции: Учеб. для студ. вузов, обучающихся по спец. «История» / Ю.В. Андреев, Г.А. Кошеленко, В.И. Кузищин, Л.П. Маринович; Под ред. В.И. Кузищина. — М. : Высшая школа, 1986. — 382 с.
44. Казютинский В.В. Космизм А.Л.Чижевского // Космическое мировоззрение — новое мышление XXI века. Материалы Международной научно-общественной конференции. 2003. - Том 3. — Ел. версія: <http://lib.icr.su/node/1127>.
45. Казютинский В.В. Космическая философия К.Э.Циолковского в контексте русского космизма // Циолковский К.Э. Космическая философия. М., 2001. — Ел. ресурс: <http://lib.icr.su/node/1002>
46. Кант И. Соч.: В 6 т. - М., 1966. - Т. 4.
47. Козлов Н. И. Лучшие психологические игры и упражнения / Н.И. Козлов. — Екатеринбург: АРД ЛТД, 1997. — 144 с.
48. Краткий словарь по социологии / Под общ. ред. Д.М.Гвишиани, Н.И.Лапина. — М., 1989. — 479 с.
49. Крутий К.Л. Феномен образовательного пространства дошкольного детства/ К.Л.Крутий // Дошкільна освіта —2011. —№1(32). — С.13-32.
50. Куфтяк Е.Психология семейного совладания: монография. —Кострома: Изд-во КГУ, —2010. —245с.
51. Кэлликот Б. Природоохранные ценности и этика // Гуманитарный экологический журнал. — Т. 6, вып. 2. — 2004. — С. 42-55

52. Кюннг Г. Декларация мирового этоса. – Парламент религий мира, 1993. / авторский перевод Е.В. Середкиной. – Ел. ресурс: <http://anthropology.ru/ru/texts/documents/weltethos.html>
53. Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада: Пер. с фр. / Общ.ред. Ю.Л. Бессмертного; Послесл. А.Я. Гуревича. – М. : Издательская группа Прогресс, Прогресс-Академия, 1992. – 376 с.
54. Левченко Е.В. М.Я.Басов о психологическом изучении среды //Тезисы 4-й Российской конференции по экологической психологии. Москва, 28-29 марта 2005г.:УМК «Психология», – 2005. – С.182-185.
55. Лейбин В.М. Психоанализ и франкфуртская школа // Фрейд, психоанализ и современная западная философия. – М. : Политиздат, 1990. – 412 с.
56. Леонардо да Винчи Сказки, легенды, притчи. / Перев. Махов А. – М. : Амрита-Русь, 2005. – 67 с.
57. Леонардо да Винчи. ЖЗЛ, М, «Молодая гвардия», 1984
58. Леопольд О. Календарь песчаного графства. – М. : , 1983. – с.
59. Логинова Н.А. Развитие личности и ее жизненный путь / Н.А.Логинова // Принцип развития в психологии. – М.: Наука, 1978. – С. 156 – 171.
60. Лосев А.Ф. Дерзание духа. – М. : ???, 1988. –
61. Львовичкіна А. М. Екологічна психологія: навчальний посібник / А.М. Львовичкіна – К.: Міленіум, 2003. – 120 с.
62. Львовичкіна А.М. Психологічні засади формування еколого-орієнтованої свідомості: монографія / А.М.Львовичкіна – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2011. – 422 с.
63. Майерс Д. Социальная психология / Д.Майерс; пер. с англ. – СПб.: Питер, 1999. – 688 с.
64. Маркузе Герберт. Парадоксы Великого Отказа («Эрос и цивилизация»)
65. Маслоу А. Психология бытия / Маслоу А. – М.: Рефл-бук, Ваклер, 1997 – 300 с.
66. Медоуз Д.Х., Медоуз Д.Л., Рандерс Й., Бернс В. III Пределы роста. – М. : Изд-во МГУ, 1991. – 207 с.
67. Некрасова И.Н. Образ жизни как конструкт системных исследований в психологии / И.Н.Некрасова [электронный ресурс].- режим доступа: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Mdtss/Psychology/2011/R1%5CR1S6.pdf.
68. Никитин В.Н.Психология телесного сознания.Москва.Алатейя,1998
69. Нэш Р. Права природы. История экологической этики. — К.: КЭКЦ, 2001. — 180 с.
70. Образ жизни современного студента, Л.: Изд-во ЛГУ,- 1981, 230с.
71. Овидий. Метаморфозы / Овидий. Собрание сочинений в 2-х томах. – М. : , 1993.
72. Орлова Э.А. Социокультурное пространство обыденной жизни. Методическое пособие по курсу «Культурная антропология». – М., 2002. – 104 с.

73. Основы экологической этики: учеб. пособие / Т.В. Мишаткина [и др.]; под общ. ред. Т.В. Мишаткиной, С.П. Кундаса. – Минск : МГЭУ им. А.Д. Сахарова, 2008. – 292 с.
74. Пестель Э. За пределами роста. Доклад – М. : , 1988.
75. Петров К.М. Общая геоэкология. Учебное пособие для студентов высших учебных заведений. - СПб.: 2004. - 440 с.
76. Печчеи А. Человеческие качества. — М.: «Прогресс», 1980. — 302 с.
77. Плутарх Застольные беседы. – Л. : Наука, 1990. – 592 с.
78. Потребители – главная угроза экологии // Андрей Пилипович. Духовная экология. / www.duhzemli.ru
79. Проблема жизненного сценария личности: психологические подходы к пониманию феномена, исследование и коррекция в психотерапии. <http://esalen42.ru/library/psihoterapy/73-problema-zhiznennogo-scenariya-lichnosti-psiologicheskie-podhody-k-ponimaniyu-fenomena-issledovanie-i-korrekcija-v-psihoterapii.html>) Опубликовано: Полетаева А.В., Григорьева Е.В., Ляхова М.А. Теоретические представления о жизненном сценарии. Постнеклассическая практическая психология: региональный опыт: коллективная монография / под ред. М.С. Яницкого, Ю.В. Пелеха. - Тернополь: Навчальна книга - Богдан, 2011. - 366 с.
80. Психология здоровья: Учебник для вузов/Под ред. Г.С.Никифорова-СПб,2003.
81. Рекунчак М.П. Персональный миф в регуляции жизнедеятельности и жизненной активности личности / Психопедагогика в правоохранительных органах № 2 (33). 2008. – С. 61-63
82. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – СПб.: Питер, 2002. – 720с.
83. Рудоміно-Дусятська О.В. Екологічно-орієнтований спосіб життя як предмет психологічного дослідження /О.В.Рудоміно-Дусятська//Актуальні проблеми психології: Зб.наук.праць Ін-ту психології ім.Г.С.Костюка. – К., – Т.7. – Вип.28 – С.192-199.
84. Сергиенко Е.А. Раннее когнитивное развитие. Новый взгляд / Сергиенко Е.А. – М.: Ин-т психологии РАН, 2006. – 463 с.
85. Скирбекк Г., Гилье Н. История философии. Учебное пособие для студ. высш. учеб. заведений.- М.: Владос, 2000.- 800с.
86. Скребец В.А .Экологическая психология: Учеб.псобие.-К.:МАУП,1998
87. Солнцева Г.Н. О психологическом содержании понятия «риск» // Вестник МГУ. Сер.14. Психология. – 1999. – N2. – С.14-22.
88. Соловьев В.С. Красота в природе // Соловьев В.С. Сочинения в 2 т. – М.: Мысль, 1990. – С. 351-388. – Ел. ресурс: http://iph.ras.ru/elib/Soloviev_Krasota.html.
89. Степаненко В.П. Постиндустриализм и «жизненный мир».-К.: Наукова думка, - 1992, 245с.

90. Субботин А.Л. Фрэнсис Бэкон и принципы его философии // Бэкон Ф. Сочинения. В 2-х томах. Т. I. М.: «Мысль» (Философское наследие), 1971. – 590с. – С.5-56. – Ел. ресурс: <http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000457/st000.shtml>
91. Тейяр де Шарден П. Феномен человека. – М.: "Прогресс", 1965. – 320 с.
92. Торо Г.Д. Уолден. Жизнь в лесу. – М. : Наука, 1979. – 78 с.
93. Тураев В.А. Глобальные вызовы человечеству,
94. Узнадзе Д.Н. Установка у человека. Проблема объективации / Д.Н. Узнадзе. – Москва, 2008 // Общая психология : хрестоматия : учебное пособие / Сост. Л.Б. Бровина, Т.А. Сергеева. – 2-е издание, исправленное. – М.: Флинта : Московский психолого-социальный институт, 2008. – С. 62-66.
95. Уилбер К. Экологическая этика / Краткая история всего. – Ел. ресурс: http://society.polbu.ru/wilber_history/ch113_all.html
96. Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию,
97. Хесле В. Философия и экология. – М. : «Ками», 1994. – 192 с.
98. Циолковский К.Э. Космическая философия. – Сборник. – М. : ИДЛи, 2004. – 496 с.
99. Черникова И.В. Философия и история науки. Учебное пособие. – Томск : Изд-во НТЛ, 2011. – 388 с.
100. Черноушек М. Психология жизненной среды / Черноушек М. – М.: Мысль, 1989 – 175 с.
101. Чернышов Ю.Г. Гесиод и Овидий: Опыт источниковедческого анализа античных описаний «Золотого века». – Источниковедческие проблемы всеобщей истории. Караганда, 1991. – С. 15—35. – Ел. ресурс: <http://ancientrome.ru/publik/article.htm?a=1407697303>
102. *Чижевский А.Л.* Космический пульс жизни. М. : Мысль, 1995. – 768 с.
103. Швалб Ю. М. Эколого-психологические измерения образа жизни //Актуальні проблеми психології. Зб. наукових праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка. / За ред. Максименка С.Д. – К.: 2005, т.7, вип.5, ч.2 . – С.294 – 301.
104. Швалб Ю.М. Еколого-психологічні виміри способу життя / Ю.М. //Актуальні проблеми психології: Зб.наук.праць Ін-ту психології ім.Г.С.Костюка НАПН України – К., – Т.7. – Вип.5.– Ч.2. – С.294-301.
105. Швалб Ю.М. О соотношении категорий «жизненный путь» и «образ жизни» личности / Актуальні проблеми психології: Екологічна психологія: Збірник наукових праць / За ред. С.Д. Максименка. – Т. 7. – Вип. 24. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2010. – С. 274-283.
106. Швалб Ю.М. Образ жизни и качество жизни как экопсихологические проблемы // Экопсихологические исследования. Сборник материалов 5-й Российской конференции по экологической психологии. – М., 2009. С. 148 – 161.

107. Швалб Ю.М. Про співвідношення категорій «життєвий шлях» і «спосіб життя» особистості. // Актуальні проблеми психології, Т.7, вип.. 24. С 274 - 283
108. Швейцер А. Благоговение перед жизнью. – М.: Прогресс, 1992. – 573 с.
109. Шпенглер Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. – М. 1993. – 640 с.
110. Экопсихологические аспекты развития индивидуальности /Под ред. В.И.Панова. – М.: Психологический Институт РАО, – 1977, – 147с.
111. Явон С.В. Жизненное определение российской молодежи // Знание. Понимание. Умение. № 4, 2012. – С. 174-178.
112. Ядов В.А. Взаимосвязь социологического и социально-психологического подходов к исследованию образа жизни / Ядов В.А. // Психология личности и образ жизни – М.: Наука, 1987. – С. 89 – 92.
113. Яншина Ф.Т. Ноосфера В. Вернадского: утопия или реальная перспектива? – // Общественные науки и современность. — 1993. — № 1. — С. 163-173.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Швалб Юрій Михайлович – завідувач лабораторії екологічної психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України, доктор психологічних наук, професор.

Вернік Олексій Леонідович – старший науковий співробітник лабораторії екологічної психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України, кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник.

Вовчик-Блакитна Олена Олександрівна – старший науковий співробітник лабораторії екологічної психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України, кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник.

Гарнець Оксана Миколаївна – старший науковий співробітник лабораторії екологічної психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України, кандидат психологічних наук.

Килимник Олена Сергіївна – науковий співробітник лабораторії екологічної психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України.

Льовочкіна Антоніна Михайлівна – провідний науковий співробітник лабораторії екологічної психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України, доктор психологічних наук, доцент.

Матвієнко Оксана Володимирівна – науковий співробітник лабораторії екологічної психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України.

Рудоміно-Дусятська Олена Володимирівна – провідний науковий співробітник лабораторії екологічної психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України, кандидат психологічних наук, доцент.

Наукове видання

**СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СТАНОВЛЕННЯ
ЕКОЛОГІЧНО ОРІЄНТОВАНОГО СПОСОБУ ЖИТТЯ
ОСОБИСТОСТІ**

Монографія

Авторська редакція

Ум. друк. арк. 12,0

Видано державним коштом. Продаж заборонено.

Видавництво "Педагогічна думка"

04053, м. Київ, вул. Артема, 52-а, корп.. 2;

тел./факс: (044) 484-30-71

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовників
розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 3563 від 28.08.2009 р.